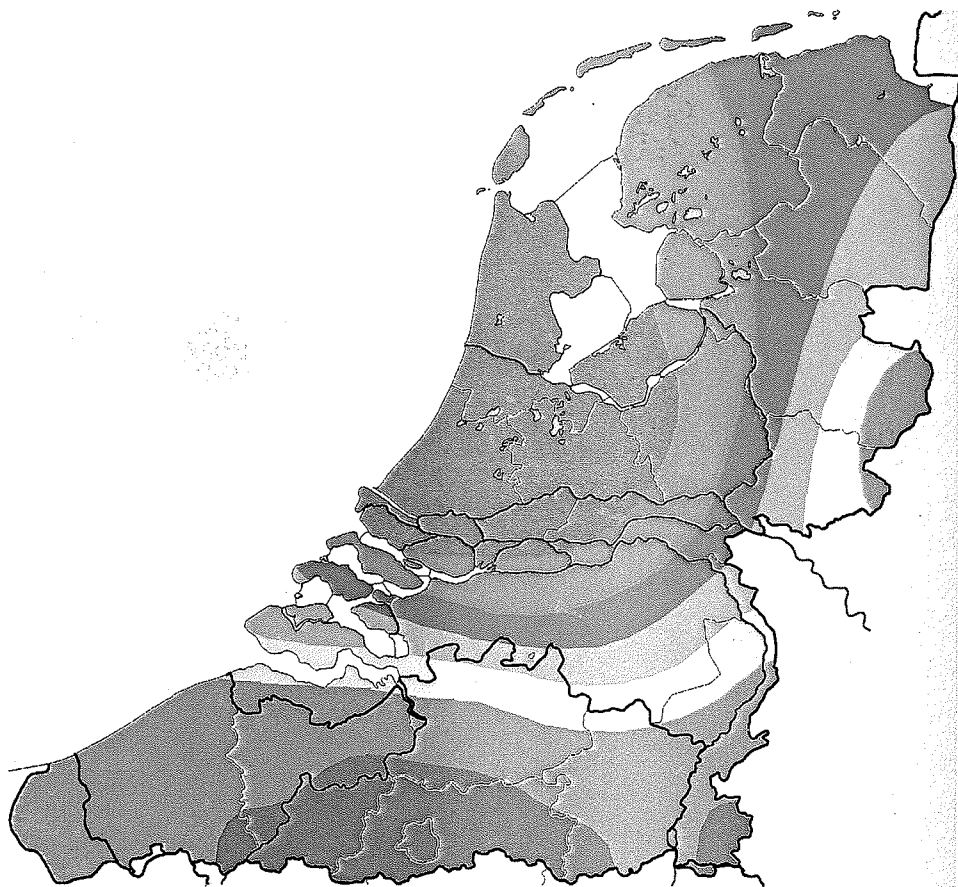

In Holland staat een 'Huis'

Kloekes expansietheorie met speciale aandacht
voor de dialecten van Overijssel

Pieter van Reenen

In Holland staat een 'Huis'

Kloekes expansietheorie met speciale aandacht voor de dialecten van Overijssel

Pieter van Reenen

In het Overijsselse Salland kennen de dialecten een opvallend verschil in uitspraak. Daar waar vrijwel overal in het Nederlandse taalgebied *huis* op *muus* rijmt, of het nu als *hoes* en *moes* wordt uitgesproken of als *huus* en *muus*, wordt in Salland *huus* en *moes* gezegd, nooit omgekeerd. Dit merkwaardige verschil is ook te vinden in gebieden ten noorden en ten zuiden van Salland.

In deze studie wordt in zes hoofdstukken verslag gedaan van de speurtocht naar het ontstaan van dit door Kloeke ontdekte verschil. De tocht leidt onder andere van Holland naar de Overijsselse dorpen Den Ham, Gramsbergen en Vriezenveen, en van de moderne dialecten naar die van de middeleeuwen. Erasmus komt aan het woord als taalkundige, en uitvoerig wordt stilgestaan bij gebeurtenissen uit de tijd van Johan van Oldenbarnevelt en Maurits.

Het blijkt dat het verschil in uitspraak tussen *huus* en *moes* valt terug te voeren op de tegenstelling tussen Hollands/gereformeerd (of hervormd: dat is in deze periode hetzelfde) en Spaans/katholiek. Het heeft ook te maken met het sterk gegroeide zelfvertrouwen van de Hollanders. Holland wordt omstreeks 1600 overspoeld met migranten, waaronder velen die 'huis' niet met een *uu* uitspreken. De *huus*-uitspraak is ongetwijfeld ook een reactie geweest op die allochtone uitspraken.

En passant wordt duidelijk hoe het heeft kunnen gebeuren dat de opeenvolging van *o* en *e* in een woord als 'goed' anders wordt uitgesproken dan je op grond van die letters apart zou verwachten, een uitspraak die je verder in geen enkele taal vindt.

Vier van de zes hoofdstukken zijn eerder gepubliceerd in diverse tijdschriften en bundels.

In Holland staat een 'Huis'
Kloekes expansietheorie met speciale aandacht voor
de dialecten van Overijssel

In Holland staat een ‘Huis’

**Kloekes expansietheorie
met speciale aandacht
voor de dialecten van Overijssel**

Pieter van Reenen

Stichting Neerlandistiek VU
Amsterdam
Nodus Publikationen
Münster
2006

© Copyright 2006 Pieter Th. van Reenen

Uitgaven Stichting Neerlandistiek VU, nr. 53

Stichting Neerlandistiek VU
De Boelelaan 1105
NL-1081 HV Amsterdam

Nodus Publikationen
Klaus D. Dutz – Wissenschaftlicher Verlag
Postfach 5725
D-48031 Münster
<http://www.go.to/nodus>

ISBN:90-72365-94-1 (Stichting Neerlandistiek VU)
ISBN-13: 978-90-72365-94-1
ISBN:3-89323-753-7 (Nodus Publikationen)

Inhoud

Voorwoord	7
1. “Help een <i>moes</i> in m’n <i>huus</i> !”, Nogmaals Kloekes Hollandse Expansie	9
2. Palatalization and diphthongization of West Germanic [u:]: The spelling UY in Middle Dutch	35
3. ‘Goed’ en ‘uit’ in de 14de-eeuwse Nederlandse dialecten	69
4. De Hollandse Expansie, Gebruiksfrekwenties en het belang van Drempelwaarden	89
5. Kloekes <i>Hollandsche Expansie</i> : Palatalisering, diftongering en opening van de Westgermaanse <i>û</i> tussen 1300 en 1700	133
6. Gereformeerd versus Katholiek: het ontstaan van de <i>huus/moes</i> -isoglos op de grens van Salland met Twente en Bentheim tussen 1606 en 1614.	157
Index nominum	205
Lijst van publicaties van P. Th . van Reenen	211

Voorwoord

In deze bundel heb ik zes studies bij elkaar gebracht die alle betrekking hebben op de Hollandse-expansietheorie uit 1927 van Gesinus G. Kloeke. Met diens *De Hollandsche Expansie in de zestiende en zeventiende eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagsche Nederlandsche dialecten; proeve eener historisch-dialect-geographische synthese* heb ik pas aan het eind van de jaren 80 voor het eerst kennis gemaakt. Sindsdien heeft zijn scherpzinnige en holistische manier van de taalverschijnselen analyseren mij niet meer losgelaten. In deze bundel probeer ik de historische dialectgeografie zoals hij die heeft beoefend voort te zetten met de nadere analyse van een probleem dat hem intens heeft beziggehouden: de ontwikkeling van de Westgermaanse *û* in de Nederlandse dialecten.

Een tweede aspect dat mij in het werk van Kloeke intrigeert is van heel andere aard. Van het Frans is altijd gedacht dat het zich vanuit Parijs over Frankrijk zou hebben verspreid: Parijse dominantie gevolgd door Parijse expansie. Onderzoek naar de ontwikkeling van het Oudfrans in de dertiende en de veertiende eeuw – bijvoorbeeld naar het ontstaan van de nasale klinkers in het Frans of het verval van het Oudfranse tweecasussysteem – heeft mij geleerd dat die gedachte niet bevestigd wordt door empirisch onderzoek. Zou het voor het Hollands anders liggen?

De hoofdstukken 2 tot en met 5 zijn eerder gepubliceerd, de oorspronkelijke plaats van publicatie staat vermeld in de eerste voetnoot bij de artikelen. Ze zijn hier in principe ongewijzigd opgenomen. De paar wijzigingen van enige importantie zijn ter plekke en/of aan het begin van het betrokken hoofdstuk verantwoord. De bibliografie van de oorspronkelijke artikelen heb ik bij het betrokken hoofdstuk laten staan. Alleen waar dat zinvol was heb ik de literatuurverwijzingen aangepast.

Hoofdstuk 6 is in belangrijke mate nieuw. Het is deels gebaseerd op van Reenen (1997, zie de bibliografie bij het hoofdstuk), maar bevat ook een aantal nieuwe inzichten en is vrijwel geheel herschreven.

Het eerste hoofdstuk is nieuw. Het bevat de tekst van mijn afscheidsrede als hoogleraar op 16 juni 2006, dezelfde dag waarop dit boek verschijnt. Het vormt enerzijds een *Inleiding* op de overige hoofdstukken

en geeft anderzijds een korte evaluatie van de houdbaarheid van Kloekes Hollandse-expansietheorie.

Er is enige overlap tussen de hoofdstukken. Een voordeel daarvan is dat ze goed apart of in willekeurige volgorde te lezen zijn.

De zes hoofdstukken worden gevolgd door een *Index Nominum* en een overzicht van mijn wetenschappelijke publicaties.

Voor hulp bij het tot stand komen van deze bundel dank ik Saskia Daalder, Ton Goeman, Maaïke Mulder, Jan Noordegraaf, Margit Rem en heel in het bijzonder Anke Jongkind en Evert Wattel.

Amsterdam, juni 2006

“Help, een *moes* in m’n *huus!*” Nogmaals Kloekes *Hollandse Expansie**

0 Inleiding

De uitdrukking *Hollandse Expansie* vormt het begin van de omvangrijke titel van het meesterwerk van Gesinus G. Kloeke uit 1927: *De Hollandse Expansie in de zestiende en zeventiende eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagsche Nederlandsche dialecten; proeve eener historisch-dialect-geographische synthese*. In deze studie, die al die jaren nauwelijks aan actualiteit heeft ingeboet,¹ gaat Kloeke in op de implicaties van zijn ontdekking dat de uitspraak van de klinker van *muus* in de dialecten van het Nederlands niet altijd samenvalt met de uitspraak van de klinker van *huus*. Dat verschil in uitspraak is in grote delen van het oosten van Nederland te vinden, en bij Nijmegen zelfs nog een stukje over de grens, zoals op de losse kaart bij Kloeke (1927) te zien is.² Er zijn gebieden – ver van Holland – waar dialectsprekers *hoes* en *moes* zeggen, en er zijn gebieden – rondom Holland – waar ze *huus* en *muus* zeggen. Daartussen in ligt in het oosten een gebied waar *huus* en *moes* gezegd wordt, nooit omgekeerd.

Kloeke zelf is als eerste met een verklaring gekomen hoe dat merkwaardige verschil geduid kan worden. Om die verklaring te kunnen geven duikt hij niet alleen in de vaderlandse geschiedenis, maar doet hij ook een beroep op de dialectgeografie, “unfortunately cut off from the

* Tekst van mijn afscheidsrede als hoogleraar op 16 juni 2006.

¹ In Koldijk 2004 komt de expansietheorie van Kloeke uitvoerig aan de orde naar aanleiding van de vorming van het Bildts in Friesland. En nog onlangs is een symposium aan Kloeke en zijn werk gewijd, waarvan de bijdragen in 2005 zijn gepubliceerd als themanummer van TNIL.

² De kaart is herdrukt in het in noot 1 genoemde themanummer van TNIL, p. 226-227.

main stream of linguistics”, aldus onlangs Labov.³ Maar niet bij Kloeke, die zijn studie een *proeve eener historisch-dialect-geographische synthese* noemde. Kern van Kloekes visie op taalverandering is dat dominantie tot expansie leidt. “Onder expansie verstaat men het verschijnsel dat taalvormen worden overgenomen van een bepaald milieu, omdat dit milieu als superieur wordt aanvaard.”⁴

Voor ik nu in paragraaf 3 uitvoerig terugkom op het merkwaardige *moes/huus*-probleem in het oosten des lands, met name in Overijssel, eerst iets, in paragraaf 1, over wat Kloeke heel concreet bedoelde met Hollandse dominantie: de vocalisatie van de /l/. Daarvan volgt dan in paragraaf 2 een illustratie aan de hand van een verandering die zich op het ogenblik in het Nederlands voltrekt. In paragraaf 4 zal worden aangetoond dat niet alle taalveranderingen in het Nederlands, zoals Kloeke dacht, van het dominerende Hollandse milieu uitgaan, maar dat het omgekeerde ook voorkomt. Tenslotte nog iets over de computer in het onderzoek.

1 Hollandse dominantie en Hollandse expansie

Volgens Kloeke domineert Holland Nederland en binnen Holland domineert Amsterdam. Daar valt niet veel op af te dingen. Amsterdam heeft het en had het. Dat is ook de reden dat Abraham Kuyper in 1880 er zijn universiteit heeft gesticht, al was er daar al een. Die universiteit had potentie. Een bijna-tijdgenoot van Kloeke, ds. R. van Reenen, merkte er in 1918 over op: “De Vrije Universiteit is de elektrische centrale, die de stromen van haar energie uitzendt over het geheele land.”⁵ Zoiets is goed voorstelbaar vanuit Amsterdam, maar zou vanuit Vriezenveen, Gramsbergen of Den Ham niet lukken. In Amsterdam liggen de belangrijkste landelijke musea en Amsterdam Airport. Internationals kiezen er graag hun hoofdkantoor. Voor Philips waren Londen of New York serieuze alternatieven geweest, maar niet Den Haag, Rotterdam of Brussel, en al helemaal niet Eindhoven. Onderwijs, cultuur en het grote geld, allemaal zaken waardoor Amsterdam het nog meer krijgt dan het het al heeft. Op

³ Voordracht Meertens Instituut (18 januari 2006).

⁴ Aldus de definitie van Weijnen 1966:96.

⁵ 39^e Jaarverslag van de *Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerde Grondslag*, p. XXXI. Geciteerd volgens Van Deursen 2005:80.

enige afstand mag naast al deze Amsterdamse grandeur de macht van de Haagse politiek niet helemaal verwaarloosd worden. Via de landelijke woord- en beeldcentrale niet ver ten zuidoosten van Amsterdam, wordt de gehele dag het ganse volk elektronisch overspoeld met een ratjetoe aan voornamelijk Randstadkoeterwaals.

De dominantie van Holland gaat minstens zo'n driehonderd jaar terug. De regering, feitelijk in handen van de Staten van Holland en de Staten-Generaal, kreeg toen vaste residentie in Den Haag, het geld en de cultuur zaten toen al in Amsterdam.⁶ De verschillen met nu zijn betrekkelijk klein: Het Koninkrijk der Nederlanden was toen een Republiek die uit Zeven Verenigde Nederlanden bestond. Nog langer terug, in de middeleeuwen, lag het anders. Toen domineerde Vlaanderen financieel, cultureel en politiek de Nederlanden. Als Kloeke in de ondertitel van zijn studie uit 1927 *de zestiende en zeventiende eeuw* noemt geeft hij daarmee de periode van omslag aan. Precieser is hij nog op de al genoemde losse kaart bij die studie, waarop hij zijn bevindingen ten aanzien van het verschil tussen de klinkers van *huus* en *muus* in de vorm van een dialectlijn, een zogenaamde isoglos, heeft neergelegd. Op de inzet op die kaart staat afgebeeld de

GRENS IN 1589 volgens de kaart van den GESCHIEDK. ATLAS VAN NEDERLAND: DE REPUBLIEK DER VEREENIGDE NEDERLANDEN.

We zitten dan midden in de 80-jarige oorlog, vijf jaar na de moord op Willem van Oranje, vier jaar na de val van Antwerpen. Vergelijking van de kaart met de inzet op de kaart laat zien dat de grens tussen *moes* en *muus* nogal eens – met name in Friesland, Overijssel en Gelderland – samenvalt met de grens van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden en de Spaanse invloedssfeer van dat moment. Want in 1589 waren twee van die zeven Nederlanden – Overijssel en Groningen – tijdelijk voor het grootste deel in Spaanse handen. De andere vijf waren Zeeland, Friesland, Utrecht, Gelderland en natuurlijk Holland, belangrijker dan de hele rest bij elkaar. En dan was er ook nog een achtste Nederlandje: Drente, zo onbelangrijk dat het niet in aanmerking kwam voor vertegenwoordiging in de Staten-Generaal en in de naam van de

⁶ Van Deursen 2004:110, Burke 2006:20, Van der Wal en Van Bree 1994:220.

Republiek niet meetelde. Noord-Brabant (grotendeels) en Limburg, benevens heel Vlaanderen, hoorden niet bij de Republiek.

Hoger onderwijs was er toen uitsluitend in Leiden en al viel er uiteraard elektronisch nog niets uit te zenden, er was wel degelijk een alternatief. Dat was de gereformeerde kerk: een hechte, nationale organisatie met overal in de steden en de dorpen van de Republiek predikanten. En al had zij geen politieke macht, invloed had zij wel. Vanaf vele honderden preekstoelen was de stem van de predikanten te horen. Een prestigieuze groep, die voor velen de toon aangaf. Ook in die kerk domineerde Holland.⁷

Op 1589 volgt het jaar van het turfschip waarmee Maurits Breda veroverd. Daarmee worden de grenzen van de Republiek verlegd. Psychologisch kan 1590 als het jaar worden beschouwd waarin de Hollanders zich, onder de briljante leiding van Johan van Oldenbarnevelt en Maurits, voor het eerst, onafhankelijk van de steun van het buitenland, volledig van eigen eigenwaarde, macht en kracht bewust zijn. Dat was tot in Overijssel te merken, dat in die jaren door Maurits ook wordt terugveroverd. Tot het daar in 1605 weer misgaat, als Spinola Oldenzaal inneemt, waarmee Twente opnieuw binnen de Spaanse invloedssfeer komt te liggen. In de jaren na 1605 is Salland, in tegenstelling tot Twente, van de *hoes*-uitspraak op *huus* overgegaan, en dat is heel speciale, onversneden Hollandse expansie geweest.

2 Een voorbeeld van Hollandse expansie: De vocalisatie van de /l/ tot [W]

Hollandse dominantie leidt volgens Kloeke tot Hollandse expansie, die hij zich zag voltrekken over de rest van de Nederlanden in de vorm van “Cirkelbogen” rondom Holland. Evert Wattel, Anke Jongkind en ik hebben een modelkaart ontworpen waarop we zulke cirkelbogen hebben afgebeeld. In Kloeke's visie voltrekken taalveranderingen zich in het soort kringen als op kaart 1.

Tegen de achtergrond van dat model hebben Anke Jongkind en ik een taalverandering onderzocht die op het ogenblik in het Nederlands gaande is: de uitspraak van de /l/. Is bij die verandering inderdaad sprake

⁷ Van Deursen 2004:150, Van der Sijs 2004.

van Hollandse expansie?⁸ Die uitspraak van de /l/ is sinds een halve eeuw aan het veranderen: het gaat dus om een verandering van na Kloekes tijd. Inmiddels is bij veel sprekers de /l/ geen [l] meer, want de tongpunt raakt bij de uitspraak ervan de alveolaire richel niet langer. Het is bijna een [w] geworden, die ik in het vervolg als [W] noteer. Zoals bekend doet prins Willem Alexander – geboortjaar 1967 – in water. Bij de opening van een tentoonstelling over dat onderwerp had hij het over *vee*[W] en *vui*[W] *water*. Met deze uitspraak volgt de prins niet het voorbeeld van zijn moeder, maar dat van zijn eigen generatie: de Hollandse peer group – uit Den Haag en Leiden – waartoe hij zich blijkbaar rekent.

Opmerkelijk is dat de /l/ alleen verandert als hij niet voor een klinker staat. Het gevolg is dat aan het begin van het woord *lepel* deze sprekers een heel andere klank produceren dan aan het eind: [l]epel[W]. Anke Jongkind heeft hierover de laatste jaren nogal wat informatie verzameld en die in corpusvorm gegoten. Thans kan zij op basis van gegevens van ongeveer 1200 sprekers vaststellen wat het systeem is dat erachter zit. Het blijkt dat mannen en vrouwen zich niet helemaal hetzelfde gedragen. Oud of jong maakt nog meer verschil. Maar het belangrijkste verschil betreft waar de mensen vandaan komen. Anke Jongkind heeft, samen met Evert Wattel en op basis van zijn modelkaart, daarvan een viertal kaarten gemaakt. Bij sprekers geboren voor 1960 – of dat nu mannen zijn of vrouwen – vind je de nieuwe [W] wel, maar van systematische patronen lijkt niet echt sprake, zie de kaarten 2 en 3. Kijken we nu naar sprekers geboren na 1959, dan zijn er ineens wel patronen te zien, zie de kaarten 4 en 5. Ondanks enige verschillen tussen mannen en vrouwen, is de grote lijn heel duidelijk: hoe verder van Holland hoe minder [W]. Zelfs in Vlaanderen lijkt de laatste jaren hier en daar een lichte trend richting [W] op te merken. Met andere woorden: bij deze verandering geeft Holland de toon aan. Kaart 4 en kaart 5 laten zich interpreteren als pure Hollandse expansie van de nieuwe uitspraak van de /l/ als [W].

Er gaat wel eens een stem op dat deze [W]-uitspraak voortkomt uit luiheid en dat klinkt niet positief. Wat niet ontkend kan worden is dat de nieuwe uitspraak soms tot verwarring leidt: *lepe*[W] in plaats van *lepe*[l] is nog tot daaraantoe, maar de naam van regisseur *Cees Geel* heeft al eens aanleiding gegeven tot een spellingscorrectie in een krant, omdat daar *Geew* geschreven stond. De ergste verwarring kan wellicht ontstaan tussen *ik vernie*[W] en *ik vernie*[w]. Maar als hier al sprake van een vorm

⁸ Zie Van Reenen 1986, Van Reenen & Jongkind 2001 en Jongkind in voorbereiding.

van luiheid is, dan lost dat eigenlijk niks op. Want waarom verandert dan de /l/ alleen als hij niet voor een klinker staat? In het Pools is **elke** /l/ tot [w] geworden, ook vóór een klinker: de stad *Lodz* spreek je in het hedendaags Pools met een [w] aan het begin uit. Heel vroeger is in het Nederlands ook al eens zo'n verandering opgetreden, maar die was heel beperkt: alleen als *a* of *o* voorafging en *t* (of *d*) volgde. Dat is nog steeds goed te zien als je Engels-Nederlands-Duits vergelijkt in woorden als *gold-goud-Gold*, *old-oud-alt*. De /l/ van het Engels mag in de uitspraak trouwens ook [W] zijn, die van het Duits beslist niet. Maar om nu te concluderen dat de Polen in hun uitspraak van de /l/ nog luier zijn dan de Hollanders gaat toch wat ver. Er is iemand met die [W] begonnen, en de rest heeft het hem of haar nagezegd, meestal zonder het zelf te beseffen.

Zelf heb ik de indruk dat ik vanaf mijn vroegste jeugd voor de [W] gekozen heb. Die keuze is geheel onbewust geweest. Nog steeds beseft vrijwel niemand dat er iets met de /l/ aan de hand is.

3 *Huus en moes* in Overijssel

Wat heeft nu het verschil tussen de klinkers in *moes* en *huus* in het oosten van het land te maken met Hollandse expansie? Dat komt hieronder aan de orde in zes paragrafen. In 3.1 gaat het over welke woorden zich net zo gedragen als 'huis' en welke net als 'muis'. In 3.2. wordt gekeken of het gebied correct door Kloeke is afgegrensd. In 3.3 en 3.4 is de vraag wanneer de westgrens en wanneer de oostgrens van het *huus/moes*-gebied zich gevormd heeft, in 3.5 en 3.6 gevolgd door een poging antwoord te geven op de vraag waarom het verschil nu juist de *uu* betreft.

3.1 Zes frequente woorden

Kloeke liet zelf al de mogelijkheid open dat er in Overijssel meer woorden dan 'huis' alleen zouden kunnen zijn die anders dan *moes* een *uu* als klinker zouden kunnen hebben. Inmiddels heb ik dankzij de gegevensbank van het GTRP en andere bronnen kunnen aantonen dat er inderdaad zes woorden zijn die zich als 'huis' gedragen: naast 'huis' zelf zijn dat 'uit', 'buiten', 'duizend', 'gebruiken' en 'sluiten'.⁹ Deze zes

⁹ Zie hoofdstuk 4.

woorden hebben vrijwel zonder uitzondering *uu* in de brede strook in het oosten des lands op de kaart van Kloeke, waar andere woorden met Westgermaanse *û* zoals 'buik', 'bruin', 'duif', 'duim', 'kruipen', 'muis', 'ruiken', 'ruit', 'schuiven', 'uil', 'vuil', 'vuist', 'zuigen', 'zuur' nog steeds vrijwel altijd die *oe* hebben.¹⁰ Salland, delen van de Achterhoek en Drente maken deel uit van deze beperkte *huus/moes*-zone. De zes woorden met *uu* in dit gebied hebben nog een eigenschap gemeen: zij worden stuk voor stuk meer gebruikt dan de andere woorden met oorspronkelijk Westgermaanse *û*.

Blijkbaar hadden de dialectsprekers in dit gebied best *muus* in plaats van *moes* willen gaan zeggen, maar hebben ze dat woord in die vorm niet of niet genoeg te horen gekregen. Daarvoor was het tezeer een informeel en weinig frequent huis-, tuin- en keukenwoord. Wat de sprekers wel weten is dat ze in plaats van *huus* ook *hoes* hadden kunnen blijven zeggen, net als hun burens in Twente. Zelf zijn ze echter bewust, en van ganser harte, op de nieuwe, politiek correcte, deftige en prestigieuze, Hollands-gereformeerde toer gegaan. Door de /u:/ door de /y:/ te vervangen deelde je je gesprekspartner, los van wat je verder ook te melden had, in elk geval mee dat je gereformeerd- en hollandsgezind was. Door dat niet te doen, kwam je in de oren van wie het wel deed voor je het wist als spaansgezind, katholiek en conservatief over.

De klanken [u:] en [y:] hebben in de 'huis'-groep daardoor voor vele sprekers in die periode in Overijssel een heel speciale betekenis gehad.¹¹ Alleen zo valt te begrijpen dat deze zes woorden niet alleen de drempelwaarde hebben bereikt waardoor zij door de sprekers voldoende werden opgemerkt, maar ook nog werden overgenomen. Want wie helemaal geen zin heeft om een nieuwe, modieuze uitspraak over te nemen, zet zich er juist tegen af, hoe vaak die uitspraak ook te horen is. Janssen (1949) heeft daar Kloeke terecht op gewezen.¹² Naast frequent aanbod en positieve attitude tegenover het aanbod heeft, denk ik, overigens nog een derde factor gespeeld, waarover in paragraaf 3.6 meer.

¹⁰ Preciese verdelingen zijn te vinden in hoofdstuk 4.

¹¹ Zie de hoofdstukken 5 en 6.

¹² Zie hoofdstuk 4.

3.2 Een grenscorrectie

Bij Kloeke is van twee belangrijke dialectgrenzen sprake. De ene grens is tussen *moes* en *muus*, en die valt samen met de IJssel, of ligt iets ten westen daarvan. Dat is de dialectlijn die Kloeke met de inzet op zijn kaart uit 1927 met de politieke situatie van 1589 associeert. De andere grens, tussen *huus* en *hoes*, zal ik in het vervolg de 1606-lijn of -isoglos noemen.

Op de kaart van Kloeke valt die 1606-isoglos samen met de grens tussen het zuiden van Salland en Twente en verder pas weer bij Coevorden tussen Drente en Bentheim. Daar tussenin ligt de lijn verder naar het westen. Kloeke beschouwt op goed geluk de Sallandse plaatsen Mariënborg, Bergentheim en Sibculo als *hoes*-gebied. Dat is echter onjuist. Nader onderzoek leert dat de isoglos wel degelijk ook daar precies op de grens tussen Salland en Twente/Bentheim ligt.¹³

Ten zuiden van Sibculo, dat zelf nog net in Salland ligt, ligt Vriezenveen: de enige plaats in Twente met *huus*. Kloeke heeft daarom gemeend dat van Salland uit een *uu*-corridor naar Vriezenveen loopt. Had hij echter oude kaarten¹⁴ geraadpleegd, dan was duidelijk geworden dat er tussen Vriezenveen en Salland geen directe verbindingswegen of rivieren lagen. Daaruit volgt dat de *huus*-uitspraak niet via de weg of waterweg vanuit Salland in Vriezenveen terecht is gekomen, en dat de 1606-isoglos ten westen van Vriezenveen in de verlaten moerassen op de grens tussen Twente en Salland moet worden gesitueerd. Daarmee krijgt Vriezenveen de status van enclave met *huus*-uitspraak in Twente, zoals Den Ham de status van enclave met *oe*-uitspraak in Salland heeft. Dat laatste staat al wel correct op Kloekes kaart. Ook Gramsbergen op de grens met Bentheim is waarschijnlijk een *hoes*-enclave in Salland.

3.3 De 1589-grens

Kloeke vermoedde dat de *moes/muus*- of 1589-lijn op de middeleeuwen teruggaat. Met dat vermoeden zat hij er mogelijk niet ver naast. Dat valt indirect af te leiden uit gebruikte spellingen in een 14de-eeuws Middelnederlands corpus met oorkonden van overal uit de Nederlanden,

¹³ Zie hoofdstuk 6.

¹⁴ Kaart Ten Have, zie hoofdstuk 6, kaarten 2a en 2b.

aangelegd door Maaike Mulder en mijzelf.¹⁵ In dat corpus komen veel vormen voor van 'huis' met spellingen als *huus*, *huis*, *hues* en *huys* in gesloten letergreep, en *huse*, *huysse* in open lettergreep. Heel wat variatie dus, maar wie denkt dat hij zo kan achterhalen hoe je de *u* in al die vormen uitspreekt, komt bedrogen uit. Het probleem is namelijk dat de *u* in 'huis' zowel voor een *oe* [u:] als voor een *uu* [y:] kan staan. Oorspronkelijk moet overal [u:] zijn gezegd, maar bij de overgang in het westen van *boes* naar *huus* is de spelling, bij gebrek aan een adequate letter voor de nieuwe klank [y:], ongewijzigd gebleven. Zo kan het probleem niet worden opgelost.

De oplossing is naar de spelling van het woord 'goed' te kijken. 'Goed' werd oorspronkelijk met een [o:]-achtige klank uitgesproken, die vaak als *oe* werd geschreven. Toen die [o:] langzamerhand in veel dialecten in [u:] overging, stonden de scribenten voor de keuze: niets doen en de oude spelling met *o*, al dan niet gevolgd door *e*, handhaven, of een nieuwe spelling kiezen. In het laatste geval kon dat eigenlijk alleen maar weer de *u* zijn, althans in die gebieden waar die niet als [y:] werd uitgesproken. Dat is in het Duits dan ook gebeurd met *gut*. Die oplossing was in Holland echter niet mogelijk, want daar stond de *u* inmiddels voor [y:]. Daarom is daar in 'goed' bij gebrek aan beter de oude spelling met *o* (gevolgd door *e*) gehandhaafd. Door nu te onderzoeken waar in de rest van het Nederlandse taalgebied 'goed' met *o* of met *u* wordt gespeld, valt te achterhalen waar de grens tussen de *oe/uu*-uitspraak moet hebben gelegen: al in Utrecht, of pas in Gelderland en Overijssel? Het antwoord op die vraag is te zien op de kaart van 'goed'.¹⁶ Holland spelt 'goed' overal met een *o*, dus de *u* van 'huis' staat hier voor [y:]. De spellingen van 'goed' met *u* zijn te vinden vanaf Harderwijk op de Veluwe naar het oosten in de Achterhoek, heel Overijssel, Drente en Groningen.¹⁷ Verder ook nog in Belgisch en vooral Nederlands Limburg. Dit kaartbeeld komt in grote lijnen overeen met de 1589- of *muus/moes*-lijn van Kloeke. Tussen 1400 en 1589 is er blijkbaar niet veel meer gebeurd dan dat de grens van de *uu/oe*-uitspraak op de Veluwe nog wat verder naar het oosten tot vlakbij, of aan de IJssel is opgeschoven. Dat het zo gegaan is achtte Kloeke (1927:156-157) zelf heel goed denkbaar.

¹⁵ Zie Van Reenen & Mulder 1992 en Van Reenen 2000.

¹⁶ Hoofdstuk 3, kaart 1.

¹⁷ Voor Friesland zijn geen gegevens beschikbaar.

3.4 De 1606-grens

Kloeke situeert het ontstaan van de *huus/boes*-lijn ongetwijfeld na 1589. Zelf meen ik het ontstaan van deze isoglos voor alle zes frequente woorden te kunnen dateren omstreeks 1606 en uiterlijk voor 1626, het jaar waarin Ernst Casimir Oldenzaal terugverovert op de Spanjaarden. Mijn belangrijkste argument is dat alleen in de periode van 1606 tot 1614 de grens tussen Salland en Twente als een echte frontlijn tussen twee oorlogspartijen – de Staats-Gereformeerden en de Spaans-katholieken – heeft gefunctioneerd. Tussen 1614 en 1626 vervalt de frontlijn langzamerhand tot neutraliteit, al blijft Oldenzaal tot 1626 in Spaanse handen. De gereformeerde uitspraak is tussen 1606 en 1614 in Salland *huus* geworden, in Twente bleef de uitspraak *boes*. De steden en dorpen van Salland werden in die jaren geïmpregneerd met Hollands gereformeerdendom. De predikanten hadden daarbij een voorbeeldfunctie. Zij spraken zelf weliswaar geen Hollands, maar hadden in hun lokale dialect de serie van zes woorden van de ‘huis’-groep van de Hollanders overgenomen, waarover meer in paragraaf 3.6.

Ook de drie enclaves met de “verkeerde” uitspraak – Den Ham, Vriezenveen en Gramsbergen – kunnen vanuit godsdienstig standpunt begrepen worden. Vriezenveen met *huus*-uitspraak in Twente heeft, heel opmerkelijk als enige plek in Twente, rond 1606 een gereformeerde predikant gehad, en die was daar bijzonder geliefd. Den Ham met *oe*-uitspraak in Salland had in dezelfde jaren ook een gereformeerde predikant, maar die was allesbehalve geliefd en gerespecteerd. Meer gezag heeft in Den Ham een katholieke priester gehad, aan wie die predikant zijn herbenoeming aldaar in 1606 zelfs te danken had. Ook Gramsbergen met *oe*-uitspraak in Salland had alle reden om niet met de gereformeerde vernieuwingsgolf uit Holland mee te doen. De gereformeerde predikant aldaar placht in zijn gemeentes na ruzie te worden ontslagen.¹⁸

3.5 Een tweeklank die weer verdwijnt: /y:/ > /yj/ > /y:/

Naast de overgang van *oe* naar *uu* is er ook de overgang van *uu* naar de tweeklank *ui* ([Δj]) zoals we die nu kennen in ‘huis’ en ‘muis’, maar niet in ‘muur’ en ‘buur’. In ‘buur’ is hooguit een lichte tweeklank [yj] mogelijk.

¹⁸ Meer hierover in hoofdstuk 6.

Een iets verder geopende variant als in $b[\emptyset j]_s$ hoor je nog in het Nederlands van Surinamers. Dat is het stadium voorafgaand aan $b[\Delta j]_s$. De complete reeks door de tijd heen lijkt dan te zijn geweest: $/y:/ > /yj/ > /\emptyset j/ > /\Delta j/$. Maar zo is het niet. Wel heeft de lichte tweeklank $[yj]$ vanaf de 14de eeuw naast de $[y:]$ bestaan. In tegenstelling tot de klank van de klinker – *oe* of *uu*, zie 3.3 hierboven – is dit wel iets dat kan worden afgeleid uit de spellingen in de oorkonden: *huus*, *huis*, *hues* en *huys* in gesloten, en *huse*, *huysse* in open lettergreep. Algemeen wordt aangenomen dat in gesloten lettergreep de klinker lang is, in open lettergreep kort. Uit het feit dat de spelling *uy* zowel in de gesloten lettergreep (*huys*) als in de open lettergreep (*huysse*) veelvuldig voorkomt, kan daarom worden afgeleid dat de *y* van *uy* niet zozeer lengte aangeeft, wat tot nu toe veelal is gedacht, maar veeleer duidt op een uitspraak van *uy* als een tweeklank.

In 1527 en 1528 heeft Erasmus de tweeklank in ‘huis’, ‘muis’ en ‘muur’ nauwkeurig beschreven door hem te vergelijken met het Franse ‘bruit’ en ‘fruit’. Toch kun je volgens Erasmus naast $m[yj]_s$ ook $m[y:]_s$ zeggen. Vrije variatie dus tussen $[yj]$ en $[y:]$, zoals je dat in varianten van Modern Nederlands voor $[ze:]$ en $[ze.j]$ ‘zee’ hebt.¹⁹

Tegen 1600 is in Holland echter plotseling niet langer sprake van die vrije variatie. De lichte tweeklank van Erasmus lijkt plotseling weer in het niet verdwenen te zijn. Petrus Montanus bijvoorbeeld noemt hem in 1635 helemaal niet meer. Hoe te verklaren dat een heel natuurlijke ontwikkeling van $[y:]$ naar tweeklank $[yj]$, die begonnen is in de 14de eeuw en doorzet ten tijde van Erasmus, omstreeks 1600 plotseling in het ongereede raakt, om vervolgens op de lange duur toch weer op te duiken? Met andere woorden: hoe waarschijnlijk is in Holland een ontwikkeling $/y:/ > /yj/ > /y:/ > /yj/ > /\emptyset j/ > /\Delta j/?$

3.6 Een Hollands sjibbolet

Voor de merkwaardige ontwikkeling $/y:/ > /yj/ > /y:/$ heb ik de volgende verklaring. In de jaren na 1590 wordt de $[y:]$ een uitspraak die staat voor zuiver Hollands: een sjibbolet. Met dit sjibbolet geeft de spreker aan dat hij Hollander is, althans zich op zijn minst met de Hollandse mentaliteit wil identificeren. Wie zo spreekt straalt Hollands glorie uit, en geeft blijk van het gegroeide Hollandse zelfbewustzijn in die

¹⁹ Zie de hoofdstukken 2, 3 en 5.

jaren. Ook niet-Hollanders die zich graag met Holland identificeren doen mee en doen hun best het sjiibolet over te nemen.

De focus op Hollandse normen en waarden wordt mede aangewakkerd doordat Holland in deze periode overspoeld wordt door enorme groepen migranten. Deze alloctonen hebben in hun spraak vele al dan niet gediftongeerde en al dan niet gepalataliseerde realisaties van de Westgermaanse *û*. Al die uitspraken behalve [y:] krijgen in die jaren het stigma *allochtoon* opgeplakt. Ook de uitspraak [yj]. Die blijft wel gewoon bestaan, maar wordt niet langer voor vol Hollands aangezien. En daarmee verliest deze lichte diftong tijdelijk zijn van oorsprong Hollandse status. Zo verklaar ik waarom de Hollandse uitspraak [yj] van Erasmus (1528) een eeuw later in de oren van Montanus (1635) blijkbaar niet langer als Hollands klinkt.²⁰

Gereformeerde predikanten in Overijssel zijn wel geen Hollanders, maar ze staan zeer positief tegenover de Hollandse kerk. En dat laten ze graag horen. De overname van het *uu*-sjiibolet van hun Hollandse collega's slaagt echter maar gedeeltelijk en ze komen niet verder dan de zes frequentste woorden 'huis', 'buiten', 'duizend', 'uit', 'sluiten' en 'gebruiken'. Dat hun Hollandse collega's thuis in de informele sfeer ook nog *uu* in 'muis', 'duif' en 'duim' zeggen, ontgaat ze in hun collegiale contacten ten enenmale. Zo galmen in Salland alleen de zes woorden van de 'huis'-groep door de gereformeerde kerken en krijgen de lidmaten van hun predikanten maar een bescheiden deel van de Hollandse glorie mee.

De Hollandse expansie die geresulteerd heeft in de vorming van de isoglos in Salland op de grens met Twente en Bentheim kan worden gekarakteriseerd als een unieke samenloop van minstens zes heel specifieke omstandigheden: (a) de beschikbaarheid van een Hollands sjiibolet (b) dat alleen in de frequentste woorden naar Salland is overgewaaid, (c) een tijdelijk haarscherp oorlogsfront op de grens van Salland en Twente, (d) een hoge mate van bewustzijn van het verschil met de oude uitspraak bij verbreiders en ontvangers van het sjiibolet in Salland, maar niet in Twente, (e) een positieve attitude tegenover de nieuwe uitspraak (f) vanwege een grote loyaliteit tegenover Holland en zijn gereformeerde kerk.²¹

²⁰ Mogelijk kon de [yj] in Amsterdam nog wel. Zie voor meer hierover hoofdstuk 5.

²¹ Deze criteria ontleen ik, min of meer aangepast, aan een voordracht van Johan Taeldeman, *Polarisation revisited*, tijdens Iclave 2005.

Onderzocht moet worden of hetzelfde scenario dat ik in Salland heb gereconstrueerd, ook geldt voor de Achterhoek, delen van Drente, het Rijk van Nijmegen en rondom Kleef.

4 Is Kloekes Hollandse-expansietheorie houdbaar?

In Kloekes visie gaan taalveranderingen van de hogere klassen naar de lagere. Als Hollanders meer prestige hebben dan Vlamingen en al veel meer dan oostelijke Nederlanders, dan rollen de golven der taalkundige vernieuwingen wel van Holland naar elders, maar vervolgens niet naar Holland terug. Deze visie is echter niet houdbaar. Hieronder twee tegenvoorbeelden, waar de verandering niet *top down*, maar van laag naar hoog lijkt te gaan.

4.1 *Zich*: een vorm van Duitse expansie

Germanismen zijn aan het Duits ontleende woorden, in strijd met het taaleigen. Germanismen komen uit het oosten en zijn daarom per definitie geen bevestiging van Kloekes Hollandse-expansietheorie. Er is echter minstens één germanisme dat het tot alom gerespecteerde, officiële standaardtaal gebracht heeft. In het al genoemde corpus van oorkonden heb ik alle vormen geselecteerd waar nu in de Standaardtaal *zich*(*zelf*) wordt gezegd. Op kaart 6 is het resultaat te zien. Het lijkt op het eerste gezicht een goed voorbeeld van Hollandse expansie: Alleen in de uithoeken van het Nederlandse taalgebied – zoals Groningen, Twente en de Limburgen – is de Hollandse vorm nog niet doorgedrongen. Maar dat is schijn, want de kaart moet omgekeerd worden geïnterpreteerd: in de 14de eeuw is alleen in de minst prestigieuze uithoeken van de Nederlanden het woord *zich*(*zelf*) te vinden. In plaats van *zich*(*zelf*) treffen we elders, dus ook in Holland, meestal *hem* of *hemzelf* aan. In de 15de eeuw is enige verandering te bespeuren en komt *zich* ook op in Drente. De Statenvertaling heeft *zich* en *hem* afwisselend. In de loop van de 17de eeuw wordt *zich* überhaupt steeds meer als Standaard beschouwd.²² Dat proces heeft thans

²² Zie Postma 2004, Van der Sijs 2004: 135, Van der Wal en Van Bree 1994, 214-215 en Boyce Hendriks 1998.

volledig doorgezet en *hij hoort hem(zelf) kermen* is niet langer correct voor *hij hoort zich(zelf) kermen*.

Er is wel opgemerkt dat de reden dat het Middelnederlandse *hem* in de betekenis van *zich(zelf)* zich niet gehandhaafd heeft te maken heeft met de dubbelzinnigheid van die constructie. Plat Hollands *hij hoort z'n eigen kermen* geeft inderdaad geen enkele aanleiding tot misverstand. Toch is dit argument niet echt overtuigend, want het Afrikaans heeft nog steeds *hy hoor hom(self) kerm*. Ook het Fries heeft de oude constructie met *hem* bewaard.²³ Maar wat ook de oorzaak van de verandering mag zijn geweest, het is allesbehalve Hollandse expansie. Bennis (2005:210) concludeert dan ook terecht: “Wel is duidelijk dat Kloekes hypothese over taalverandering niet zonder meer kan worden toegepast op de opkomst van *zich(zelf)* in de Nederlandse standaardtaal.” Die opmerking is op wel meer veranderingen van toepassing.²⁴ Daarvan hieronder nog een voorbeeld.

4.2 *Boer*: een vorm van oostelijke expansie?

De verandering waaraan hierboven al veel aandacht is besteed betrof de expansie van de Hollandse *uu* in ‘huis’ naar het oosten. Hier wil ik echter signaleren dat er ook oostelijke expansie van de Westgermaanse *û* naar het westen lijkt te hebben plaats gehad, en wel in de vorm van het woord *boer* ‘landman’. *Boeren* waren volgens het EWN oorspronkelijk zoiets als ‘(mede)bewoners op het platteland’. Het Hollands kent thans zowel ‘buur’ als ‘boer’, elk met zijn eigen betekenis.

Kloeke (1927:119-122) houdt het voor mogelijk dat ‘boer’ behoort tot een groep woorden, uit de sfeer van “de liefkoozing en de ruzie”, zoals ‘snoes’ en ‘snoet’, ‘smoel’ en ‘sloerie’, waar de oude *oe*-uitspraak in Holland zou zijn blijven hangen: een serie zogenaamde *oe*-relicten uit de tijd dat in Holland nog *boes* en *moes* gezegd werd. Volgens het EWN is ‘boer’ echter opnieuw ingevoerd in het Hollands vanuit een oostelijk /u:/-dialect. Als dat juist is is ‘boer’ een tegenvoorbeeld tegen Hollandse expansie.

Het probleem met dit type woorden is dat tot nu toe noch het een noch het ander te bewijzen viel door gebrek aan attestaties in het oudere

²³ Zie Barbiers e.a. 2005: kaart 69b.

²⁴ Ook Marynissen 1998 bijvoorbeeld laat zien dat de verspreiding van het diminutief-suffix *-(t)je* in elk geval geen zuivere Hollandse expansie is.

Nederlands. Voor 'boer' vermeldt het EWN pas 1516 als oudste vindplaats. Samenstellingen van 'boer' komen echter in het corpus 14de-eeuwse oorkonden al voor, met name in het oosten. In de regio Zutphen vinden we *boerscap(pe)* 'buurtschap' (tweemaal in 1363, eenmaal in 1373), en in Maastricht en regio *naeg(h)eboeren* 'naburen' (tweemaal in 1397), tegenover een grote meerderheid aan spellingen met *u*, *uu*, *ue*, *ui* en *uy* in dezelfde gebieden en elders in de Nederlanden. De vijf *oe*-vormen komen dus uit gebieden, waar *uu* nog steeds voor de [u:]-klank staat en waar *oe* dus een tweede, in wezen overbodige manier is om een [u:]-klank te noteren. Die *oe* zou in het westen wel zinvol zijn geweest, aangezien daar de *uu* voor de [y:]-klank staat, zie 3.3 hierboven. In Holland en Utrecht echter treffen we in de talrijke vormen waar de *oe* had kunnen voorkomen – *buurman*, (*ghe*)*buere*, *buren*, *buurkerke*, *afterbuyert* – die niet aan. Dat mag als een waardevolle aanwijzing worden gezien dat de [u:]-uitspraak in dit type woorden in Holland en Utrecht in deze periode inderdaad niet is voorgekomen. Dat betekent dat van een relict met [u:]-uitspraak in Holland en Utrecht geen sprake is, en dat de datering van 1516 van het EWN als oudste vindplaats voor 'boer' in het westen wel eens juist zou kunnen zijn. *Boer* moet dan aan het begin van de 16de eeuw vanuit het oosten in het Hollands zijn geïmporteerd. En daarmee hebben we dan opnieuw van doen met een tegenvoorbeeld tegen Kloekes Hollandse-expansietheorie.

4.3 *Top down* en omgekeerd

Uit het bovenstaande volgt dat Kloekes theorie van Hollandse expansie niet altijd opgaat. De veranderingen spreiden niet altijd van hoog naar laag en als cirkelbogen om Holland heen, het Hollands ondergaat wel degelijk ook veranderingen die van elders komen: *zich* en *boer* zijn daarvan voorbeelden en zij staan niet alleen. Men zou nog kunnen zeggen dat Hollandse expansie alleen voor *klank*veranderingen geldt, en niet voor *syntactische* veranderingen en dat *zich* daarom niet meetelt, maar dat argument gaat voor *boer* dan weer niet op.

Toch is soms onmiskenbaar sprake van Hollandse expansie. Voor de vocalisering van de [ɪ] tot [W] is er in elk geval geen enkele noodzaak tot verandering vanuit de taal zelf, en dat geldt ook voor de verandering van de *oe* in de zes woorden van de 'huis'-groep in Overijssel. Deze veranderingen kunnen als puur Hollandse expansie, *top down*, worden opgevat.

Het gaat dan wel om twee heel verschillende manieren waarop dat is gebeurd. De verandering van de [ɪ] wordt door de sprekers zelden opge-

merkt. Zij gaat heel geleidelijk en er zijn geen scherpe grenzen aan te wijzen, geen isoglossen, en het is geen sjibbolet. De verandering van *oe* naar *uu* in de 'huis'-groep moet daarentegen een heel opvallend sjibbolet zijn geweest. Zij heeft heel snel om zich heen gegrepen, en heeft geresulteerd in de vorming van de haarscherpe isoglos van 1606.

Uit het bovenstaande volgen twee conclusies:

- (a) Ondanks het feit dat de Hollandse dominantie al eeuwenlang een onmiskenbaar feit is, volgt daaruit niet dat taalverandering in het Nederlands altijd een vorm van Hollandse expansie is.²⁵
- (b) De taalveranderingen die dat wel zijn kunnen volgens volstrekt verschillende scenario's verlopen.

5 Corpus en computer

Tenslotte nog een paar woorden over de computer. Allereerst, dat ik antwoorden heb kunnen vinden op vragen en vermoedens van Kloeke is in niet geringe mate te danken aan de mogelijkheden die het elektronisch corpusonderzoek thans biedt: 80 jaar geleden – toen elektrische centrales nog in opkomst waren en de telefoon nog verre van gemeengoed was – was het verrichten van empirisch onderzoek op de schaal waarop dat nu mogelijk is volstrekt niet haalbaar. Zelfs is sinds het tijdstip van mijn inaugurele rede in 1990 grote vooruitgang geboekt op het gebied van de opslag van gegevens op computer en er zijn vele corpora bijgekomen.

Aan deugdelijke programmatuur om die corpora snel en efficiënt te exploreren ontbreekt het evenmin. Alleen lijkt het gebruik ervan steeds verder te worden ingeperkt. Dat komt doordat de universiteiten zich bij hun informatiseringsbeleid argeloos hebben laten inpakken door de marketingstrategieën van een grote softwareproducent. Zij hebben gekozen voor de weg van de Window(s) dressing.

Voor het wetenschappelijk onderwijs en onderzoek met de computer is beschikbaarheid van programmatuur op academisch niveau een noodzakelijke voorwaarde. Deze is al sinds de 60-er jaren in de vorm van UNIX beschikbaar, en sindsdien zijn daar Minix en Linux bij gekomen.

²⁵ Iets dergelijks geldt voor Parijs. Vanouds is aangenomen dat Parijse dominantie te allen tijde tot Parijse expansie heeft geleid. Onderzoek naar de dialecten van het Oudfrans van de 13^e en 14^e eeuw heeft deze aanname niet bevestigd. Zie bij voorbeeld in Dees et al. 1980 de kaarten 34a en b, 89a en b, 276.

De keuze die de universiteiten thans echter hebben gedaan is niet alleen onnodig kostbaar, maar heeft – en dat is ernstiger – verregaande maatschappelijke gevolgen. De universiteiten dragen eenzijdig bij aan de kennisoverdracht van het gebruik – en daarmee de expansie – van inferieure software.

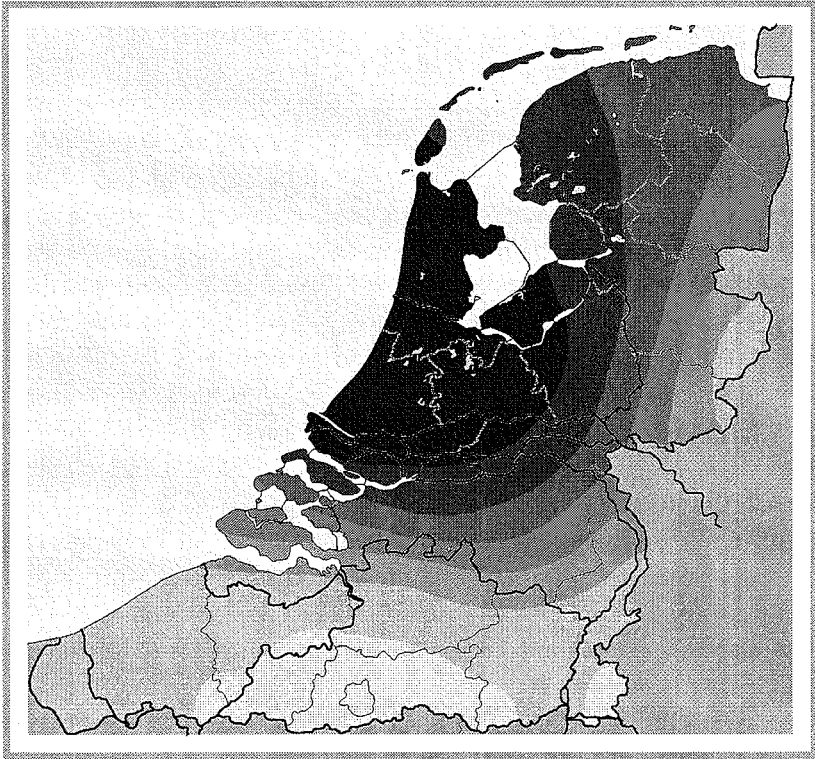
Abraham Kuyper heeft de Vrije Universiteit gesticht mede om de invloed van het grootkapitaal buiten de deur te houden. Dat is voor wat betreft de informatisering niet gelukt, evenmin als aan de andere universiteiten.²⁶ Dat is des te opmerkelijker omdat, dankzij een prominent geleerde werkzaam aan zijn universiteit, dat helemaal niet nodig was geweest. “Andrew Tanenbaum is informaticus en schreef studieboeken die wereldwijd als klassiekers gelden. Hij heeft zijn internationale faam met name opgebouwd in de vakgebieden besturingssystemen en groot-schalige gedistribueerde computersystemen. Recent verscheen een nieuwe versie van Minix, Tanenbaums zelfontworpen besturingsstelsel, waar Linus Torvalds diens Linux op geïnspireerd heeft.” Ik citeer uit *Gewoon Bijzonder*, het Magazine voor relaties van de Vrije Universiteit Amsterdam.²⁷

Zelf heb ik het geluk gehad dat ik vanaf het begin van mijn carrière heb kunnen profiteren van Tanenbaums deskundigheid. Mijn onderzoek heeft overigens al jaren plaats aan het Meertens Instituut dat over een wetenschappelijk uitstekend verantwoorde infra-structuur op het gebied van de informatica beschikt.

Overigens kijk ik op mijn werk aan de faculteit der Letteren van de Vrije Universiteit met grote tevredenheid terug. Ik ben ervan overtuigd dat ik het aan geen andere universiteit beter naar mijn zin zou hebben gehad. Het Bestuur van de Stichting Het Vrije Universiteitsfonds ben ik dankbaar voor mijn benoeming. Ik had deze rede graag willen besluiten met een parafraze op de woorden van de al even genoemde tijdgenoot van Kloeke, mijn grootvader, ds. R. van Reenen: “De Vrije Universiteit is de elektronische informatica-centrale, die de stromen van haar energie uitzendt over het gehele land.” En dat heb ik bij deze dan toch gezegd.

²⁶ Er is overigens zelfs een Nederlandse universitaire instelling die aan de oprichter van het grootste commerciële software-bedrijf ter wereld een eredoctoraat heeft verleend. Beloond werd hier iemand die schatrijk geworden is met de verkoop van minderwaardige producten.

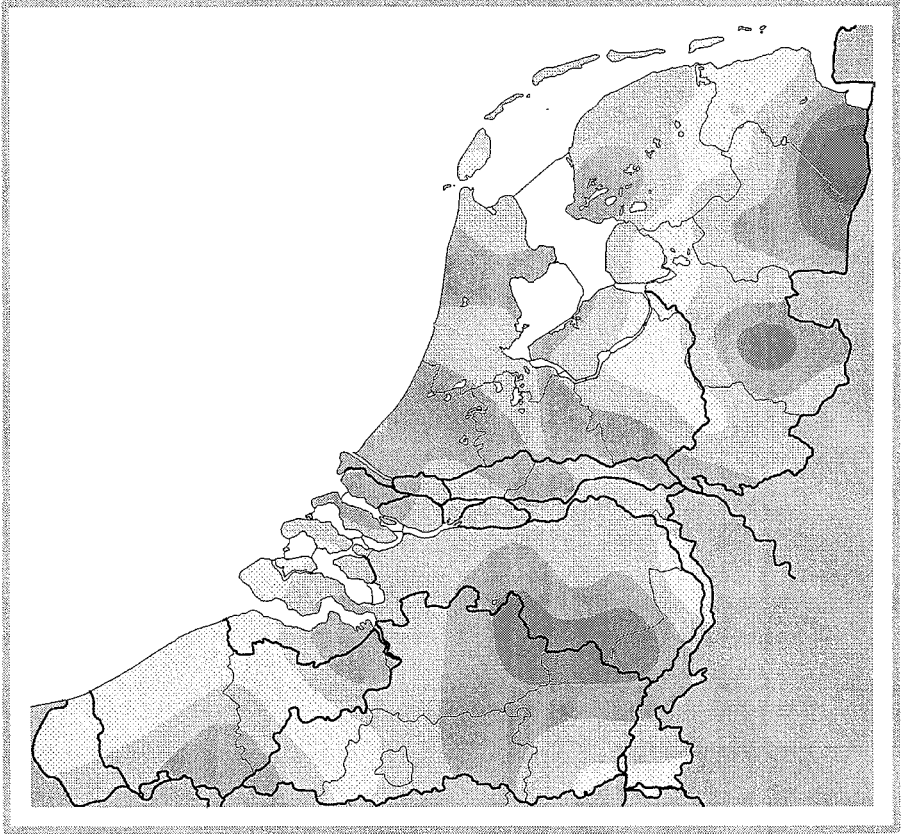
²⁷ Jaargang 3, nr 1, maart 2006, p. 13.

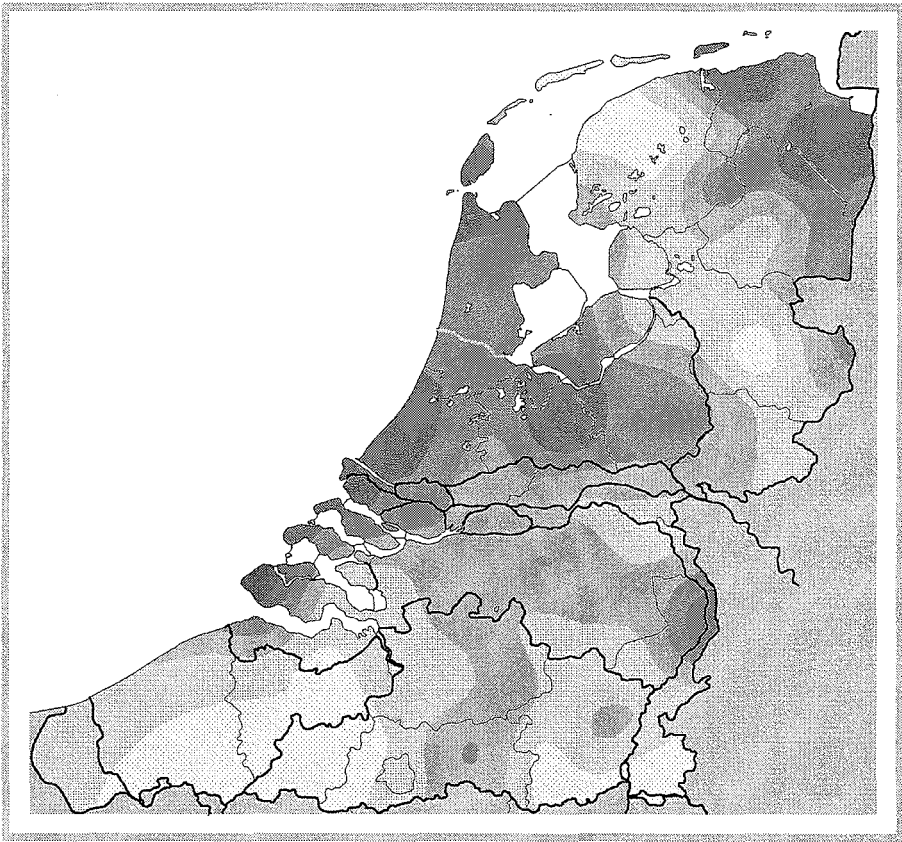
Kaart 1. Model van de Hollandse-expansietheorie van Kloeke. Kaart-productie: Evert Wattel, zie Wattel en van Reenen (1996).

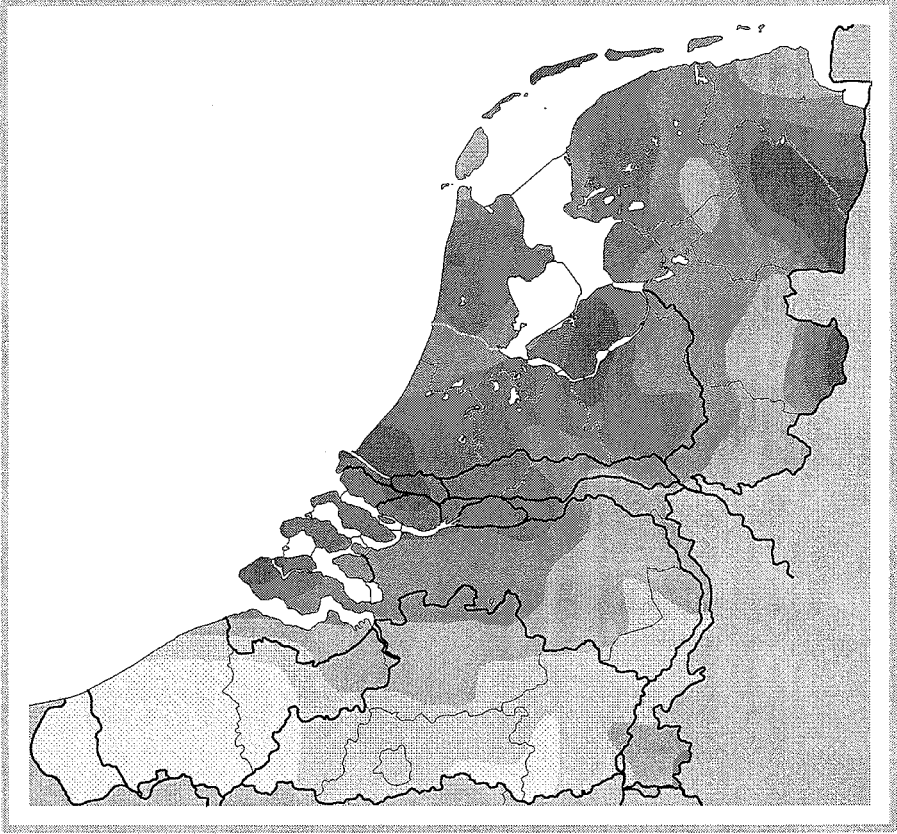
Kaart 2. Distributie van de gevocaliseerde variant [w] – donker op de kaart – versus niet gevocaliseerde varianten van de /l/. Mannen geboren voor 1956.

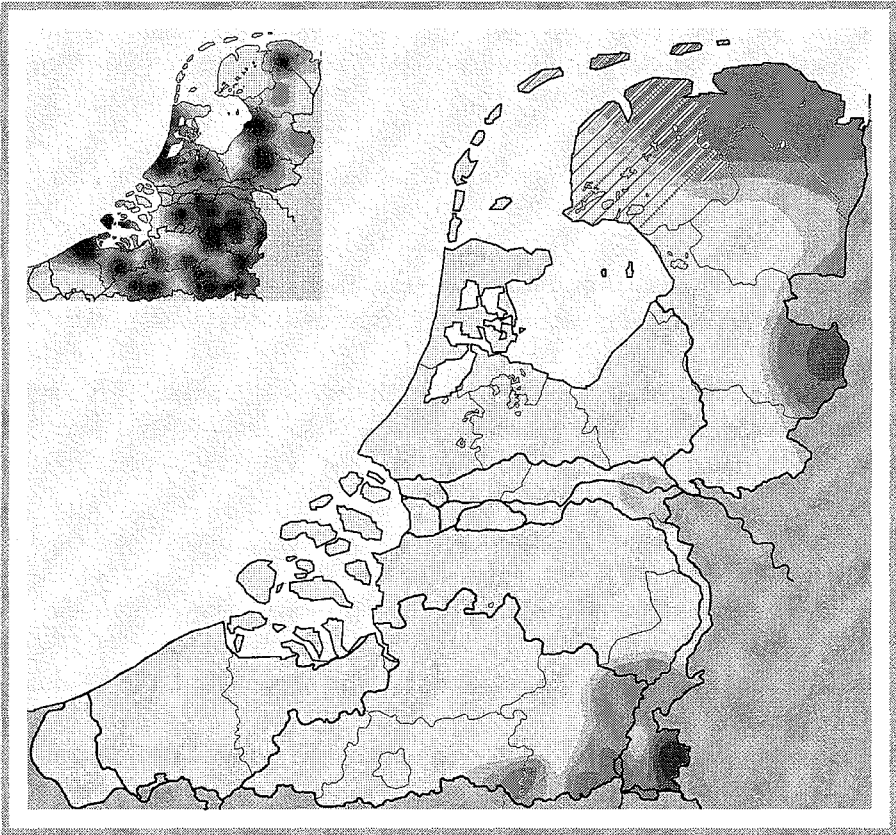
Kaart 3. Distributie van de gevocaliseerde variant [W] – donker op de kaart – versus niet gevocaliseerde varianten van de /l/. Vrouwen geboren voor 1956.

Kaart 4. Distributie van de gevocaliseerde variant [W] – donker op de kaart – versus niet gevocaliseerde varianten van de /l/. Mannen geboren na 1955.

Kaart 5. Distributie van de gevocaliseerde variant [W] – donker op de kaart – versus niet gevocaliseerde varianten van de /l/. Vrouwen geboren na 1955.

Kaart 6. *Zich(zelf)* – donker op de kaart – versus andere vormen in het 14de-eeuws Middelnederlands. De kleine kaart linksboven geeft de mate van documentatie aan: hoe donkerder hoe meer oorkonden

Bibliografie

Barbiers, Sjef, Bennis, Hans, Vogelaer, G. de, Devos, M. & Ham, M. van der 2005. *Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten; deel I*. Amsterdam: UAP.

Bennis, Hans 2005. "Een Duitse expansie". *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 121:201-210.

Berg, B.L. van den 2003. *Phonology & Morphology of Dutch & Frisian Dialects in 1.1 million transcriptions*, version 2.2. Amsterdam: Meertens Instituut Electronic Publications in Linguistics (MIEPiL III) 2003, ISBN 90 70389 70 3 (cd-rom)

Boyce Hendriks, J. 1998. *Immigration and Linguistic Change: a sociohistorical linguistic study of the effect of German and southern Dutch immigration on the development of the northern Dutch vernacular in 16th/17th-century Holland*. Dissertatie University of Winconsin.

Burke, Peter 2005. *Towards a Social History of Early Modern Dutch*. Meertens Ethnology Cahier 1. Amsterdam: AUP.

Dees, A. avec le concours de P. Th. van Reenen et de J. A. de Vries 1980. *Atlas des formes et des constructions des chartes françaises du 13e siècle*. Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie Band 178, Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

Deursen, A. van 2004. *De last van veel geluk*. Amsterdam: Bert Bakker.

---- 2005. *Een hoeksteen in het verzuimd bestel, De Vrije Universiteit 1880-2005*. Amsterdam: Bert Bakker.

EWN = *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*, deel 1, red. Marlies Philippa, Frans Debrabandere en Arend Quak 2003. Amsterdam: AUP.

Goossens, J., Taeldeman J. & Verleyen, G. 2002. *Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten II & III*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.

GTRP = Goeman-Taeldeman-Van Reenen-Project 1980-1995, zie van den Berg (2003).

Janssen, W.A.F. 1949. *De verbreiding van de uu-uitspraak voor westgermaans ù in Zuid-Oost-Nederland*, 2e druk. Maastricht: Ernest Van Aelst.

Jongkind, Anke. *De vocalisatie van de /l/ in het Nederlands*. In voorbereiding.

Kloeke, Gesinus G. 1927. *De Hollandsche Expansie in de zestiende en zeventiende eeuw en haar weerspiegeling in de bedendaagsche Nederlandsche dialecten*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.

Koldijk, J.D. 2004. *Het Bildts, zijn wezen, herkomst en problematiek. Een dialectgeografisch en historisch onderzoek*. Leeuwarden: Fryske Akademy.

Marynissen, Ann 1998. Van *-(t)ke* naar *-(t)je*, De oorsprong en verspreiding van het Nederlandse diminutiefsuffix *-(t)je*. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 114.252-269.

Postma, G. 2004. "Structurele tendensen in de opkomst van het reflexief pronomen 'zich' in het 15de-eeuwse Drenthe en de Theorie van Reflexiviteit". *Nederlandse Taalkunde* 9:144-169.

Reenen, P. Th. van 1986. "The vocalization of /l/ in Standard Dutch, A Pilot study of an ongoing change". *Linguistics in the Netherlands*, 189-198. Dordrecht: Foris.

---- 1990. *Corpustaalkunde en de Hollandse Expansie*, Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de Computerlinguïstiek, in het bijzonder de Corpuslinguïstiek, vanwege de Stichting Het Vrije Universiteitsfonds, bij de faculteit der Letteren van de Vrije Universiteit te Amsterdam op vrijdag 23 februari 1990.

---- 2006. "*Help een moes in m'n huus!*" *Nogmaals Kloekes Hollandse Expansie*, Rede uitgesproken ter gelegenheid van zijn afscheid als bijzonder hoogleraar Computerlinguïstiek, in het bijzonder de Corpuslinguïstiek vanwege de Stichting Het Vrije Universiteitsfonds bij de faculteit der Letteren van de Vrije Universiteit te Amsterdam op vrijdag 16 juni 2006.

---- & Mulder, M. J. 1992. "Een gegevensbank van 14de-eeuwse middelnederlandse dialecten op computer, De klinkers van het werkwoord *zullen*". *Corpusgebaseerde woordanalyse, Jaarboek* red. O. Huber, M. van Mulken, L. de Regt, 129-161. Amsterdam: Vakgroep Taalkunde, Vrije Universiteit.

---- 1995. "Luiden en lieden in het 14de-eeuws Middelnederlands". *Lingua Theodisca, Beiträge zur Sprach- und Literaturwissenschaft, Jan Goossens zum 65. Geburtstag* herausgegeben von José Cajot, Ludger Kremer und Hermann Niebaum, 53-61. Niederlande-Studien 16. Münster: Lit.

---- & Jongkind, Anke 2001. "De vocalisering van de /l/ in het Standaard Nederlands". *Taal en Tongval* 52.189-199.

Sijs, Noline van der 2004. *Taal als mensenwerk. Het ontstaan van het ABN*. Den Haag: SDU.

Wal, Marijke van der, in samenwerking met Cor van Bree 1994. *Geschiedenis van het Nederlands* (2^e druk). Aula. Utrecht: Spectrum.

Wattel, Evert & Reenen, Pieter van 1996. "Visualisation of extrapolated social-geographical data". *Structures and contingencies in computerized historical Research, Proceedings of the IX International Conference of the Association for History & Computing, Nijmegen 1994* ed. by Onno Boonstra, Geurt Collentier, Bart van Gelderen, 253-262. Hilversum: Verloren.

Weijnen, A.A. 1966. *Nederlandse dialectkunde*. Assen: van Gorcum.

Early Diphthongizations of Palatalized West Germanic [u:], The Spelling *uy* in Middle Dutch*

Pieter van Reenen and Astrid Wijnands
Vrije Universiteit, Amsterdam

0 Introductory

This paper is about the spelling *uy* and its pronunciation. The spelling *uy* as in *huys* 'house' and *duysend* 'thousand' is frequently found in older Dutch. It represents a reflex of West Germanic [u:]. How was it pronounced? Where was it found first? Why was it introduced?¹

In this study we will show that the spelling *uy* was introduced by the scribes of the 14th century. We will argue that it was pronounced as a

* (c) 1993, John Benjamins Publishing Company. Reprinted with permission, see Van Reenen & Wijnands 1993. The research for this paper was carried out within the framework of the research project "Corpusgebaseerde Woordanalyse" (VULET 88/9) and was partially supported by the Foundation for Linguistic Research, which is funded by the Netherlands organization for research (NWO project 300-166-011). We thank H. Aertsen, C. Hamans, M.E. Keizer, M.A. Mooijaart, E. Raidt, W. de Reuse and the late L. Strengholt for useful comments on preliminary versions of this paper. Last but not least we thank E. Wattel for producing the maps; see also Wattel 1990.

¹ In this study we will use the notation [yj] although the last element of the diphthong may have been rounded. The open variant of Modern Standard Dutch may have been pronounced or is still pronounced [ɛj], [œj] or [œu], etc. We will indicate it as [ɛj]. In older publications West Germanic [u:] is frequently transcribed as *u*. In this paper we use I.P.A. notation. Others use *oe* instead of IPA [u:]. Instead of IPA [y:] and [y], notations such as *uu* or *ü* are used, see for instance Schönfeld (1959 § 72). In our study *italics* refer to spelling.

light diphthong – [yj] (or [yɥ]) – to distinguish it from [y:], which was written *u*, *uu*, *ui*, *ue*. The spelling *uy* shows up first around Leiden in the Rijnland of Holland, as well as in North Brabant, the IJssel region (Deventer, Kampen, Zwolle) and Belgian and Dutch Limburg. It looks as if during the 14th century diphthongization is in the air at many places in the Dutch speaking area. The change [y:] > [øj] > [œj] > [ʌj] must have occurred much later.

We will focus on the diphthong [yj], although the great majority of linguists does not even mention it as a reflex of West Germanic [u:]. They only distinguish the three other stages of the series of changes mentioned in (1).

(1) [u:] > [y:] > [yj] > [ʌj]

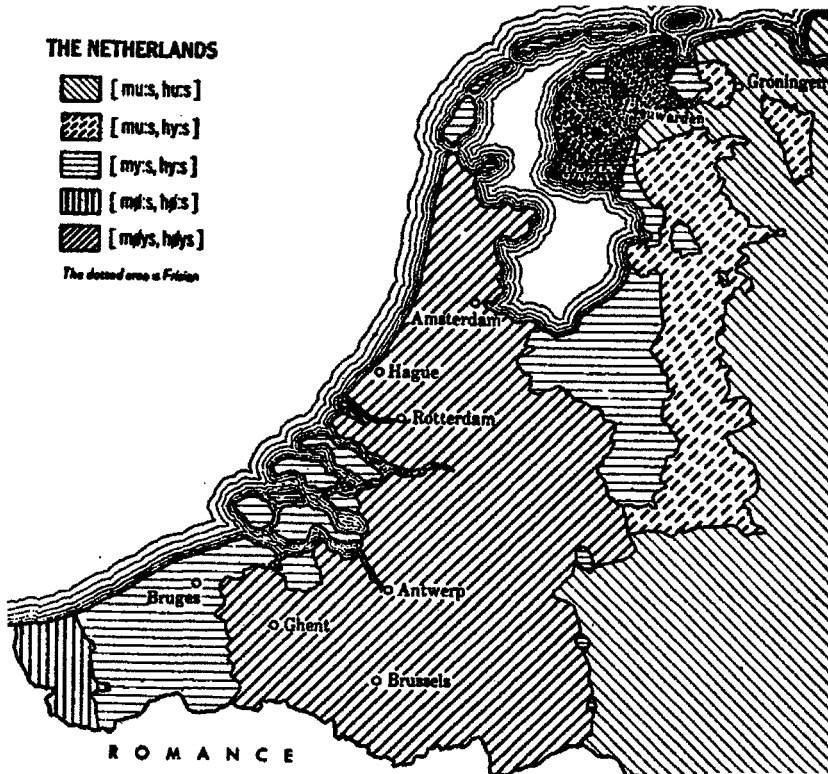
We feel that there are two reasons for introducing [yj] as an important intermediate stage: (a) the systematically different behaviour, from the 14th century in Middle Dutch on, of the spelling *uy* as compared to spellings such as *u*, *uu*, *ue*, *ui*; and (b) the testimony of Erasmus in 1528 as to the pronunciation [yj] in *huys* 'house'.

In section 1 we summarize existing opinions and arguments and formulate a few new ones. In section 2 we explain our method of research. In section 3 we introduce a hypothesis about medieval spelling – the vowel spelling rule – which will be tested on the basis of written reflexes of West Germanic [u:] and West Germanic short [o]. Section 4 concerns the question where the diphthong [yj] spelled as *uy* has emerged first. Provisos, problems and future research areas are discussed in section 5. Section 6 concludes the paper.

1 State of the art

Thanks to Kloeke (1927) the evolution of West Germanic [u:] in Dutch has become a famous case in dialect geography, the essentials of which are summarized in Bloomfield's *Language*:

At some time in the Middle Ages, the habit of pronouncing [y:] instead of the hitherto prevalent [u:] must have originated in some cultural center – perhaps in Flanders – and spread from there over a large part of the area on our map (reproduced as Map 1 below, PvR/AW), including the central district which today speaks a diphthong. (1934:329-330)

Map 1. Distribution of syllabic sounds in the words *mouse* and *house* in the Netherlands. – After Kloeke (Bloomfield 1934:328).

In the view of Kloeke the palatalization may have started in a cultural centre in the South West (Bruges, Ghent). Kloeke, quoted by Bloomfield, illustrates this on the basis of the words *huis* 'house' and *muys* 'mouse':

The word *house* will occur much oftener than the word *mouse* in official speech and in conversation with persons who represent the cultural center; *mouse* is more

confined to homely and familiar situations. Accordingly, we find that the word *house* in the upperclass and central form with [y:] spread into districts where the word *mouse* has persisted in the old-fashioned form with [u:].

(Bloomfield 1934:330)

The diphthongization started in another area of the South:

In the sixteenth and seventeenth centuries, even while the [y:]-pronunciation was making its conquests, there arose, it would seem in Antwerp, a still newer pronunciation with [øy] instead of the hitherto elegant [y:]. This new style spread to the Holland cities, and with this its fortune was made.

(Bloomfield 1934:331)

The sound consists of a central first element which is pronounced half-close or half-open, followed by a second element which is a semivowel. As observed above, we transcribe the diphthong as [yj] (cf. note 3). In Kloeke's view there is no question of a diphthong [yj].²

In 1.1 we will review what datings have been proposed with respect to the formation of [y:] and in which area. In 1.2 we will do the same as to [yj]. In 1.3 the spelling *yy* will be discussed.

1.1 Formation of [y:]

Although linguists have not reached agreement as to the date of the change(s) [u:] > [y:], the great majority agrees that [y:] has been formed at the end of the 13th century.³ Only few linguists place the change slightly later.⁴

² Van Reenen (1990) and (1991) discuss the difference in pronunciation and spreading between *house* and *mouse*. In Van Reenen (forthcoming = chapter 6 hereafter) it is argued that *house* had [u:] until slightly after 1600 in the area east of the IJssel, i.e. was pronounced as *mouse*. The [ø:] on Map 1 is, in Kloeke's view, a continuation of [y:].

³ See Schönfeld 1959 §72 (the 8th century), Van Bree 1977 §27.3 (during the period of Old Dutch, i.e. Dutch spoken around 1000 §15.1), Van Loon 1986 §6.3 and Gysseling 1961:51 (around the 12th century), Ponelis 1990 §9.4.3 (during or preceding the 12th century).

⁴ Beyer (1964), Heeroma (1965), Van Loey (1965:74, note 3) distinguish two waves of palatalization:

u: > u: (long) before 1200

u: > y: during the 13th and 14th centuries

The position of Van Loey (1965) is not completely clear, since on p. 4 the change [u:] > [y:] is assigned to the 10th century. According to Ryckeboer (1973:54), Van Loey (1961)

As to the area or areas of the change, linguists do not agree either. Three types of proposals can be distinguished. A first series of proposals is that the [y:] was borrowed from French (Picardy, Normandy). In this view [y:] comes from the South. According to Gysseling (1961 :51), the order is Flanders, Brabant and Holland; according to Kloeke, the order is the South (Flanders, Brabant) and later in the Middle Ages in Holland. Schönfeld (1959 §72) mentions the Southern Netherlands with the exception of West Flanders as the origin.

A second series of proposals selects different Germanic speaking areas from French Flanders to the eastern marks (Prussia/Silezia), and from the Alps to the North Sea. Many dialects in these areas must have known the change [u:] > [u:], later followed by [u:] > [y:] (Beyer 1964:7, 241). Heeroma (1965) considers the Meuse-Rhine region, i.e. the South-East of the Dutch speaking area, to be the region where palatalization began. When West Germanic [u:] is found in Eastern dialects of Modern Dutch and in Friesland, it may result from a reintroduction before the 13th and 14th centuries. This approach would explain the existence of relics with [y:] in Groningen, such as $\text{z}[y:]r$ 'sour'.

A third proposal regards the change [u:] > [y:] as typically Dutch. Van Loon (1986:83) observes that perhaps the [y:] was formed first in Brabant, South Gelderland and Flanders, perhaps, as a consequence of internal pressures of the vowel systems, during the same period in the Western Dutch dialects (Flanders, Zeeland and West Hollandish).

We do not know how to make a choice. For the time being we assume that from the 14th century on the area of [y:] is roughly limited by the area in which words like *muiz*, but not *huiz*, still (or again?) have [u:] in modern dialects, in accordance with Kloeke's view (see Map 1 above), supplemented with the data in Van Reenen (1991 = chapter 4 and 1992) and Van Reenen (Forthcoming = chapter 6 hereafter).

1.2 The change [y:] > [yj]

When we review the various dates proposed in the literature with respect to the diphthongization of [y:], we have to keep in mind that the term 'diphthongization' probably refers to diphthongs such as [Δj], but not to [yj], since – as has been observed – hardly any study mentions the stage

is not certain about datings of the palatalization, "but probably relatively later than the unrounding of the umlaut".

[yj]. Caron and Salverda de Grave are the only exceptions we have come across. They explicitly claim and discuss the existence of this [yj].

On the basis of his analysis of French borrowings into Dutch, Salverda de Grave (1936:260-261) concludes that the spelling *ui* in *buis*, *muis* perhaps represents the diphthong [yj] already in the oldest Flemish texts. Salverda de Grave also mentions the form *buyeren* occurring in the accounts of the Count of Holland as an old pronunciation of *buren* 'neighbours', in which *uy* represents the diphthong [yj]. This latter form is indeed highly remarkable. In Modern Dutch the diphthong [ʌj] does not occur preceding [r]. In this environment we have only [y:] (again), although a pronunciation [yj] in this context does not sound unacceptable.⁵

The argumentation of Caron (1972:31, 104-122, 155-156) is more substantial and more solid than Salverda de Grave's. Caron shows that in 1528 no less a person than Erasmus mentions explicitly the pronunciation [yj]. In 1581 Pontus de Heuiter does the same. In Caron's view the two sounds [y:] and [yj] have coexisted in Holland from the late Middle Ages on. In addition, we may add, in many dialects, for instance in Flanders and in the Eastern areas, [ʌj] has never been formed; if [yj] had been formed at all in these areas, it has become [y:] again nowadays. Even in the dialects of Holland foreign words, proper names and informal words tend to have kept, besides the heavy diphthong [ʌj], the old monophthong [y:] or [y]: side by side we still have *d[y:]vel* and *d[ʌj]vel* 'devil', *Culemborg* and *Kuilenburg*, *cost[y.]men* and *cost[ʌj]men* 'habits'. But this variation is not always possible: words such as *Utrecht*, *Statuut* and *muzikaal* have only [y:].

Caron (1972:122) claims that the diphthong [yj] was formed first in Amsterdam and the Rijnland (the northern part of South Holland to which Leiden belongs) during the late Middle Ages. In his view it is not imported from Brabant but is native and older than the diphthong in the South.

We have come across some interesting rhymes and a pun from the 17th century which show that, although there might have been

⁵ Before [w] the reflex of West Germanic [u:] is not a diphthong either, but simply [y:] or [y], as in *d[y]wen* 'to push'. This case will not be dealt with in this study. Neither do we discuss the information contained in relics in this paper.

diphthongization, there was not yet a difference between common words, on one hand, and informal words, foreign words and proper names on the other, i.e. the pronunciation is not more diphthongized than [yj]:

(2) ... van buyten 'by heart' (lit. 'from outside')

... statuyten 'statutes'

(Dirck Adriaensz. Valcoogh, *Regel der Duytsche schoolmeesters*, ed. G.D.J. Schotel, Den Haag 1875, p. 63, quoted from Van Deursen 1974:163. Valcoogh comes from De Zijpe (the North of North Holland) and the text dates from the beginning of the 17th century.)

(3) ... Uytrecht 'Utrecht'

... uyt recht 'produces, realizes, creates'

(C. Huygens, *Uytwandeligh* 1669, in: *Mengelingh*, see Van Strien 1990:557.)

(4) 1. De Musicale Ian ... 'John having an ear for music'

14. Gesond en Muijse-cael 'Healthy and poor' (lit. 'naked as a mouse')

(C. Huygens, *Op Jan de speelman* ('Concerning John the musician'), ed. Worp 1892-1899, VII:98.)

The pun and the rhymes presuppose that the stressed vowels written *u*, *uy* and *uij* can be pronounced in (almost) the same manner, although in Modern Dutch there is no rhyme any more between the [y:] of *Statuyten*, *Uytrecht* and *musicale* and the [ʌ] of *buyten*, *uyt recht* and *Muijse-cael*. However, three centuries ago, these [y:] -like sounds must have rhymed.

Since the formation of the diphthong [yj] is crucial in our argumentation, we quote the relevant passage in Erasmus mentioned by Caron, in order to discuss it in more detail. In Erasmus (1528:59) URSUS observes to his Dutch interlocutor LEO:

"Quum dicis domum aut murem, audis i post v in eadem syllaba; aut quum Gallus sonat famam aut fructum."

("When you say *house* or *wall*, you hear an *i* after the *v* in the same syllable; or when a Frenchman pronounces *noise* or *fruit*.")

In the margin of the text, the corresponding French terms are given: *famam* = 'bruyt'; *fructum* = 'fruyt'; as is one of the corresponding Dutch terms: *domum* = 'huiis'. (We consider the spellings *uy*, *uii*, *uij* to be equivalents.) The other term *murum* does not need translating, since it is 'muur'. What Erasmus is saying, then, is this: *huiis* 'house' and *muur* 'wall'

in Dutch are pronounced with the same diphthong as *bruit* and *fruit* in French. Erasmus does not mention which part of the diphthong is stressed, since in his view stress is not relevant. In both Dutch and French either element of the diphthong can be stressed: [yj] or [ɥi], as in *Jesuytische oncruyt* 'Jesuitic weeds' in the minutes dated 1621 of the church council ('classis') of Edam (see Van Deursen 1974:145). Depending on the dialects, the same stress alternation may occur in French: western dialects stress the second element of the diphthong, eastern dialects the first.

Consequently, in the view of Caron and Salverda de Grave, there is a diphthong [yj] from at least Erasmus' time on, perhaps even much earlier. And the diphthong is still there at the end of the 17th century.⁶

Other opinions are found as well, but they do not really add anything to the present discussion. Hellinga (1968: 136-137) probably holds a slightly different point of view. If we assume that his term *diphthongization* of [y:] refers to the change [y:] > [yj], we may conclude that in his view the change started independently in Holland at the beginning of the 16th century. At that time diphthongs already existed in Brabant and Flanders: in Brabant a heavy diphthong, in Flanders the same diphthong as in Holland.

Many others claim that the diphthongization started in the South as well: according to Van der Meer (1927 §58) first in writing in Brabant, later in East Flanders, 16th century in Holland; according to Goossens (1980 §4.1.7) a centre in South Brabant and a younger centre in Holland; according to Van Loey (1965 §88) diphthongization of [y:] might have started in Brabant at the same time as the diphthongization of [i:], i.e. in the 14th century; and Van Loon (1986 §7.2), among others, places the diphthongization in the 14th century in South Brabant, in the cities of Holland during the second half of the 16th century.⁷

To sum up, linguists seem to agree that the diphthongization of [y:] has taken place during the 14th century or later, that the centres of

⁶ Hellinga (1968:185) and Kloeke (see Hellinga, *ibid.*) believe that in 1650 and 1682 Van Atteveld has the diphthong, but Caron (1972:110-112) does not seem to agree. As far as we understand the passages quoted in Caron (*ibid.*), Van Atteveld mentions the diphthong in 1682 but not in 1650.

⁷ Goossens (1980, 4.1.2, p.57) also mentions the diphthongization of the [u:]: *bouten* (St Truiden), *ploemen*, *doumen tgetoent* (tuin, heg). On the basis of an analysis of modern dialects Ryckeboer (1973) concludes that diphthongization must have occurred independently in Flemish Brabant and in Holland.

diphthongization are situated in the South (Brabant, East Flanders and/or South Brabant) and in the North. Many studies state that the diphthongization started first in the South and that later, during the 15th or 16th century, Holland followed. Several linguists affirm that the diphthongization in Holland (Amsterdam, Rijnland) was independent of the diphthongization in the South. By referring to Erasmus Caron presents the most solid argumentation. He is also the only one to claim that the diphthongization started first in Holland, during the late Middle Ages.

Since a diphthong [yj] existing in 1528 cannot have been created *ex nihilo* in that very year, it must have existed earlier. When was it formed? We have seen that it is generally accepted that [y:] was formed not later than the 13th century. If we accept that date, [yj] must have come about between 1250 and 1500.

1.3 The spelling *uy*

In this study we claim that the spelling *uy* was created to represent the diphthong [yj]. This claim is markedly different from interpretations put forward elsewhere in the literature.

Franck (1910:6) has probably the most outspoken interpretation. He relates *uy* to long [y:], also written *uu* or *ue* or *ui*: “Statt des *e* wird ... auch *i* verwandt ... Statt des *i* wird aber auch hier missbrauchlich *y* gesetzt, besonders, der graphischen Deutlichkeit halber, *uy*.” We do not want to follow Franck in charging medieval scribes with abuse. And we do not see either why this “abuse” at the same time serves to favour graphic clarity.

Syllable structure is, and has always been, an important feature in Dutch spelling. Monophthongs in open syllables are long, but they are generally spelled with symbols which are also used for short vowels in closed syllables. Short vowels in closed syllables are followed by more than one consonant, unless a word consists of one syllable only. *Zelen* (from *zullen* ‘shall’) has a long vowel, *zellen* and *zel* (idem) have short ones. In *zellen*, *ll* is used in order to indicate that *e* represents a short vowel. (The vowels of the verb *zullen* are discussed in Van Reenen & Mulder 1993.) However, a spelling which occurs both in open and in closed syllables, without denoting a short vowel in the closed syllable,

does not indicate a monophthong but a diphthong. We find both *voirseyd* and *voirsejde* ('said').

Medieval scribes do not only use *u* as a notation of short vowel in closed syllable. Van Loey (1965 §88) observes that in open syllable *u* represents a long vowel, that from the 14th century on spellings such as *uu* are often used in closed syllable to represent a long vowel, and that *uy* belongs principally to the 15th century. Ryckeboer (1972:72) states: "In Brabant ... from the 15th century on often *uy*". In Hellinga several interesting statements are found. On the one hand, Hellinga considers (1968:149) it very problematic to interpret "the spelling *ui*, *uy* as a first sign of diphthongization. It seems to me that the distribution of the *uu*- and *ui*-spellings in the Middle Dutch sources, as I have seen them, provides no support for this assumption." On the other hand, he states that: "... I am ... convinced that the spelling itself betrays more than has been assumed up to now, provided that we do not attempt to recover all possible shades." (Hellinga 1968:51). We agree with Hellinga that spelling betrays more than has been assumed up to now, since we believe that medieval scribes were very consistent in their spelling. However, in order to see this it is necessary to make a distinction between the different spellings, as Van Loey does. We agree with Van Loey that there is a difference between the use of *uu* – to which we add *ui* and *ue* – and *u*.

If our own claim is correct, *muur* 'wall' might be spelled *muyr* by Erasmus just as *huis* is spelled *huiis* (see above). Around the beginning of the 17th century spellings like *muyr* are indeed quite common: *onstuyrigheyt* (1592) 'uncontrollability', *huyren* (1624) 'to hire', *uyre* (1617) 'hour' (see Van Deursen 1974:18,28,61). Vondel has *muyr* 'fire', *zuyr* 'sour', *avontuyr* 'adventure', *nagebuyr* 'neighbour', *duyr* 'dear', *muyr* 'wall' (see Salemans et al. 1990).

During the 17th century *uy* still is probably the most common representation of the diphthong [yj], *ui*, *uu*, *ue* representing usually [y:]. A 1604 spelling represents explicitly a phonetic transcription of a dialectal pronunciation in the East. It concerns the word *bloed* 'blood', which in this particular case is spelled *bluijt*: "... die grouwelicke afgoderije des bevertsganch binnen Marckel nae het heijlig bluijt (so ment noempt)" (De Hullu 1914: 18; "... the horrible idolatry of the pilgrimage within Markelo to the holy *bl-uij-t* (as people say)"). In our interpretation this spelling represents [blyjt], whereas at that period a more common pronunciation must have been [blo:t] or [blu:t].

Unlike our predecessors, we claim that *ui* and *uy* have to be distinguished as well. We will show that the behaviour of the spelling *uy* is at variance with the behaviour of the spelling *u* on the one hand and *ue*, *ui*, *uu* on the other. What is also new is that we claim that *uy* represents a diphthong as early as the 14th century. Finally, we venture a general hypothesis about the systematics of the spelling of vowels, at least during the 14th century: the vowel spelling rule. It is dealt with in section 3.

At some time between 1250 and 1500 the spelling *uy* must have been introduced to represent the new diphthong [yj]. What we will examine is the question whether such a change is indeed suggested by medieval spelling practice, and if so, when and where it was found first.

2 Methods

In this section we describe our approach to the analysis of medieval spellings in some detail. We will successively introduce the text material, our corpus (in 2.1) and the way we quantify our data (in 2.2). Finally, we will provide a list of forms examined in 2.3, and of the spelling simplifications we have adopted in 2.4.

2.1 The corpus

A corpus of about 2,500 charters – some 750,000 tokens altogether – is available on computer at the Vrije Universiteit, Amsterdam. All the charters are dated between 1300 and 1401, and they come from the whole Dutch speaking area: from Groningen to Limburg and West Flanders. In addition, there are a few cases where we have checked 13th-century data, from Gysseling (1977), which are mainly from West and East Flanders (Bruges, Ghent, see Map 1).

2.2 Quantification of the information per charter

An important point concerns the question whether all charters have to be counted with equal weight, irrespective of the number of relevant

tokens they contain or whether the tokens have to be counted independently of the charters in which they occur.

On the one hand, we feel that charters should be counted with equal weight, since the scribe of a charter will tend to spell consistently. Although variation within a charter may occur, a scribe who writes *huse* will generally tend to write *businghe* and *huse* again, but not *huise* or *huese*; variation across charters will be considerably higher, see Van Reenen (1988) on this point. Consequently, when we count one charter as one piece of evidence this decision is certainly justified.

On the other hand, some charters contain more information than others, and a few do show variation. If we want to account for this fact, charters containing more than the minimal information should be counted as more important than charters containing just one piece of information. This line of reasoning, we believe, is also appropriate. It might be reasonable, for instance, to use the square root of the number of relevant occurrences per charter: a charter containing four occurrences counts as two, a charter containing nine relevant forms as three, a charter containing just one form counts as one piece of evidence.

In this study we have counted our data in both ways. In the table one charter counts as one piece of evidence. On the maps we have followed the other approach by taking the square root approach. Since the differences between the two approaches for the problems under investigation are extremely small, there is no need to express a preference for either of the two approaches.

2.3 Forms examined

In our corpus we have chosen to examine two lexemes with reflexes of West Germanic [u:]: *huis* 'house' and *duizend* 'thousand'. The vowels of 'house' also occur in open syllable, for instance in the plural *huizen* 'houses'. As to the *o* series we have selected the lexeme *oorkonde* 'charter', in which the short vowel of the first syllable – an open syllable – has become long before *r* (see Schönfeld 1959 §§57, 183) but in which diphthongization does not occur. We have analysed the spelling in these words in open and in closed syllables separately:

- in closed syllable: *huis* ‘house’, *huismeester* ‘housemaster’, *goeshuus* ‘place of worship’ (lit. God’s house), *steenhuys* ‘stone house’, etc.;
- in open syllable: (a) *huysen* ‘houses’, *behusinghe* ‘housing’ / ‘accommodation’ etc.⁸
(b) *duzent* ‘thousand’, *duysentich* ‘thousand’, etc.
- in closed syllable: *oerkonde* ‘charter’, *orcunden* ‘to charter’.

There are important differences in spelling between the different types of syllables, see section 3 below.

2.4 Spelling simplifications

During the 13th, 14th and 15th centuries a great number of spellings were used in order to represent the reflexes of West Germanic [u:] and [o]. In view of our analysis of the 14th-century charters, we will distinguish five categories in the case of [u:], which we designate by capitals:

- U* = *u, v*
- UU* = *uu, uv, w*
- UE* = *ue*
- UI* = *ui, wi*
- UY* = *uy, uuy, wy, uii, wij*

Of these spellings, *u, uu, ue, ui, uy* are frequent, while *ui, uuy* are extremely rare. Our list of spellings is not complete: special signs may occur above the letters. We ignore these spellings, since in our data they are very rare and we have not been able to discover any systematic pattern in them. Perhaps they are not sufficiently numerous yet to exhibit such patterns, see De Haar (1988) on this subject.

The spellings found in ‘oorkonde’ are:

- O* = *o*
- OO* = *oo*

⁸ We have looked for evidence that umlaut plays a part, but we have not found any.

OE = *oe*
 OI = *oi, oj*

In a few cases we find *u* and *v* instead of *o*, which are included among the forms examined.

3 A first hypothesis: the vowel spelling rule

In this section we introduce a hypothesis about medieval spelling concerning the relation between syllable and spelling structure, i.e. in open or closed syllables, and the way long vowels, short vowels and diphthongs are spelled (section 3.1). In 3.2 we test the hypothesis and discuss the results.

3.1 Vowel spelling rule hypothesis

During the 14th century the representation of vowels and diphthongs in Middle Dutch is essentially as follows:

long vowel in open syllable	short vowel in closed syllable	long vowel in closed syllable	diphthong in any syllable
one symbol	one symbol	two symbols	final symbol y
u	u	uu, ue, ui	uy
o	o	oo, oe, oi	oy
a	a	aa, ae, ai	ay
e	e	ee, ei	ey

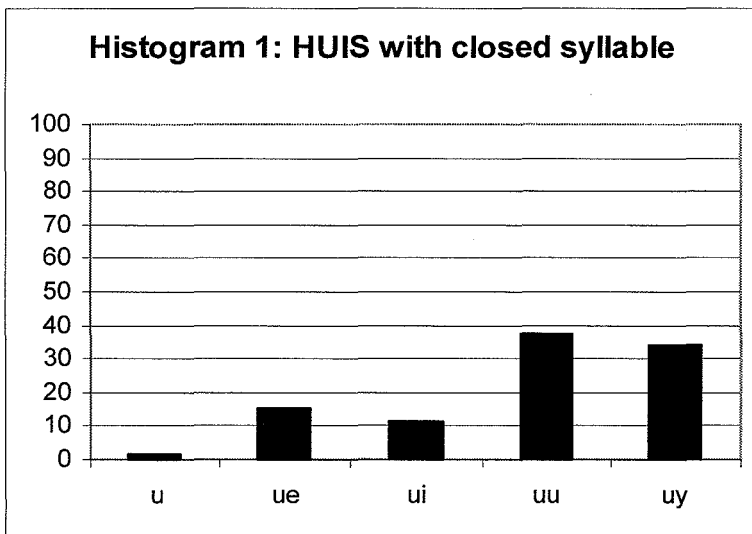
The way we have worded it, the vowel spelling rule does not concern all vowels and diphthongs. For instance, [i]-like sounds are lacking; they may obey different spelling rules. Our vowel spelling rule will need to be refined. However, we will not specify the hypothesis further here, since our main purpose is to examine the behaviour of the spelling *uy*. We will test the hypothesis only with respect to the *u* and a control test from the *o* series.

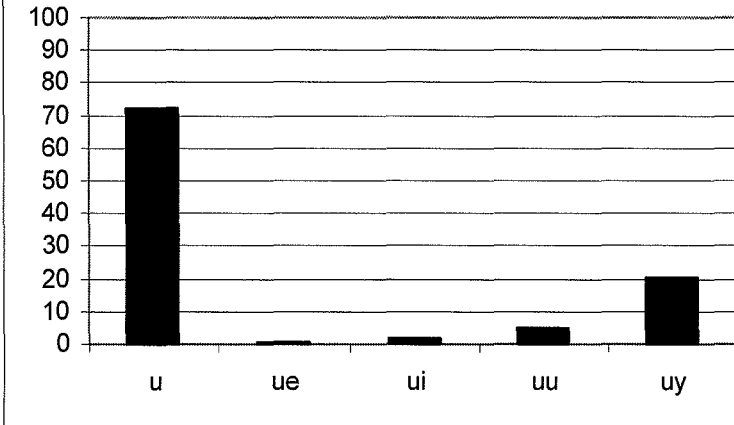
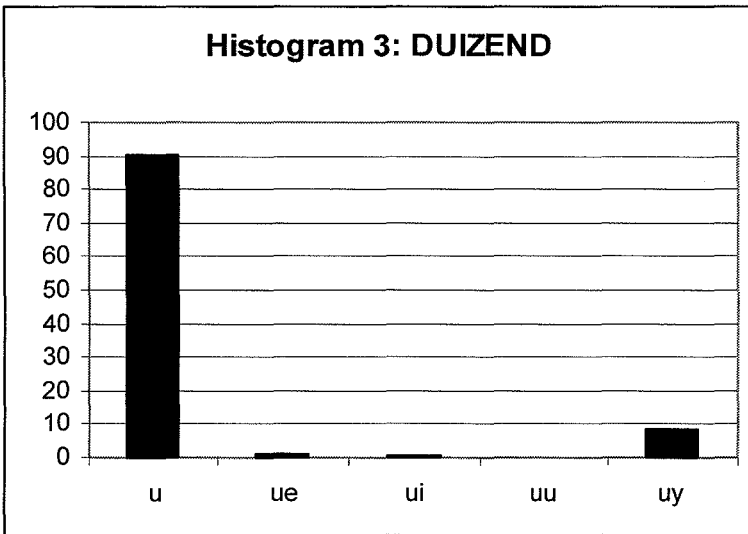
As observed above, we have chosen two lexemes to test the hypothesis: *huis* 'house' and *duizend* 'thousand'. The vowels of 'house'

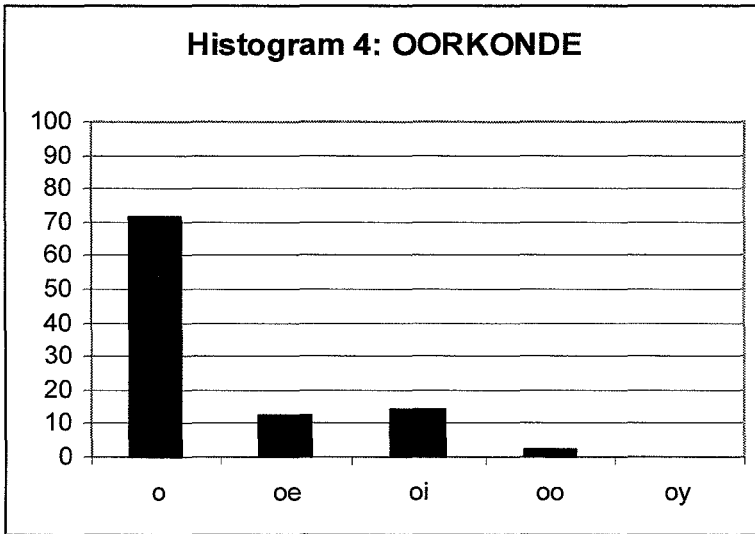
also occur in open syllable, as in the plural *huizen* 'houses'. As to the *o* series, we have selected the lexeme *oorkonde* 'charter', in which the vowel of the first syllable – a closed syllable – changes from short [o] to long before *r* in West Germanic.

3.2 Results and interpretations

We present our results as to the vowel spelling rule hypothesis by considering the data from the whole Dutch speaking area together. The results are represented as histograms in Fig. 1 to 4 (see also Table 1). The spellings concern the vowels of *huis*, *huizen*, *duizend* and *oorkonde* and their derivatives in open and closed syllables.

Histogram 2: HUIZEN with open syllable**Histogram 3: DUIZEND**

A first conclusion to be drawn concerns the spellings *U* as opposed to *UU*, *UI* and *UE*. When, for the time being, we abstract temporarily from *UY*, the histograms show that *U* occurs in open syllables, *UE*, *UI* and *UU* in closed syllables. This confirms the vowel spelling rule, especially the part of it mentioned in Van Loey: open and closed syllables have different spellings for the same long vowel, and our decision to treat the two types of syllables separately is perfectly justified.

A second conclusion is that *UY* is alone in occurring frequently in both closed and open syllables. This spelling behaves neither as a short nor as a long monophthong. In other words, it is a diphthong. This result confirms another part of our vowel spelling hypothesis.

The results concerning the behaviour of the first vowel in *oorkonde* 'charter' are interesting in another way. As observed above, the first vowel in this word is a reflex of West Germanic (short) [o], which was lengthened in the course of its history. The histogram suggests that the great majority of spellings of the first vowel of *oorkonde* still represent a short vowel. However, *OE* and *OI* and, to a lesser degree *OO* – together 24% of all the tokens – suggest the presence of a long vowel. The most interesting conclusion, however, is that among the almost 2000 tokens of this lexeme the spelling *OY* does not occur at all. This result confirms yet

another aspect of our vowel spelling hypothesis: since there is no diphthongization in the first vowel of *oorkonde*, OY does not occur.

Table 1: the spelling UY versus other spellings during the 14th century in two lexical items: on the one hand *huis* 'house' with closed syllable, *huizen* 'houses' with open syllable and on the other hand *duizend* 'thousand'.

province	<i>huis</i> with closed syllable		<i>huis</i> with open syllable		<i>duizend</i>	
	UY	rest	UY	rest	UY	rest
Drenthe/Groningen	1	27	0	6	1	124
Overijssel	25.5	70.5	25.4	10.6	8	170
Gelderland	8	7	1.5	17.5	2	114
Utrecht	4	11	0	44	1	159
North Holland	9	55	0	66	0	101
South Holland/west	62.3	62.7	25	36	70	119
South Holland/rest	2.5	104.5	0.5	35.5	0	30
Zeeland	2	11	1	16	0	42
North Brabant/west	26	15	8.7	14.3	0	23
North Brabant/east	33.5	7.5	19	33	0	253
Limburg	6	9	1	9	1	85
West Flanders	0	27	0	24	0	54
East Flanders	1	26	0	15	0	15
Antwerp	0	0	0	2	0	9
Brabant	2	7	3	11	0	42
Belgian Limburg	41.2	3.8	8.1	13.9	9	135

When we compare the figures for *huizen* to those for *duizend* in the histograms and in the table, we see that the two open syllables exhibit the same trend as to the use of UY. However, scribes use UY more frequently in *huizen* than in *duizend*. There may be two reasons for this:

– since UY occurs in *huis* in closed syllables more frequently and also earlier (see below) than in open syllables, it may have been more natural for the scribes to introduce this spelling into the open syllable derivatives of *huis* than into *duizend*, which has no corresponding derivatives with a closed syllable.

– *huizen* with UY may be ahead of *duizend* with UY as an example of lexical diffusion.

To sum up, the histograms show that the distribution of OE, OI, OO, O and OY is very different from the distribution of the reflexes of

West Germanic [u:], both in open and in closed syllables. The reasons are that the vowel in *oorkonde* is still often short and that it has not diphthongized. By contrast, we have good reason to assume that UY indicates [yj] already during the 14th century.

4 The geographical distribution of UY

The distribution of the spelling *uy* denoting [yj] will be tested and discussed in section 4.2. In section 4.1 we will reduce existing opinions to two alternative hypotheses.

4.1 The distribution hypotheses

From the existing views discussed above we derive two hypotheses as to the distribution patterns of *UY* = [yj]. We agree with Caron that *UY* represents [yj]. We cannot agree with Van Loey that *UY* belongs principally to the 15th century, see section 3 above. And we only partly agree with the geographical areas proposed where the diphthong should have originated. In the two hypotheses below we take it for granted that the spelling *UY* is already frequent during the 14th century (see section 3 above), that it has been formed independently in the north and in the south, and that it represents [yj].

The distribution hypotheses are:

- a. The spelling *UY* – i.e. the diphthong [yj] – was first formed in (South) Brabant or (East) Flanders;
- b. The spelling *UY* – i.e. the diphthong [yj] – was first formed in Holland (especially Amsterdam and the Rijnland south west of it).

4.2 Four areas of diphthongization

The hypotheses as to the origin of the diphthong [yj] are only partly confirmed by our data. We have analysed our data in terms of two periods and more than 200 places or regions. The results are presented in a series of maps at the end of the paper.

Maps 2 to 4 relate to the first part of the 14th century, in the case of *huis* and *huizen* before 1360, in the case of *duizend* before 1370. These maps show very clearly that *UY* has originated in Leiden (i.e. the Rijnland in Holland). During this period it is more frequent than anywhere else in the area. Closer analysis of the Leiden charters shows that the first *uy* dates from as early as 1293: in *ghasthuys* (Gysseling 1977, document 1280).⁹ The second region to be mentioned is the eastern part of North Brabant. The third region is the IJssel district: Kampen, Zwolle, Deventer, Zutphen, all of which are old Hanseatic cities.

In order to find a fourth region in which diphthongization occurs, we have to consider the second series of maps from 1360 or 1370 onwards, see maps 5 to 8.

We see that Belgian Limburg and Flemish Brabant obtained many diphthongs during this second period, especially in *huis* and *huizen*. During these decades *UY* is also spreading quickly to The Hague, Delft and Utrecht, especially in *huis*. Closer analysis of the data shows that at the end of the century the first diphthongs appear in Amsterdam. It is remarkable that during this period they are found in Dutch Limburg in the South East as well. What is also remarkable is that Deventer has *UY* mainly in open syllables, and hardly in closed syllables. No other area shows comparable behaviour. The maps show that *UY* in *huizen* – with open syllable – does not (or hardly) occur in the southern and eastern parts of South Holland, North Holland, Utrecht, Gelderland, West and East Flanders, Groningen and Drenthe.

We conclude that our results provide only a partial confirmation of the hypotheses of section 4.1. Caron's views come closest to our results. The diphthongization started indeed first in Holland and even in Leiden in the Rijnland. All linguists – Caron, Goossens, Hellinga, Ryckeboer, Van Loon – who have claimed that the diphthongization started independently in the North and in the South are equally right.

However, there are also a few real surprises to be mentioned. The eastern part of North Brabant is the best candidate for the oldest centre of southern diphthongization. And Amsterdam is rather late in having its

⁹ In Leiden, the spelling *uy* occurs also preceding *r* in both closed and open syllables. Between 1336 (oldest attestation) and 1363 we find in eight charters the morpheme *-huur-*, which is spelled with *uy* seven times and once with *u*. (Other spellings are *commelduyrs*, *bu(e)re(n)* (twice) and *puurliken*.) From 1366 to 1400 we find in eight charters *duyrende* once and 19 other spellings.

first diphthongs. The spellings of the *UY* diphthongs in the region of the IJssel seem never to have attracted any attention before.

Having seen the geographical distributions of the spelling *UY*, we conclude that it is not probable that it comes directly from Old French, since there simply has not been areal contact. In addition, *uy* is hardly found in the North of France, nor in French-speaking Belgium. Although its introduction and use might have been inspired by the spelling of more southern French, it may also be the case that it belongs to a spelling system in which *y* represents the second element of a diphthong.¹⁰

5 Problems and provisos, future areas of research

There are several aspects of our proposals which have to be examined more thoroughly in the future.

– Our vowel spelling rule has to be further articulated, refined and tested. The testing may be carried out on the basis of other words containing reflexes of West Germanic [u:], for instance *uit* ‘out’, and on the basis of other diphthongs and long and short vowels. If the rule turns out to be confirmed, we may resolve doubtful cases of

¹⁰ Two observations are relevant here. First, *hy* ‘him’ occurs in the 13th century, but rather in more southern French, see Van Reenen (1985:455). Second, during the 13th century we find some *uy*’s in Flanders, although the spelling is extremely rare. In the Gysseling corpus (1977) *huys* occurs for the first time in 1275 in Bruges (charter 162). There are altogether 14 charters from Bruges during the 13th century which contain one or more occurrences of *huys*, representing less than 3% of the total number of spellings in closed syllables during the period 1288-1300. In open syllables only four occurrences are found in Bruges during this period, which represents less than 1% of the total number of occurrences. Our own 14th century data show that there have been no follow-ups during the 14th century in this area. The only other original charter containing a form *huys* in the Gysseling corpus is found in Utrecht (province) and dates from 1300. Since there is one other charter from the province of Utrecht containing occurrences of *huis* (namely document 1917 dating from 1300, having *huus*) we cannot completely rule out the possibility that *UY* in Utrecht is considerably more frequent than in Flanders during the 13th century. As we have seen above on the maps, however, it is only after 1360 that *uy* becomes frequent in Utrecht. Finally, in a 1299 copy of the chancery of the Count of Holland *huys* is found as well. However, these 13th-century data do not allow us to draw any conclusions. *Duizend* never has *UY* in the Gysseling corpus.

pronunciation. We might also be able to establish the nature of ongoing changes: such as lexical diffusion, phonological conditions and the like.

– Although our conclusions are based upon a considerable collection of reliable data, there may still be biases in our conclusions. Our maps may suggest distributions and distribution differences which are due to a lack of data rather than being based upon the presence of negative data. For instance, there may be locations in Belgian Limburg which have *UY* already during the first part of the 14th century which are not documented. This problem is dealt with in Van Reenen (1986). Another bias is the fact that we do not always have available an equally well distributed network of locations. Consequently our maps provide distributions of patterns which suggest the presence of *UY* spellings where they were not found, and are not expected to be found. In Overijssel, for instance, the *UY* borderline might well be the IJssel, but the maps suggest otherwise.

– We have not examined the differences between the spellings *UU*, *UI*, *UE*, and *O*, *OO*, *OI*, *OE*, which have specific geographical distributions. See for instance Map 8 showing the difference between *O* and the long vowels in *oorkonde*. The Hague, Leiden, Haarlem must have been the starting point of the lengthening of short [o] followed by *r*. The change first occurred in this area, spreading to Utrecht, Kampen, Zwolle and Deventer later. We will not examine such points further here, reserving the analysis of these problems for future research.

6 Conclusions

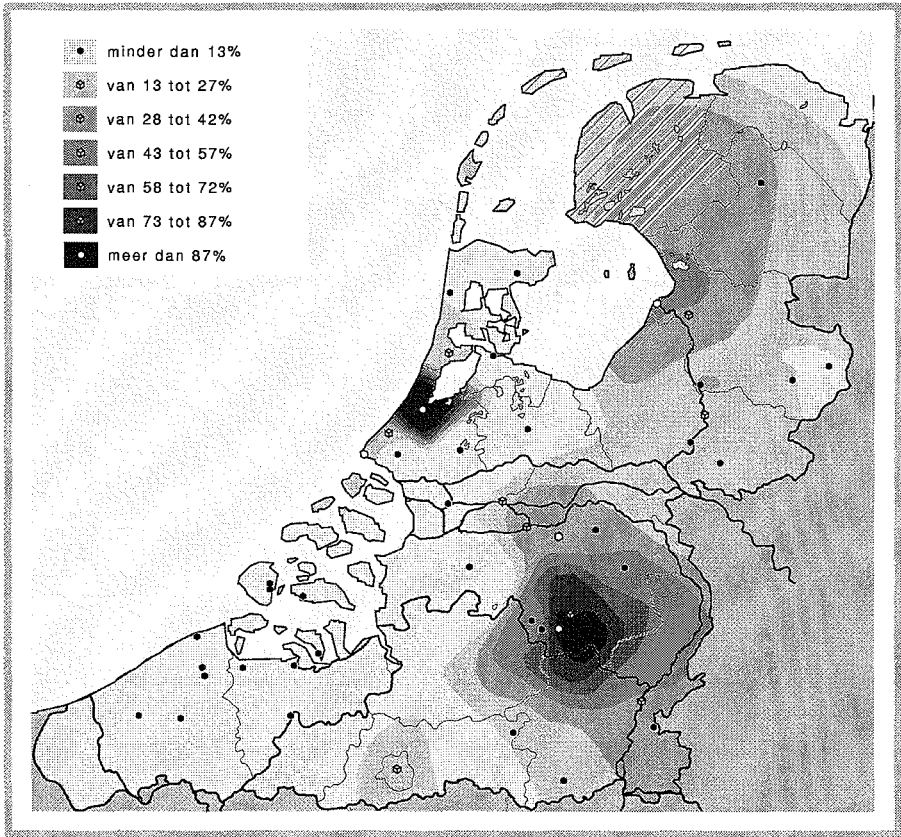
The results of this paper can be summarized as follows:

1. A systematic analysis of the spellings of the reflexes of West Germanic [u:] shows that in terms of time and space, the quantification of spellings and the representation on maps exhibit geographical and chronological patterns in 14th-century charters of Middle Dutch. On the basis of such patterns it is possible not only to make reliable selections from views, claims and conclusions proposed in earlier studies, but also to produce new conclusions which are more precise and more reliable than before.

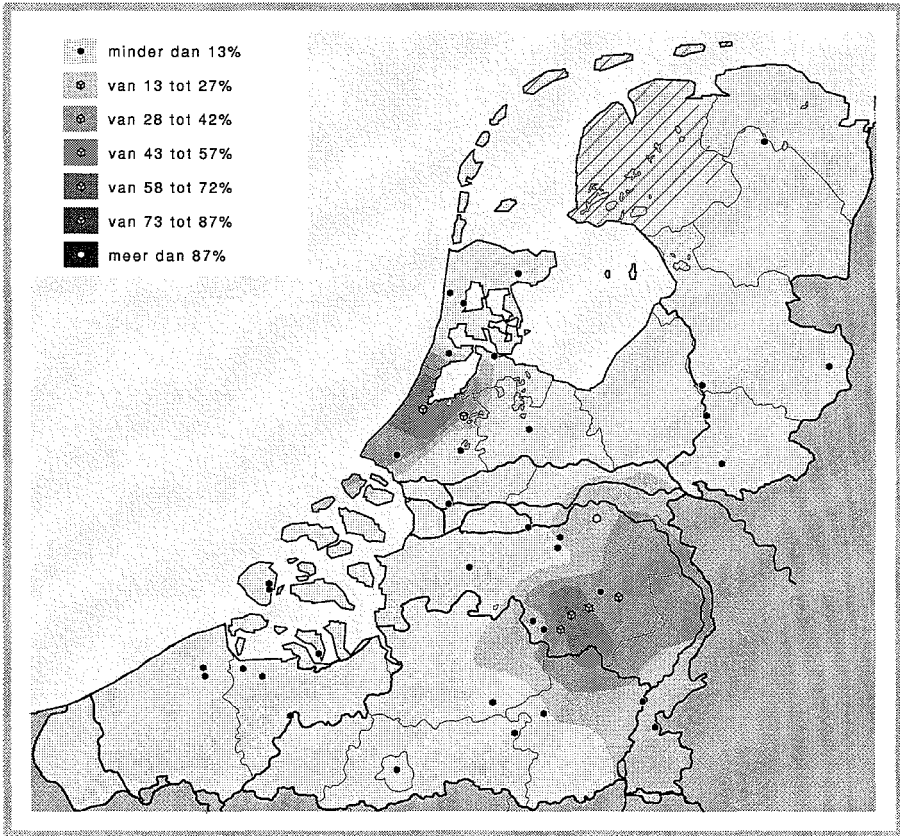
2. Spellings in open syllables differ systematically from spellings in closed syllables. The differences have to be interpreted in terms of long

monophthongs in closed syllables – *uu, ue, ui* –; long monophthongs in open syllables – *u* –; diphthongs in all syllables – *uy* –; and short and long monophthongs in closed syllables – *o, oo, oi, oe* in *oorkonde*.

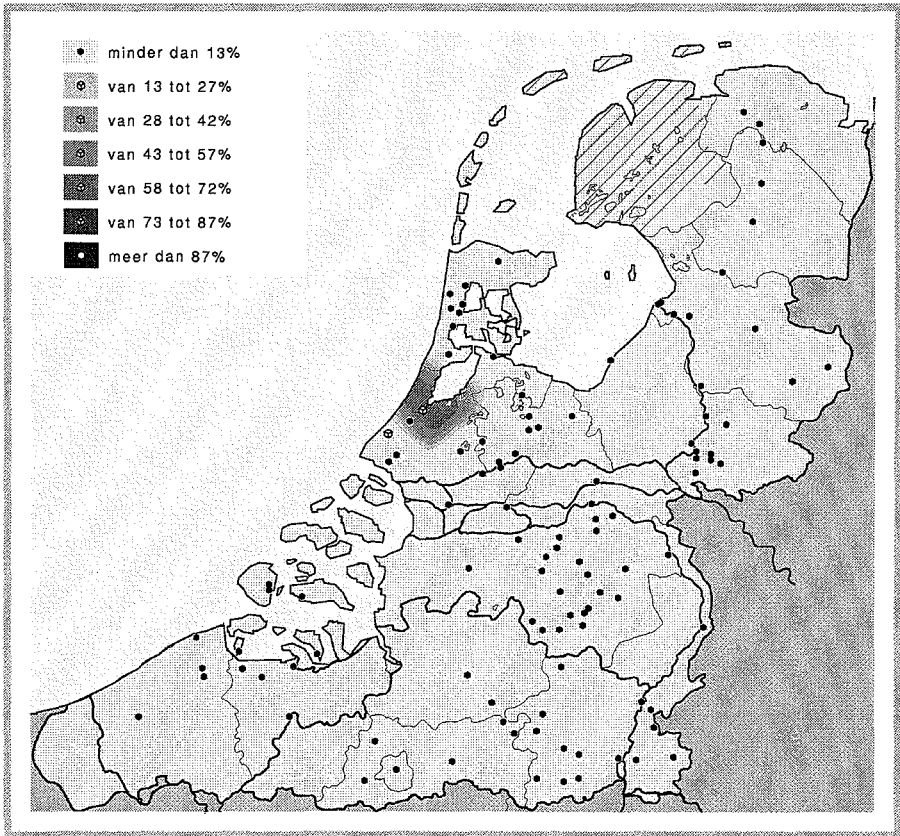
3. If it is accepted that the spellings *UY* in the 14th century represents [y] (as claimed by Erasmus with regard to *uy* in the 16th century), we may conclude that the pronunciation [y] started independently in four areas: first Leiden in the Rijnland in South Holland, followed by the eastern part of North Brabant, the IJssel region and Belgian and Dutch Limburg.

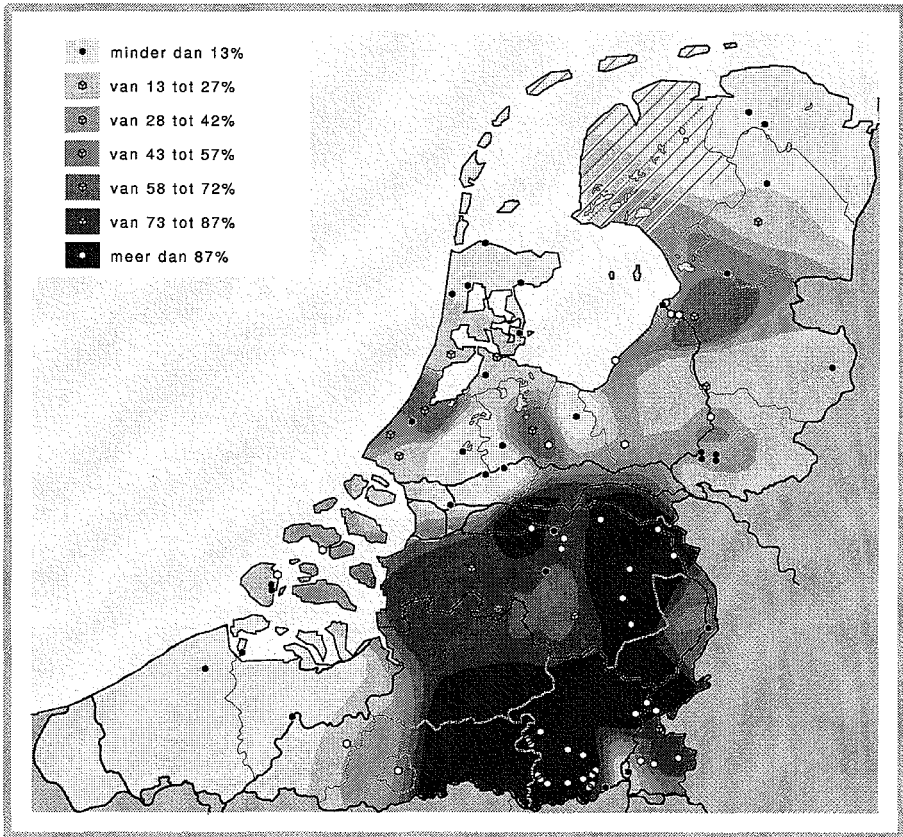
Map 2. The geographical distribution of the spelling *UY*, first part of the 14th century in *buis* with closed syllabe. For the production of the maps, see Wattel 1990.

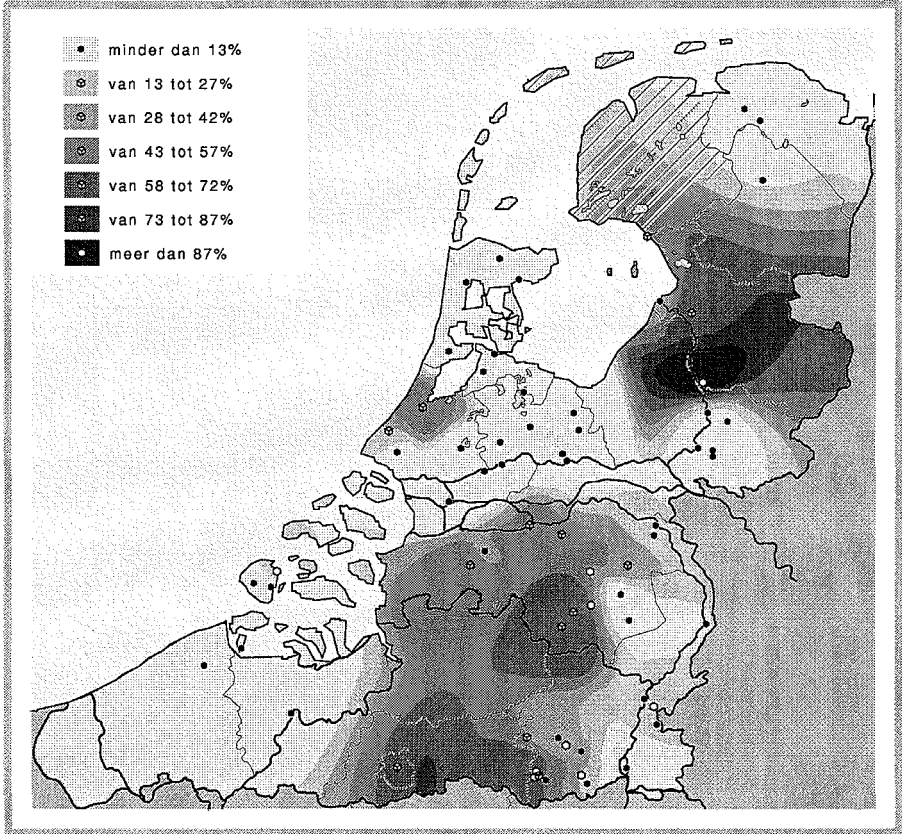
Map 3. The geographical distribution of the spelling *UY*, first part of the 14th century in *huizen* with open syllable.

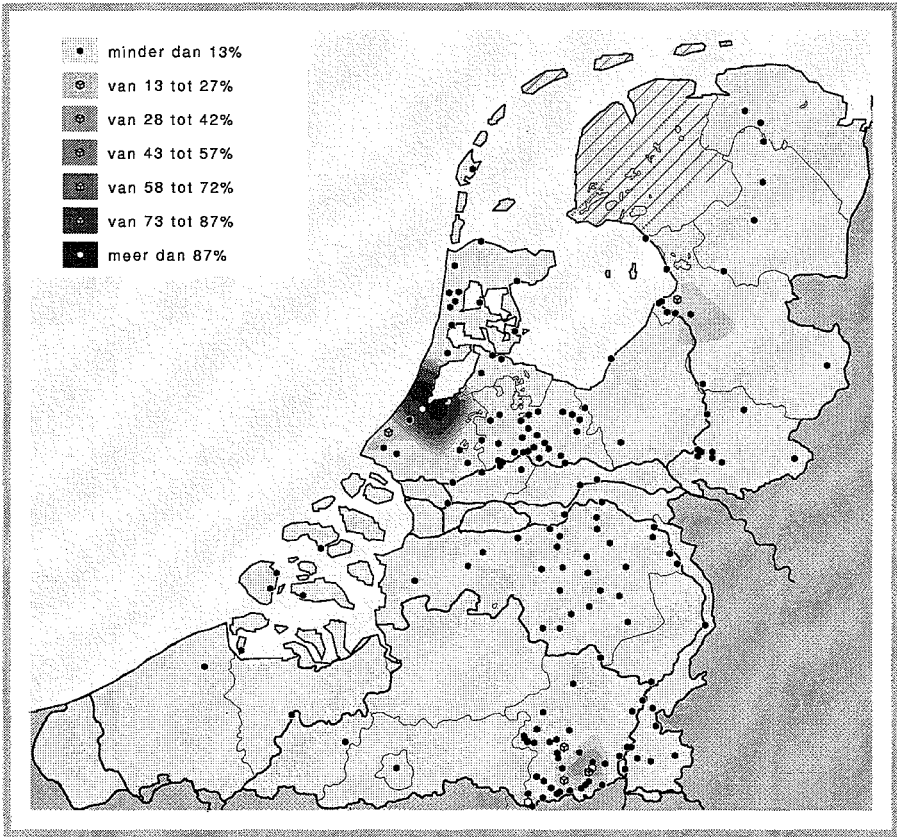
Map 4. The geographical distribution of the spelling *UY*, first part of the 14th century in *duizend*.

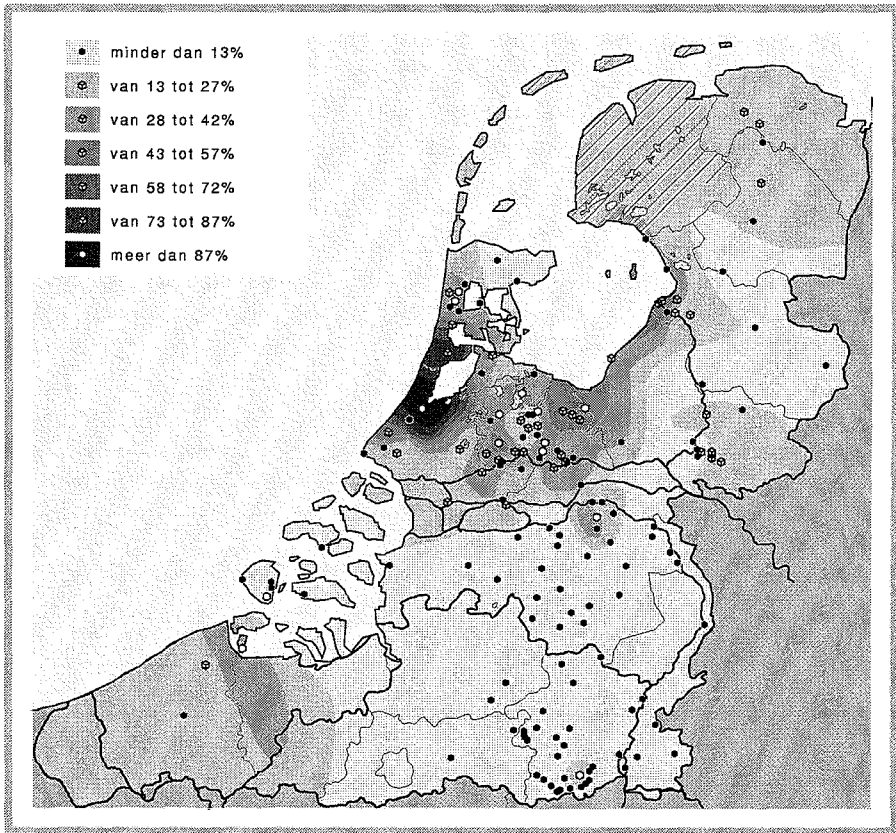
Map 5. The geographical distribution of the spelling *UY*, last part of the 14th century in *buis* with closed syllabe.

Map 6. The geographical distribution of the spelling *UY*, last part of the 14th century in *huizen* with open syllable.

Map 7. The geographical distribution of the spelling *UY*, last part of the 14th century in *duizend*.

Map 8. The geographical distribution of the spelling *OI*, *OE*, *OO* in *oorkonde*.

REFERENCES

- ANKO, see Daan & Franken (1972).
- Beyer, E. 1964. *La palatalisation vocalique spontanée de l'alsacien et du badois. Sa position dans l'évolution dialectale du germanique continental*. Strasbourg: Klincksieck.
- Bloomfield, L. 1934. *Language*. London: George Allen & Unwin.
- Bree, C. van 1977. *Leerboek voor de historische grammatica van het Nederlands*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Caron, W.J.H. 1972. *Klank en Tekens, Verzamelde taalkundige studies*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Daan, J. & M.J. Franken. 1972. *Atlas van de Nederlandse Klankontwikkeling* (= ANKO), aflevering 1. Amsterdam: North-Holland.
- Deursen, A. Th. van. 1974. *Bavianen en Slijkgeuzen*. Franeker: Van Wijnen (undated reprint).
- 1990. *Mensen van klein vermogen*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Erasmus, D. 1528. *De recta latini graecique sermonis pronuntiatione*. Quoted from: *Opera Omnia Ordinis primi. Tomus Quartus* ed. by M. Cytowska (1973), 1-104. Amsterdam: North-Holland.
- Goossens, J. 1980. "Middel nederlandse vocaalsystemen". Separate reprint from *Verslagen en Mededelingen van de Kon. Ac. voor Ned. Taal- en Letterkunde*, afl 2.
- Gysseling, M. 1961. "Proeve van een Oudnederlands Grammatica (eerste deel)". *Studia Germanica Gandensia* 3.9-52.
- 1977. *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. Reeks I (9 vols.). The Hague: Nijhoff.
- Heeroma, K. 1965. "De herkomst van het Nederlandse vokalisme". *Taal en Tongval* 17.162-180.
- Hellinga, W. 1968. *Bijdragen 101 de geschiedenis van de Nederlandse taalcultuur*. Arnhem: Gysbers & Van Loon.
- Hullu, J. de. 1914. "Aantekeningen betreffende de katholieken in Twente en op het platteland in het ronde van Deventer (1583-1629)". *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 40.1-92.
- Mooijaart, M.A. 1992. *Atlas van Vroegmiddelnederlandse Taalvarianten*. Utrecht: LEd.
- Ponelis, F. A. 1990. *Historiese Klankleer van Afrikaans*. (= *Annale* 1) Stellenbosch: University of Stellenbosch.

Reenen, P. Th. van. 1985. "La linguistique des langues anciennes et la systématisation de ses donnés". *Actes du IVe Colloque International sur le Moyen Français* ed. by A. Dees, 433-470. Amsterdam: Rodopi.

--- 1986. "De lange weg naar een betrouwbare en systematische beschrijving van het Middelnederlands". *Spektator* 16.131-148.

--- 1988. "Les variations des graphies o/ou et en/an en ancien français". *Distributions spatiales et temporelles, Constellations des manuscrits, Etudes de variation linguistiques offertes à Anthonij Dees à l'occasion de son 60me anniversaire* ed. by P.Th. van Reenen & K. van Reenen-Stein, 163-176. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.

--- 1990. *Corpustaalkunde en de Hollandse Expansie* (Inaugural Lecture). Amsterdam: VU University Press.

--- 1991. "De Hollandse Expansie, gebruiksfrekwenties en het belang van drempelwaarden". *Taal en Tongval* 43.169-209. (= Chapter 4 in this volume.)

--- Forthcoming. "Godsdienst en oorlog als vormers van een isoglos. De *hoes/huus*-lijn op de grens van Twente en Salland in Overijssel". (Provisional title, see Chapter 6 in this volume.)

--- & M.J. Mulder. 1993. "Een gegevensbank van 14-de eeuwse Middelnederlandse dialecten or computer. De klinkers van het werkwoord zullen". *Lexikos* 3. Stellenbosch: Buro van die WAT. (Preliminary version in *Jaarboek Corpusgebaseerde Woordanalyse* 1992, 129-161. Amsterdam: Vrije Universiteit, Faculteit der Letteren.)

--- & A. Wijnands. 1993. "Palatalization and diphthongization of West Germanic [u:] : The spelling UY in Middle Dutch". *Proceedings of the 10th International Conference on Historical Linguistics* ed. By H. Aertsen and G. Jeffers, 389-415. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.

Ryckeboer, H. 1973. "UIT in de Nederlandse dialecten". *Taal en Tongval* 25.48-83.

Schönfeld, see Van Loey (1959).

Salemans, Ben J.P. & Frans A.M. Schaars. 1990. *Concordantie met alfabetische woordenlijst, frequentielijst, retrograde woordenlijst, tekstweergaven en concordantie van hoogfrequente woorden van het dramatisch werk van Joost van den Vondel (1587-1679)*, met medewerking van Roland J.G. de Bonth, Peter King, Cefas G. Th. van Rossem & Ferrie C.L. Verouden. 5 Vols. Assen: Quarto.

Salverda de Grave, J.J. 1936. "Prononciation et évolution de [ou] long latin et germanique d'après les mots français empruntés". *Neophilologus* 31.257-263.

Strien, A. van. 1990. *Constantijn Huygens, Mengelingh*. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU.

Van Loey, A. 1959. *Schönfeld's historische grammatica van het Nederlands*. Zutphen: Thieme.

--- 1965. *Middel nederlandse Spraakkunst II. Klankleer*. Groningen: Wolters.

Van Loon, J. 1986. *Historische Fonologie van het Nederlands*. Leuven & Amersfoort: Acco.

Van der Meer, M.J. 1927. *Historische Grammatik der Niederländischen Sprache*. Heidelberg: Winter.

Wattel, E. 1990. *A mathematical model to describe the boundary of a vowel shift in the past on the basis of data from contemporary Dutch dialects*. Amsterdam: Vrije Universiteit.

Worp, J.A., ed. 1892-99. *De gedichten van Constantijn Huygens, naar zijn handschrift uitgegeven*. 9 Vols. Groningen.

'Goed' en 'uit' in de 14de-eeuwse Nederlandse dialecten*

0 Inleiding

Modern Nederlandse woorden als 'uit', 'huis', 'duizend', 'muis' hadden oorspronkelijk alle de westgermaanse *û* als klinker. Deze klinker heeft in vele gebieden veranderingen ondergaan. Hugo Ryckeboer heeft in zijn bekende studie van 1973 het probleem onderzocht aan de hand van het woord 'uit' in de Nederlandse dialecten. In deze bijdrage willen wij proberen zijn resultaten verder te onderbouwen met behulp van 14de-eeuwse spellingsgegevens. Merkwaardigerwijs speelt daarbij niet zozeer de spelling van de klinker in 'uit', maar vooral van de klinker in 'goed' een sleutelrol.

In het westen van het Nederlandse taalgebied zou de westgermaanse *û* zijn gepalataliseerd en /y:/ zijn geworden. In het oosten van het taalgebied zou de *û* /u:/ zijn gebleven. Kloeke (1927) heeft op zijn beroemde 'muis/huis'-kaart geprobeerd de lijn tussen /u:/ en /y:/ te bepalen op basis van moderne dialectgegevens, of althans gegevens van na de middeleeuwen. Hierop is een aantal aanvullingen en verbeteringen voorgesteld, zie Ryckeboer (1973:50-54). Ook Van Loon (1986:81) geeft een overzichtsk kaart. Voor wat betreft Overijssel moet de grens vanaf ongeveer 1600 in de buurt van de IJssel hebben gelegen, als op Kloekes 'muis'-kaart. Met 'huis' en vijf andere frequente woorden ('duizend', 'uit', 'buiten', 'gebruiken', 'sluiten') is wat anders aan de hand, zie de hoofdstukken 4 en 6 en Van Reenen (1995a). Hierna doen wij een poging op basis van 14de-eeuwse spellingen te achterhalen of de palataliseringslijn toen daar ook al gelegen heeft. Dat is de eerste vraag die wij onderzoeken in deze studie.

Al dan niet gepalataliseerd, de westgermaanse *û* is in veel gebieden gediftongeed. Een tweede vraag die hier onderzocht wordt is waar een van die diftongeringen begonnen kan zijn. In Van Reenen & Wijnands (1990,

* Ongewijzigde herdruk van Van Reenen 2000.

1993, 1995a) wordt als hypothese naar voren gebracht dat de spelling *y* (soms *ij*, voortaan alleen *y*) een aanwijzing geeft:

Hypothese (1):

y in *ny* (en in *ay*, *oy*, *ey*) staat voor [j] (of [u], voortaan vermelden wij meestal alleen [j]).

Op basis van die hypothese wordt dan geconcludeerd (Van Reenen & Wijnands 1993:405):

If it is accepted that the spelling UY in the 14th century represents [yj] (as claimed by Erasmus with regard to *ny* in the 16th century), we may conclude that the pronunciation [yj] started independently in four areas: first Leiden in the Rijnland in South Holland, followed by the eastern part of North Brabant, the IJssel region and Belgian and Dutch Limburg.

De vraag die in Van Reenen en Wijnands (1990, 1993) niet aan de orde komt, is of in deze periode de westgermaanse *û* in oost Noord-Brabant, het IJsselgebied en de beide Limburgen wel ooit gepalataliseerd is. Als in deze gebieden nog steeds /u:/ werd gezegd, zou de spelling *ny* volgens onze hypothese moeten betekenen dat *huys* in het oosten van het taalgebied voor zoiets als [hujs] staat, en niet voor [hyjs].

Overigens heeft de *û* in grote delen van het oosten in elk geval een andere diftongering ondergaan: van /u:/ naar /ow/. Die /ow/ is dan vervolgens weer in allerlei andere klanken veranderd, zoals de hedendaagse dialecten laten zien, zie Ryckeboer (1973). Ryckeboer (1973) geeft in essentie een benadering van het probleem op basis van gegevens uit moderne dialecten. Een benadering vanuit moderne dialecten behoort, bij gebrek aan directere benaderingen, tot de beste methoden die ons ter beschikking staan om oude processen van taalverandering te reconstrueren. Willemyns (1997:218) schrijft erover:

... hoewel het duidelijk is dat de door Ryckeboer vermelde varianten niet (alle) in Middelnederlandse teksten aangetroffen worden, hebben we hier te maken met een uitstekende demonstratie van *internal evidence* en een overtuigende illustratie van het "geographisches Nebeneinander des historischen Nacheinander".

Wij zijn het met die uitspraak van harte eens, en hebben de benadering van Ryckeboer zelf indertijd als 'excellent' gekwalificeerd (Van Reenen &

Wijnands 1990:7).¹ De instemming met het citaat van Willemyns laat echter onverlet de wens de moderne dialectgegevens zo goed mogelijk te onderbouwen met spellingen uit Middelnederlandse teksten, ook al is ook deze methode zelf weer een indirecte benadering: Voor welke klankwaarde die spellingen staan is tot op zekere hoogte een kwestie van interpretatie. De spellingen moeten in elk geval afkomstig zijn van teksten die goed gedateerd en duidelijk gelokaliseerd zijn, dan weten we in elk geval precies waar ze vandaan komen en wanneer ze geschreven zijn. Daarom baseren wij ons voor het onderzoek op oorkonden. Daarvan hebben we er per april 2000 2678 beschikbaar in ons 14de-eeuwse Middelnederlandse VU-corpus, zie Van Reenen & Mulder (1993) voor details en de Appendix bij deze studie voor de verdeling over de plaatsen en provincies.

Hieronder behandelen wij dus twee vragen:

1. Waar liep in de 14de eeuw de palataliseringslijn van westgermaanse *û*?
2. Waar wordt in de 14de eeuw de spelling *uy* aangetroffen en hoe moet die zijn uitgesproken?

1 De palataliseringslijn /u:/ /y:/

Als de palatalisering van westgermaanse *û* tot /y:/ in woorden als 'uit', 'huis', 'duizend', 'muis' zich in de 14de eeuw in het westen al voltrokken heeft, en dat nemen wij aan, dan is in de spelling van deze woorden in de 14de-eeuwse gegevens vrijwel niets van de palataliseringslijn terug te vinden: /u:/ en /y:/ worden beide met *u* (al dan niet met de varianten: *ue*, *ui*, *uy*) weergegeven. De paar uitzonderingen betreffen spellingen in woorden met oorspronkelijk westgermaanse *û* die op een diftong duiden die redelijkerwijs alleen op de *û* kan teruggaan. Het gaat bijvoorbeeld om de diftong /ow/, gespeld *ou*. Van Loey (1965:75) signaleert er een aantal, zie ook Goossens (1980:57-58). Een voorbeeld is 'huis' met *ou* in Horpmaal (Q165). Inderdaad komt daar in een oorkonde uit 1398 8x 'huis' met *ou* voor, zie Moors (1952:401). Aan de lijst van Van Loey voegen wij nog een paar gevallen toe, waaronder wellicht de oudste attestaties, afkomstig uit een oorkonde van 1356 uit Loon (Q156a), waar sprake is van *meester Brouns*

¹ Wij begrijpen dan ook niet waarom Willemyns de hierboven geciteerde passage vervolgt met: "Er is zeker geen aanleiding om daar, zoals van Reenen en Wijnands (1990), denigrerend over te doen."

goutsmeets van sintrouden, zie Moors (1952:186). De eigennamen 'Bruin' en 'Sint-Truiden' worden consequent met *ou* gespeld in deze oorkonde. Mogelijk komt hier nog de eigennaam *Moul* 'muil'? uit Hasselt (Q2) in 1392 bij, zie Moors (1952:136). Uit zulke en dergelijke attestaties in vroegere schrijfwijzen en gegevens uit hedendaagse dialecten komt een beeld naar voren op grond waarvan Ryckeboer (1973: 50), mede in navolging van Stevens, over de palataliseringslijn kon schrijven:

In Belgisch-Limburg volgt ze van zuid naar noord aanvankelijk de Brabants Limburgse provinciegrens, dan de Getelijn, zwenkt bij Lummen (P 51) in noordoostelijke richting en gaat praktisch rechtlijnig naar de Belgisch-Nederlandse rijksgrens.

Dat de in Belgisch-Limburg (met uitzondering van de noordwestelijke, Kempische hoek) gerealiseerde uitspraak zich rechtstreeks uit *u* ontwikkelde, wordt algemeen aanvaard, en blijkt ook uit het onderzoek van het Mnl. Limburgs in oorkonden en rijmparen...

Toch blijft in gebieden zoals oost Noord-Brabant het beeld onduidelijk. Daar zijn tot nu toe geen spellingen gesignaleerd die een aanwijzing geven voor een /u:/-achtige uitspraak van westgermaanse *û*. Daarnaast zouden we ook graag weten waar de grens te vinden is in Gelderland en Overijssel. Nu menen wij een andere manier gevonden te hebben om te achterhalen waar de grens tussen het /u:/- en het /y:/- gebied gelopen moet hebben. Wij wagen de volgende hypothese naar voren te brengen.

Hypothese (2):

(a) Spellingen met *u* ten westen van de palataliseringslijn van westgermaanse *û* staan uitsluitend voor gepalataliseerde klinkervarianten als /y:/. Spellingen ten oosten van die lijn, waar de westgermaanse *û* dus niet gepalataliseerd is, staan voor *velaire*, /u:/-achtige klanken, al kan in dit gebied door palatalisering in meervouden en in verkleinwoorden *u* ook wel voor /y:/ zijn gebruikt.

(b) In het hele taalgebied heeft de *oe*, als in 'goed', neiging vroeg of laat te sluiten tot een dichte /o:/ of /u:/, al dan niet op enigerlei wijze gediftongeed. Ten oosten van de palataliseringslijn van westgermaanse *û* kan deze gesloten /o:/ of /u:/ van 'goed' uitstekend worden weergegeven met *u*. Door de spelling *u* te kiezen wordt verwarring vermeden met de spelling van de klinker in woorden als 'God'. Ten westen van de palataliseringslijn van westgermaanse *û* kan deze

sluiting van de *oe* als in 'goed' niet worden weergegeven met *u*, want die staat daar voor /y:/.

(c) Uit (a) en (b) volgt dat, of 'goed' nu wordt gespeld met *o* of met *u*, dit niets te maken hoeft te hebben met de uitspraak van 'goed' zelf. Voor de interpretatie van de uitspraak van de *u* of de *o* in 'goed' is in de eerste plaats relevant de vraag of de betrokken vorm afkomstig is uit het gebied ten oosten of ten westen van de palataliseringslijn van westgermaanse *û*. Overigens, ook ten oosten van de palataliseringslijn blijven *o*-spelingen heel wel mogelijk, zolang de klinker in 'goed' niet voldoende gesloten is, zoals nu nog bijvoorbeeld in Twente, zie Rakers (1993:285).

Hypothese (2) vindt enige confirmatie in het feit dat het timbre van de klinkers van 'goed' en van 'uit', 'huis' soms helemaal samen lijkt te vallen, getuige de rijmen gesignaleerd in Schönfeld (zie Van Loey 1970:83-84; zie ook Van Loey 1965:76). Bovendien, dat de *u* in 'goed' in het algemeen voor /u:/ staat, en niet voor /y:/, wordt waarschijnlijk in het licht van het feit dat in dit woord geen umlautfactor lijkt te spelen, cf. Goossens (1980:57, 1997:167-168).

Als we nu kijken in welke gebieden neiging bestaat 'goed' met *u*, *ue*, *ui*, *uy* te spellen, dan zien we op kaart 1 dat dat vooral in het oosten is.² We gaan per gebied op enige details in.

In Belgisch Limburg valt de *o/u*-lijn vrijwel precies samen met de palataliseringslijn van westgermaanse *û*, hierboven door Ryckeboer beschreven. In het grootste deel van Belgisch Limburg staat dan volgens onze hypothesen (1) en (2) *uy* voor [uj]. De overflow op kaart 1 in Vlaams-Brabant stelt niet veel voor. Ryckeboer (1973: 68) citeert Van Loey (1961: 160): "Afgezien van het feit dat sommige klerken zich in hun schrijfwijze veeleer naar Limburgse kanselarijen konden hebben gericht, of uit Limburg afkomstig zijn, schijnen dan Zoutleeuw, Tienen en Diest, misschien

² In het corpus komen in 1402 oorkonden 3717 voorkomens van 'goed' voor. De dominerende klinkerspelingen zijn: *oe* en *ue* in open en gesloten lettergreep, gevolgd op flinke afstand door *uy*, vooral in gesloten maar ook wel in open lettergreep, en *u* en *o*, vooral in open maar *u* ook wel in gesloten lettergreep. Ook *oi* komt nog wel eens voor in beide lettergrepen. Marginaal zijn spelingen als *ui*, *uo* en *uoe*. Opmerkelijk is dat *ou* in het geheel niet voorkomt. *Ou* komt wel voor in een vorm als *souken* 'zoeken' in Herkenrode bij Kuringen (P57) in een oorkonde van 1379, zie Moors (1952:160).

Herentals nog tot het oe-*u*-gebied te hebben behoord.” Dit punt laat zich verifiëren voor Zoutleeuw (P112) (drie oorkonden), regio Diest (P41) (zes oorkonden) en regio Herentals (K274) (een oorkonde). In de 10 oorkonden in ons corpus treffen wij in deze plaatsen alleen vormen van ‘goed’ met *o*-spellingen. Voor wat betreft Tienen (P145) hebben we geen gegevens. Onze gegevens bevestigen dus het vermoeden van Van Loey niet. Ook De Schutter (1999:127-129) rekent niet met die mogelijkheid in de periode van voor de 14de eeuw.

In oost Noord-Brabant komt ‘goed’ ook wel met *u*-spellingen voor. Ryckeboer (1976:54) merkt over dit gebied op: “Alleen een historisch, structureel en structuurgeografisch onderzoek van de regio kan hier klaarheid brengen.” Vanaf de lijn Sint-Oedenrode (L200) en regio en Gemert (L207) en regio, en ten zuiden hiervan, in de regio Nunen (L235), Eindhoven (L228) en regio, Zomeren (L264) en regio komt ‘goed’ met een aanzienlijke minderheid aan *u*-spellingen voor. Het gaat om 13 voorkomens van *u* versus 48 voorkomens van *o* in 30 oorkonden. Volgens onze hypothesen (1) en (2) kan dit worden uitgelegd als erop duidend dat de westgermaanse *û* in dit gebied toch nog niet overal gepalataliseerd is. Deze schrijfwijzen kunnen erop wijzen dat in oost Noord-Brabant de scheidingslijn tussen /*u*:/ en /*y*:/ voor westgermaanse *û* toch westelijker heeft gelegen dan Kloeke (1927) op zijn ‘muis/huis’-kaart aangeeft. Overigens komen in andere plaatsen in dit gebied de *u*-spellingen in ‘goed’ niet voor. Oerle (L224) en regio, Gestel (L229a) en regio, Helmond (L237) en regio, en de regio Waalre (L257) kennen alleen *o*-spelling in ‘goed’: 111 keer in 59 oorkonden. Is de palataliseringslijn in dit gebied in deze periode soms aan het schuiven? Zijn er nog wat /*u*:/-eilanden over? Wij verwijzen naar de discussie in Goossens (1980:21) en Van Loon (1986:80-82).

In Gelderland en Overijssel valt de scheiding tussen het gebruik van *u* en *o* in ‘goed’ gedeeltelijk samen met de lijn op Kloeke’s ‘muis/huis’-kaart. Arnhem (L23) kent in 27 oorkonden alleen *o*-spellingen. Zutfen (L179), Deventer (F133), Zwolle (F96) en Kampen (F90) hebben veel *u*-spellingen. Dat klopt met Kloeke’s kaart. Echter, een groot deel van de Veluwe lijkt op kaart 1 ook tot het /*u*:/-gebied te horen. De aanwezigheid van *u*-spellingen in vier oorkonden in ‘goed’ in de regio Harderwijk (F108) wijst daarop. (Drie van de vier oorkonden kennen ook *o*-vormen. Totaal bevatten de vier oorkonden uit Harderwijk zes *o*-vormen en vijf *u*-vormen.) Regio Ede (F193) kent echter in drie oorkonden alleen (in totaal) drie *o*-vormen. (In het gebied tussen Kampen, Zwolle, Zalk, Deventer, Zutfen, Arnhem aan de ene kant en Harderwijk, Ede aan de andere kant ontbreekt verdere

documentatie.) Kloeke rekent de Veluwe op zijn 'muis/huis'-kaart niet tot het /u:/-gebied. Maar in zijn bespreking ervan zegt Kloeke (1927:156-157) over dit gebied: "Ik houd het voor waarschijnlijk, dat de bewoners van de Veluwe t o e n – evenals de Graafschappers en Overijselaars – nog tot de *moes*-sprekers behoorden." Met t o e n bedoelt Kloeke de periode van voor de reformatie. Onze gegevens lijken zijn opmerking te bevestigen, althans voor het noorden van de Veluwe.

Tenslotte valt uit onze gegevens iets op te maken wat op kaart 4 niet te zien is. In Limburg neemt het gebruik van *u* in 'goed' in de loop van de 14de eeuw toe. Dat zou kunnen betekenen dat de klinker van 'goed' in Limburg gedurende de 14de eeuw (verder) sluit.

Onze gegevens kunnen tot op zekere hoogte worden vergeleken met de spellingen van de klinker van 'goed' in de 13de-eeuw, zie Berteloot (1983:86 en kaart 114) en Mooijaart (1992:135-137), al ontbreken voor die periode veelal gegevens in het oosten, nodig voor een scherp beeld. Toch is met enige fantasie een vergelijkbare spellingsverdeling als in onze gegevens terug te projecteren op deze kaarten. Voor wat betreft het westen laat onze kaart, zij het in mindere mate dan de kaarten in Berteloot en Mooijaart, ook enige *u*-spellingen ten westen van de palataliseringslijn van westgermaanse *û* zien, met name *gued* e.d. in Antwerpen en Noord-Holland. Deze spellingen nemen in de loop van de 14de eeuw in Antwerpen af, in en rondom Amsterdam toe. Wijzen zulke vormen, ver van het /u:/-gebied, op een /y:/-achtige uitspraak die verloren is gegaan? Dat lijkt al met al toch best waarschijnlijk. Er is veel over gespeculeerd, zie Van Loey (1965:70-74), Goossens (1980:167), en vooral Van Loey (1937:103-142).

2 De spelling *uy* voor westgermaanse *û* en zijn uitspraak

In het licht van kaart 1 kunnen wij nu onderzoeken hoe de spelling *uy* volgens onze hypothesen (1) en (2) uitgesproken is: als [y] ten westen, als [uj] ten oosten van de palataliseringslijn.

Waar de spelling *uy* in 'uit' of 'uit de' wordt aangetroffen is te zien op de kaarten 2, 3 en 4. Kaart 2 geeft de verdeling van de spelling *uy* versus andere spellingen in gesloten lettergreep in 'uit'. Kaart 3 de spelling *uy* in open lettergreep als in *wyter*, *ute* 'uit de'. Ter vergelijking is ook *uy* in 'huis' (alleen gesloten lettergreep) toegevoegd, zie kaart 4. De kaarten laten zien dat de spelling *uy* in de drie woorden niet op dezelfde wijze geografisch gespreid is:

UIT: *uy* komt vooral voor in midden Limburg en aansluitend noordoost Belgisch Limburg (Maaseik L372) en oost Noord-Brabant. Daarnaast veel in Arnhem (L23) en minder in Kampen (F90), Zwolle (F96), Deventer (F133), Zutphen (F179) en omgeving. Verder nog wat in 's-Gravenzande (D2) en Zierikzee (I49).

Wat op kaart 1 niet te zien is, is dat in Maaseik (L372) en omgeving (Torn L374, Susteren L432) ook 'goed' met *uy* geschreven wordt. Het gaat om 46 *uy* spellingen op een totaal van 103 in 19 oorkonden. Deze overlap treffen we ook aan in Diepenbeek (Q71) en de regio Brustem (P178). Volgens onze hypothesen (1) en (2) zou hier zowel in 'uit' als in 'goed' dus [uj] zijn uitgesproken. In dit gebied mogen we verwachten dat 'goed' en 'uit' rijmen. Komen de rijmen die Van Loey (zie boven) signaleert uit deze streek?³ Ook in Zutphen, Deventer, Zwolle en Kampen is de klinker in 'uit' volgens onze hypothesen als [uj] uitgesproken. 'Goed' wordt hier echter niet met *uy* gespeld. Daarentegen zal *uy* in 'uit' in Arnhem als [yj] hebben geklonken.

UITE: de *uy* in 'uit de' komt vrijwel alleen in Deventer (F133) voor. Dat zou dus voor [uj] staan.

HUIS: *uy* in 'huis' is vooral frequent in het grensgebied tussen Belgisch Limburg en Vlaams-Brabant en in het grensgebied tussen Noord-Brabant (vooral in de regio rond Eersel K220) en Limburg. Daarnaast in 's-Hertogenbosch (K150), de streek rond Leiden (E167), Heusden (K135) en in en rondom Breda (K160), wat op [yj]-uitspraak wijst. Verder nog in Zutphen (F179), Deventer (F133), Zwolle (F96) en Kampen (F90), wat op [uj]-uitspraak wijst.⁴ In alle gevallen ontbreekt *uy* zo goed als geheel in Groningen en Drenthe, en in Oost- en West-Vlaanderen, Zeeland, Antwerpen en grote delen van Holland en Utrecht.

Het valt op dat er nog al wat verschillen in verspreiding zijn tussen de diverse vormen, maar er zit toch ook heel wat systeem in:

– In open lettergreep komt *uy* minder voor dan in gesloten lettergreep. Dat effect was bij 'huizen' ook te vinden, behalve in Deventer (F133), waar in 'uit de' en 'huizen' meer *uy* voorkomt, echter niet in 'duizend' en 'luiden'

³ In Tongeren (Q162) en Sint-Truiden (P176) treffen we dezelfde spelling in beide woorden aan, maar dit keer in open lettergreep alleen, bijvoorbeeld *huse* en *gude*. Zijn ook in dit gebied woorden als 'goed', 'uit' en 'huis' op dezelfde wijze met een [u:] uitgesproken? Komen de rijmen die Van Loey signaleert ook uit deze streek?

⁴ De gegevens voor 'uit', 'uit de' en 'huis' zijn afkomstig uit respectievelijk 438, 245 en 919 oorkonden. Elke oorkonde bevat minstens een voorkomen van de betrokken vorm.

(dat zich in de 14de-eeuwse gegevens verregaand gedraagt als was het eveneens van westgermaans *û* afkomstig), zie Van Reenen (1995a) en Van Reenen & Wijnands (1993).

– *Uy* komt meer voor in 'huis' dan in 'uit', meer in 'huizen' dan in 'uit de'. 'Duizend' en 'luiden' komen voor in de omgeving van Leiden en het zuiden van Belgisch Limburg. Heeft het achterblijven van de diftongering in 'uit de' bij althans 'huis' te maken met de vaak zwakke klemtoon op dit woord? Dat klopt dan in elk geval met wat Ryckeboer (1973:63) vindt in de moderne dialecten. Maar het klopt niet met 'duizend', dat ook heel weinig *uy* kent. Voor wat betreft de palatalisering in Overijssel daarentegen lijkt het evenmin op te gaan: daar gaat 'uit', als frequente vorm, mee met de andere frequente vormen 'huis', 'duizend' (!), 'gebruiken', 'sluiten', 'buiten' en palataliseert. Dit in tegenstelling tot niet frequente vormen zoals 'muis', 'buik', 'duim', etc., zie de hoofdstukken 4 en 6 en Van Reenen (1995b).

3 Conclusie

In deze studie zijn wij op twee vragen ingegaan. De eerste vraag betrof de palataliseringsgrens van westgermaanse *û*. Volgens onze hypothese (2) zou die af te lezen zijn aan het gebruik van de spelling *u* in 'goed', alleen zinvol in het gebied waar de westgermaanse *û* niet gepalataliseerd is tot /y:/. Voor wie onze hypothese (2) accepteert, lijkt de grens in de 14de eeuw in principe samen te vallen met de grens die Ryckeboer (1976) in Belgisch Limburg aangeeft. Verder is er dan voor oost Noord-Brabant een aanwijzing dat de grens verder naar het westen heeft gelegen dan op Kloekes 'muis/huis'-kaart te zien is. Tenslotte blijkt Kloeke's lijn in Gelderland en Overijssel gedeeltelijk overeen te stemmen met onze resultaten. Het noorden van de Veluwe lijkt echter in deze periode nog /u:/ te hebben, wat Kloeke al vermoedde.

De tweede vraag betrof het voorkomen van de spelling *uy* in 'uit' voor westgermaanse *û*. Die spelling komt in het westen voor, waar palatalisering heeft plaatsgevonden. De spelling komt ook in het oosten voor, waar geen palatalisering heeft plaats gevonden. Nemen we aan dat *y* voor [j] (of [ɥ]) staat, dan moet de uitspraak in het westen zoiets als [yj] of [yɥ] zijn geweest, in het oosten zoiets als [uj] of [uɥ]. In Zutphen, Deventer, Zwolle en Kampen is dan [uj] of [uɥ] uitgesproken, evenals in Harderwijk. In Arnhem daarentegen zou dan gepalataliseerd zijn en [yj] zijn gezegd. Opmerkelijk is

verder nog dat ook 'goed' in het oostelijk gebied, met name in en rond Maaseik, met *uy* kan worden gespeld, naast 'huis' en 'uit'. Wellicht heeft 'goed' in deze streek op 'uit' gerijmd. Tongeren en omgeving kunnen ook zulke rijmen hebben gekend. Maar de klinkers zullen daar anders hebben geklonken dan in Maaseik.

Ik hoop met deze studie het probleem van de palatalisering en diftongering van westgermaanse *û* verder te hebben onderbouwd. Mogelijk vindt Hugo Ryckeboer hier stof om een en ander nog weer verder te ontrafelen.

Bibliografie

Berteloot, Amand 1983. *Bijdrage tot een Klankatlas van het dertiende-eeuwse Middelnederlands*. Deel I Tekst. Deel II Platen. Gent: KANTL

Goossens, Jan 1980. Middelnederlandse vocaalsystemen, 161-251. *VMA*.

--- 1997. Nederlands leren spellen met Latijnse letters. In: *Taal in tijd en ruimte. Voor Cor van Bree bij zijn afscheid als hoogleraar Historische Taalkunde en Taalvariatie*, Onder redactie van Ariane van Santen en Marijke van der Wal, 163-169. Leiden: SNL.

Kloeke, G.G. 1927. *De hollandsche expansie in de zestiende en zeventiende eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagsche Nederlandsche dialecten*. 's-Gravenhage: Nijhoff.

Loey, A. Van 1937. *Bijdrage tot de kennis van het zuidwestbrabantsch in de 13de en 14de eeuw, fonologie*. Tongeren: Michiels-Broeder.

--- 1965. *Middelnederlandse Spraakkunst II, Klankleer*. Groningen: Wolters.

--- 1970. *Schönfelds Historische Grammatica van het Nederlands*, 8^e druk. Zutphen: Thieme.

Loon, Josef Van 1986. *Historische Fonologie van het Nederlands*. Leuven & Amersfoort: Acco.

Mooijaart, Marijke A. 1992. *Atlas van Vroegmiddelnederlandse taalvarianten*. Proefschrift Leiden.

Moors, Joseph 1952. *De oorkondentaal in Belgisch-Limburg van circa 1350 tot 1400*. Belgisch interuniversitair centrum voor Neerlandistiek.

Rakers, Arnold 1993. *Mundartatlas der alten Grafschaft Bentheim*, herausgegeben, bearbeitet und auf der Basis des Rakerschen Forschungsansatzes kommentiert von Hendrik Entjes und Hermann Niebaum. Sögel: Emsländischen Landschaft.

Reenen, Pieter van 1995a. "Luiden en lieden in het 14de-eeuws Middelnederlands". *Lingua Theodisca, Beiträge zur Sprach- und Literaturwissenschaft, Jan Goossens zum 65. Geburtstag*, herausgegeben von José Cajot, Ludger Kremer und Hermann Niebaum, 53-61. Niederlande-Studien 16. Münster: Lit.

---- 1995b. "De *huus/hoes*-isoglosse in Overijssel, zijn ontstaan rond 1610 en de weerlegging van de Frequency Actuation Hypothesis", 87-100. *Voortgang*, Jaarboek voor Neerlandistiek.

---- 2000. "'Goed' en 'uit' in de 14de-eeuwse Nederlandse dialecten". *Huldealbum Hugo Ryckeboer* red. Veronique de Tier, Magda Devos, Jacques van Keymeulen, 485-500. Gent: Vakgroep Nederlandse Taalkunde.

---- & Mulder, Maaike 1993. "Een gegevensbank van 14de-eeuwse Middelnederlandse dialecten op computer". *Lexikos* 3.259-281.

---- & Wijnands, Astrid 1990. *The palatalization of west germanic [u:]*: the spelling *uy* in Middle Dutch. Vrije Universiteit Working Papers in Linguistics, no 35 (preliminary version).

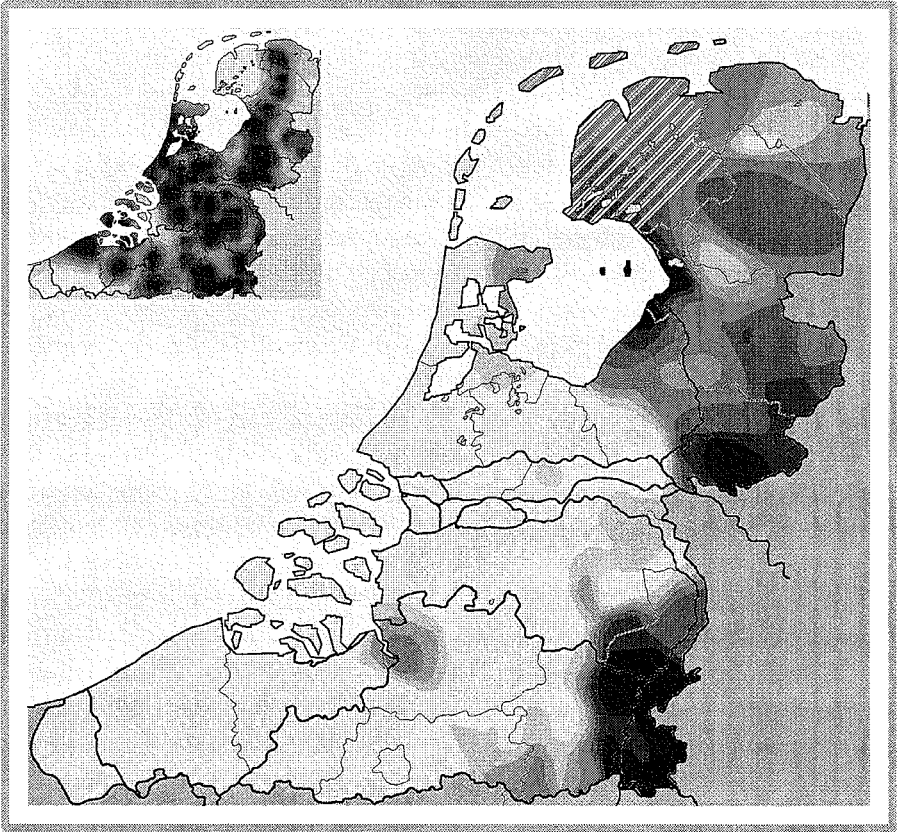
---- & Wijnands, Astrid 1993. "Palatalization and diphthongization of West Germanic [u:] The spelling UY in Middle Dutch". *Proceedings of the 10th International Conference on Historical Linguistics* ed. by H. Aertsen and G. Jeffers, 389-415. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins (= hoofdstuk 2 hiervoor).

Ryckeboer, Hugo 1973. "Uit in de Nederlandse dialecten". *Taal & Tongval* 25.48-84.

Wattel, Evert & Reenen, Pieter Th. van 1996. "Visualisation of extrapolated social-geographical data". *Structures and contingencies in computerized historical Research. Proceedings of the IX International Conference of the Association for History & Computing, Nijmegen 1994* ed. by Onno Boonstra, Geurt Collentier, Bart van Gelderen, 253-262. Hilversum: Verloren.

Willemyns, R. 1997. "Laatmiddelnederlands (circa 1350-1550)". *Geschiedenis van de Nederlandse taal* red. M.C. van den Toorn et al., 147-219. Amsterdam: University Press.

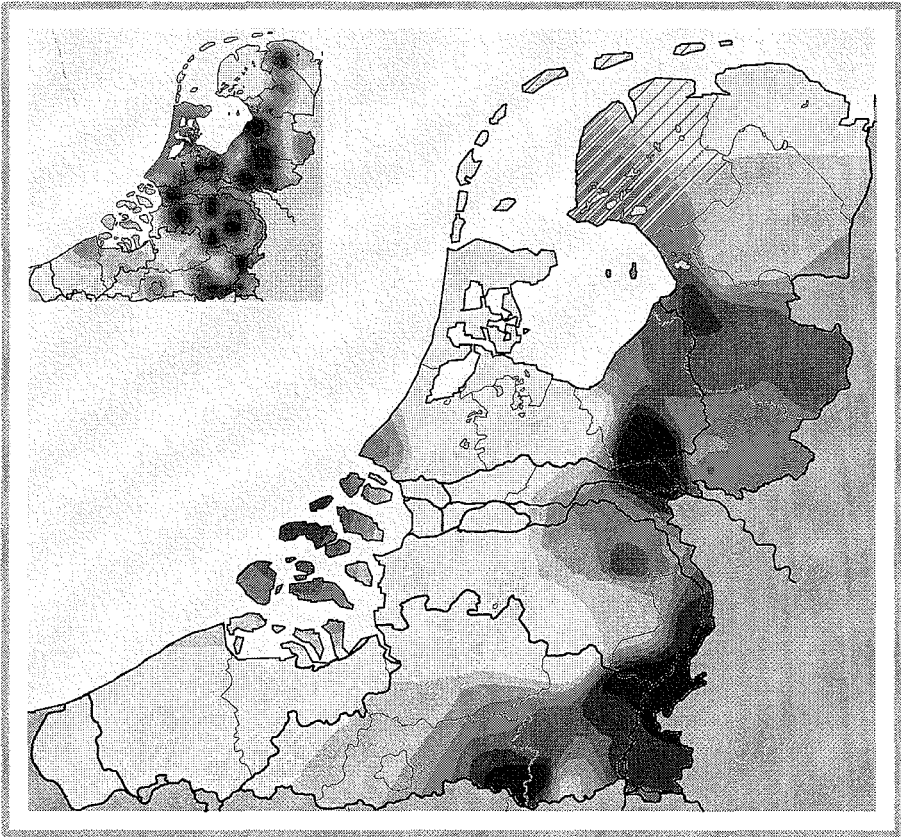
Kaarten

Kaart 1. De spelling *u* (*ue, ui, uy*) (donker) in 'goed'. Complementaire spellingen zijn: *o, oe, oi*.

De kleine kaart linksboven geeft de mate van documentatie aan: hoe donkerder hoe meer oorkonden.

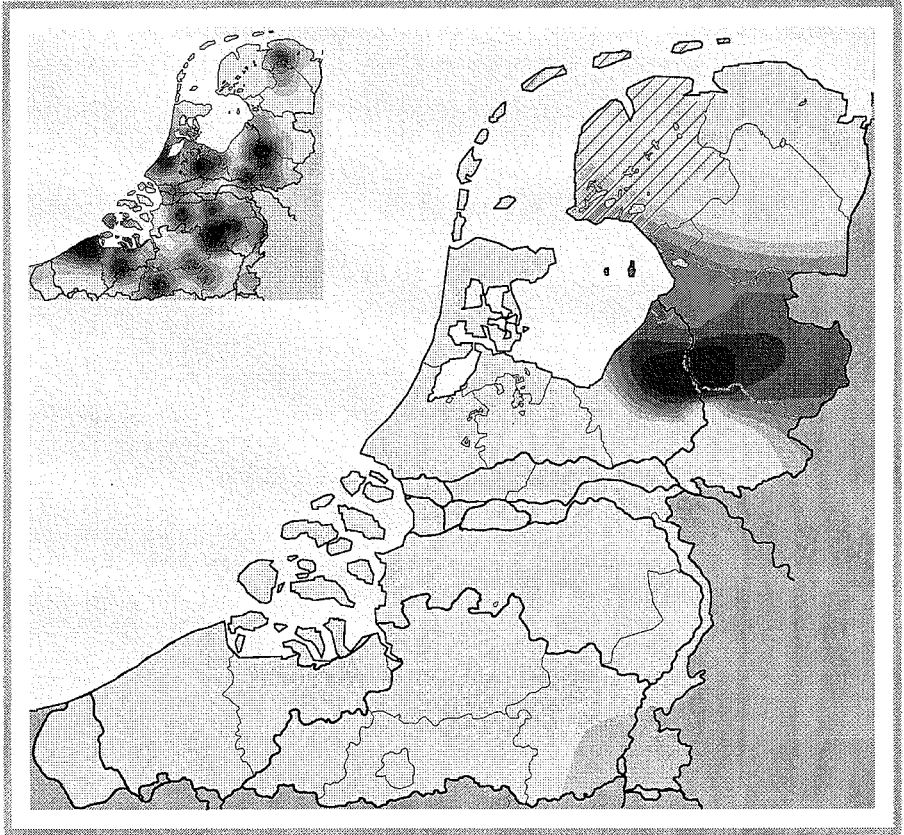
(Voor de karteringstechniek, zie Wattel & Van Reenen 1996)

Kaart 2. De spelling *uy* (donker) in 'uit'. Complementaire spellingen zijn: *u*, *ue*, *ui*.

De kleine kaart linksboven geeft de mate van documentatie aan: hoe donkerder hoe meer oorkonden.

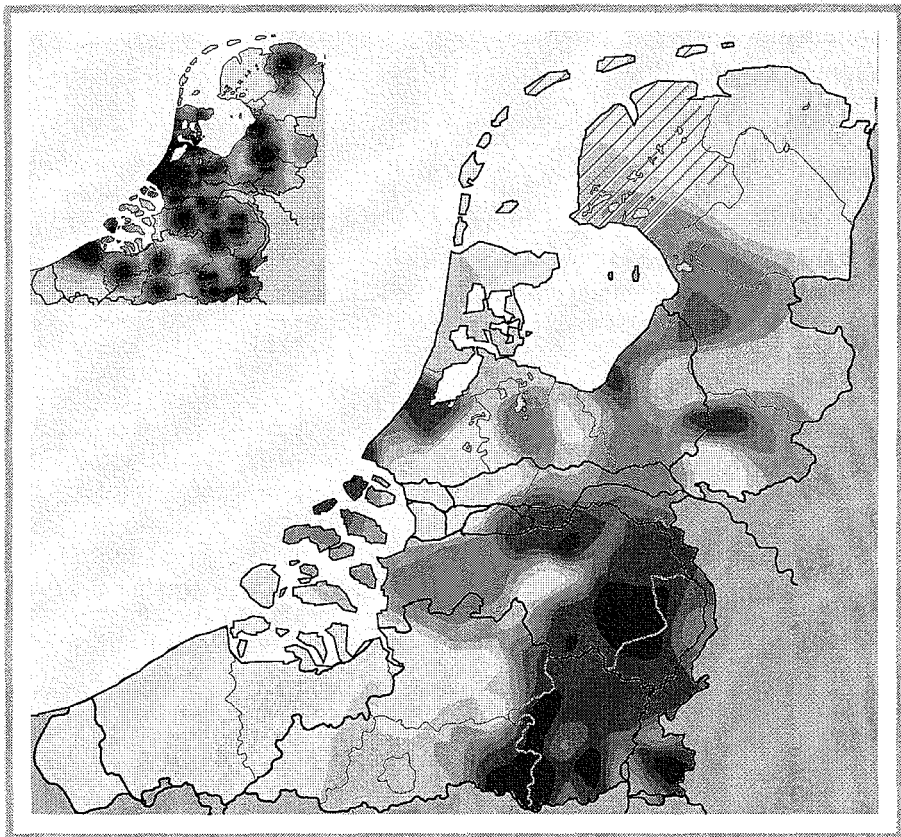
(Voor de karteringstechniek, zie Wattel & Van Reenen 1996)

Kaart 3. De spelling *uy* (donker) in 'uit de'. Complementaire spellingen zijn: *u*, *ue*, *ui*.

De kleine kaart linksboven geeft de mate van documentatie aan: hoe donkerder hoe meer oorkonden.

(Voor de karteringstechniek, zie Wattel & Van Reenen 1996)

Kaart 4. De spelling *uy* (donker) in 'huis'. Complementaire spellingen zijn: *u*, *ue*, *ui*.

De kleine kaart linksboven geeft de mate van documentatie aan: hoe donkerder hoe meer oorkonden.

(Voor de karteringstechniek, zie Wattel & Van Reenen 1996.)

Appendix: Corpus 14de-eeuwse Middelnederlandse oorkonden.

Aantal oorkonden per provincie
en plaats per april 2000

Antwerpen

5	I222	Ruisbroek
3	I268	Puurs
1	K207	Hoogstraten
1	K211	Weelde
2	K237	Turnhout
1	K239	Duffel
1	K241	Retie
4	K244	Antwerpen
14	K285	Schelle
1	K307	Geel
3	K320	Willebroek
5	K325	Rumst
5	K739	regio Duffel
1	K744	regio Antwerpen
1	K767	regio Vorselaar
1	K774	regio Herentals
1	K807	regio Geel
15	K809	regio Tongerlo

Noord-Brabant

1	I057	Steenbergen
2	K102	Woudrichem
29	K135	Heusden
3	K141	Waalwijk
1	K144	Hedel
24	K150	's-Hertogenbosch
55	K160	Breda
4	K161	Oosterhout
11	K168	Vught
1	K169	Helvoort
1	K174	Rozendaal

4	K179	Ginneken
1	K182	Gilze
6	K185	Oosterwijk
1	K187	Oorschot
2	K197	Hilvarenbeek
1	K198	Diessen
1	K218	Bladel
10	K220	Eersel
6	K602	regio Woudrichem
13	K635	regio Heusden
3	K641	regio Waalwijk
1	K644	regio Hedel
5	K650	regio Den Bosch
33	K660	regio Breda
2	K661	regio Oosterhout
1	K672	regio Boxtel
10	K685	regio Oosterwijk
4	K687	regio Oorschot
1	K694	regio Alphen
2	K697	regio Hilvarenbeek
2	K715	regio Mierde
2	K718	regio Bladel
51	K720	regio Eersel
2	L091b	Kessel
1	L095	Ooien
1	L096	Megen
4	L099	Os
8	L104	Herpen
2	L149	Hees
1	L152	Uden
5	L159	Cuyk
1	L179	Schijndel
2	L188	Sambek
2	L190	Vierlingsbeek
4	L200	Sint-Oedenrode
15	L207	Gemert
6	L224	Oerle
2	L228	Eindhoven
1	L229a	Gestel
2	L235	Nunen
39	L237	Helmond
5	L264	Someren
1	L599	regio Os
1	L659	regio Cuyk
1	L660	regio Haps
2	L678	regio Heeswijk
2	L700	regio SintOedenrode

1	P049a	Ertsenrijck	Limburg		
3	P050	HerkdeStad			
20	P051	Lummen			
2	P055	Kermt	11	L271	Venlo
4	P057	Kuringen	3	L432	Susteren
1	P116	Gorsem	3	L771	regio Venlo
1	P119	SintLambrechtsHerk	1	L874	regio Thorn
1	P120	Alken	1	L932	regio Susteren
2	P173	Halmaal	6	Q020	Sittard
1	P175	Gingelom	33	Q095	Maastricht
15	P176	SintTruiden	3	Q520	regio Sittard
4	P178	Brustem	13	Q595	regio Maastricht
1	P184	GrootGelmen	6	Q599	regio Meersen
1	P196	Veulen	1	Q601	regio Valkenburg
4	P197	Heers	7	Q613	regio Heerlen
1	P214	Montenaken			
1	P219	Jeuk			
1	P225	Korsworm			
2	P548	regio Halen	Noord-Holland		
2	P557	regio Kuringen			
2	P678	regio Brustem			
1	Q001	Zonhoven	1	A008	DenBurg
7	Q002	Hasselt	1	E012	Barsingher
2	Q013	Uikhoven	1	E017	Schoorl
2	Q071	Diepenbeek	1	E026	Hoogwoud
1	Q077	Hoeselt	12	E043	Egmond
1	Q078a	Abswellen	2	E044	Heilo
3	Q083	Bilzen	7	E045	Alkmaar
2	Q088a	Petersem	1	E057	Zwaag
1	Q090	Mopertingen	16	E058	Hoorn
1	Q155	Werm	3	E062	Castricum
1	Q155a	Neerrepn	3	E063	Limmen
5	Q156a	Loon	2	E064	Akersloot
3	Q158a	Henis	1	E065	Uitgeest
3	Q162	Tongeren	1	E068	Graft
2	Q165	Horpmaal	20	E079	Beverwijk
1	Q167	Koninksem	1	E091	Monnikendam
1	Q177	Millen	58	E097	Haarlem
1	Q571	regio Diepenbeek	99	E109	Amsterdam
1	Q612	regio Rekem	1	E111	Diemen
6	Q656	regio Loon	4	E118	Amstelveen
3	Q662	regio Tongeren	1	E125	Naarden
			2	E597	regio Haarlem

Overijssel			1	O790	regio Lembeke
			1	P012	Perk
			1	P027	Rotselaar
1	F066	Vollenhove	1	P040	Bekkevoort
3	F085	Hasselt	57	P065	Brussel
3	F089	IJsselmuiden	1	P073	ErpsKwerps
22	F090	Kampen	1	P088	Leuven
4	F094	Mastenbroek	3	P112	Zoutleeuw
6	F095	Zalk	1	P126	Hoeilaart
49	F096	Zwolle	3	P518	regio Kampenhout
1	F098	Dalfsen	6	P541	regio Diest
63	F133	Deventer	9	P565	regio Brussel
1	F566	regio Vollenhove	1	P576	regio Kortenberg
2	F585	regio Hasselt	4	P588	regio Leuven
1	F589	regio IJsselmuiden	1	P626	regio Hoeilaart
16	F590	regio Kampen			
6	F596	regio Zwolle			
7	F633	regio Deventer			
8	G173	Almelo	Utrecht		
2	G197	Rijssen			
1	G203	Delden			
4	G207	Oldenzaal	1	E191	Westbroek
3	G234	Enschede	63	E192	Utrecht
1	G639	regio DenHam	1	E193	Maartensdijk
1	G707	regio Oldenzaal	2	E217	Montfoort
			1	E223	Jutfaas
			1	E230	Odijk
			1	E659	regio Kortenhoef
Brabant			1	E683	regio Kamerik
			1	E685	regio Kockengen
			4	E690	regio Zulen
1	I275	Londerzeel	1	E691a	regio Achttienhoven
1	K337	Keerbergen	1	E691	regio Westbroek
2	K351a	Averbode	17	E692	regio Utrecht
1	K837	regio Keerbergen	2	E694	regio De Bilt
1	O069	Merchtem	3	E715	regio Hoenkoop
3	O162	Asse	1	E717	regio Montfoort
1	O245	SintMartensLennik	2	E723	regio Jutfaas
2	O250	StPietersLeeuw	4	E724	regio IJsselstein
1	O567	regio Steenhuffel	4	E725	regio Vreeswijk
1	O662	regio Asse	2	E727	regio 't-Gooi
1	O671	regio StMartensBod	1	E728	regio Bunnik
2	O676	regio Itterbeek	1	E731a	regio Neerlangbroek
2	O678	regio Anderlecht	2	F141	DenHam
3	O738	regio StKwintensLen	20	F165	Amersfoort
2	O739	regio Gooik	1	F167	Leusden
4	O750	regio StPietersLeeuw	1	F169	Woudenberg

1	F641	regio Den Ham	West-Vlaanderen		
3	F665	regio Amersfoort			
3	K523	regio Lopik			
2	K524	regio Jaarsveld	1	H014	Damme
1	K53	regio Heikop	61	H036	Brugge
1	K537	regio Schalkwijk	7	H069	Oostkamp
1	K538	regio Koten	1	H105	Vladslo
11	L001	Wijk-bij-Duurstede	1	H108	Diksmuide
2	L501	regio Overlangbroek	1	H117	Lichtervelde
			44	H536	regio Brugge

Oost-Vlaanderen

1	I154	Maldegem
3	I158	Eeklo
1	I217	Bazel
2	I218	Rupelmonde
28	I241	Gent
1	I262	Dendermonde
1	I635	regio Boechoute
2	I661	regio Assenede
14	I741	regio Gent
1	O052	Erpe
3	O061	Aalst
1	O617	regio Zottegem

Zeeland

8	I049	Zierikzee
2	I064a	Biggekerke
1	I064	Meliskerke
1	I066	Vere
19	I081	Middelburg
5	I082a	Westsouburg
1	I122	Sluis
8	I125	Aardenburg
2	I549	regio Zierikzee
1	I558	regio Westkapelle
1	I564	regio Biggekerke
2	I564r	regio Krommehoek
17	I565	regio Walcheren
1	I580	regio Koudekerke
22	I581	regio Middelburg
39	I587	regio Walcheren- Beveland
20	I640	regio Aksel

De Hollandse Expansie, gebruiksfrekwenties en het belang van drempelwaarden*

1 Inleiding

Het standaard Nederlands kent veel woorden met een *ui*. In (I) staan er een aantal opgesomd.¹

- (1) (a) *bruin, buik, buiten, duizend, huis, muis, sluiten, uit, zuigen*
 (b) *duivel, fornuis, fruit, juist, schuim, suiker*

Algemeen wordt aangenomen dat lang geleden in het Westgermaans de woorden in (1a) met een [u:] werden uitgesproken, maar dat de woorden in (1b) op andere klanken teruggaan. In de loop der eeuwen zouden de klinkers van beide series dan zijn samengevallen. Belangrijke veranderingen die de woorden in (1a) sinds het Westgermaans zouden hebben ondergaan staan, in IPA-notatie, vermeld in (2).

- (2) u: > y: > A_j

Van het Westgermaans zijn geen teksten bewaard gebleven. Wanneer de eerste [u:]'s door [y:] vervangen zijn weten we niet. Dat kan wel 1000 of meer jaar geleden zijn geweest. Wel weten we dat in de westelijke en centrale dialecten van het Nederlands de [u:] in het algemeen verdwenen is, maar dat in de oostelijke dialecten een veel kleiner deel van de

* Herdruk van Van Reenen (1991) met enkele kleine wijzigingen, betreffende de kartografie, zie Appendix 3 *Kaarten*.

¹ Een preliminaire versie van deze studie is verschenen in het Jaarboek 1990 van het onderzoeksprogramma "Corpusgebaseerde Woordanalyse", VULET 88/9. Ik ben R.H. Baayen, J.Berns, J.Daan, A.C.M. Goeman, O. Huber en G. De Schutter erkentelijk voor hun commentaar op eerdere versies van dit artikel.

woorden zijn [u:] door [y:] of een andere klank vervangen heeft. Die kennis danken wij aan het baanbrekend werk van G.G.Kloeke. In zijn onderzoek naar het gedrag van de klinkers in *huis* en *muis* concludeerde Kloeke (1927:191) al in de twintiger jaren van deze eeuw dat het vervangingsproces een afbrokkelingsproces moet zijn geweest:

Lange tijd heb ik ... overwogen om, behalve de woorden huis en muis, nog een reeks andere woorden der *û*-groep in kaart te brengen en de isoglossen op een aparte kaart te combineren, om zodoende het "afbrokkelen" dezer groep ... afdoende aan te tonen.

Kloeke heeft dit veranderingsproces de Hollandse Expansie genoemd, omdat hij meende dat de verandering plaats had onder invloed van de prestigetaal uit het Westen van het land. Het resultaat van een dergelijk proces van taalverandering wordt wel aangeduid met de term *lexicale diffusie*:

We hold that words change their pronunciations by discrete perceptible increments (i.e. phonetically abrupt), but severally at a time (i.e. lexically gradual) ... rather than always in a homogeneous block,

aldus Wang & Cheng (1977:150).

Wie antwoord wil op de vraag waarom de woorden niet tegelijk en masse, "in a homogeneous block", veranderd zijn moet volgens Kloeke kijken naar hoe vaak ze werden gebruikt en naar hun formele status. Hoe vaker zij werden gebruikt, en ook hoe deftiger, hoe eerder ze de neiging hadden te veranderen. Het verschil in verbredingsgebied van [u:] en [y:] moet worden toegeschreven, zo schrijft hij letterlijk, aan "de *frequentie* dezer woorden. Het woord huis komt heel wat meer in het gesprek te pas dan een typisch intiem gezinswoord als muis." (Kloeke 1927: 190-191; vergelijk ook Kloeke 1952:108; 127; en 1926:11.) *Vaak* en *defstig* valt in Kloekes visie samen, en staat dan tegenover *zeldzaam* en *intiem*.

Later onderzoek heeft Kloekes visie tot nu toe niet bevestigd. Janssen (1949) vindt geen verband tussen lexicale diffusie en gebruiksfrequentie. Weijnen (1969=1975:96-98), met nauwkeuriger frequentiegegevens dan Janssen, evenmin. Ook Gerritsen en Jansen (1979:68) vinden voor dit verband geen aanwijzingen.

Andere verbanden – zoals invloed van omliggende klanken – zijn tot nu toe evenmin vastgesteld. Kloeke (1927:190-191) had al opgemerkt "... dat het verschil in verbredingsgebied der woorden huus en muus niet

toegeschreven moet worden aan *phonetische* oorzaken". Na uitgebreid onderzoek komen Gerritsen & Jansen (1979:75) tot de conclusie dat Kloeke gelijk moet hebben gehad en dat voor de hele serie woorden geen fonologische omgeving valt aan te wijzen, onder invloed waarvan de [u:] in iets anders zou zijn veranderd.

Pas bij de verandering [y] > [ʌj] laat de invloed van omliggende klanken zich gelden, zij het ook daar in zeer bescheiden mate. Voor [r] en [w] kan de Westgermaanse [u:] wel [y:] worden, maar nooit [ʌj]. In (3) staan voorbeelden met [r].

(3) *zuur, uur, muur*

In deze studie worden de bestaande standpunten getoetst aan gegevens afkomstig uit een groot corpus van Nederlandse dialecten, zie Veenhof & van Vliet (1989). Dat corpus, dat gegevens bevat van meer dan 350 dialecten, is beschikbaar op computer. Het is makkelijk raadpleegbaar en resultaten – in de vorm van bijvoorbeeld dialectkaarten, zie Appendix 3 – komen semiautomatisch tot stand, dankzij programmatuur ontwikkeld door E. Wattel, zie Wattel (1990). In dit corpus zitten heel wat woorden met *ui* of *uu*, bijvoorbeeld die in (1a), (1b) en (3).

Als belangrijkste resultaat van onderzoek kan worden gemeld dat Kloeke achteraf in grote lijnen toch gelijk heeft gehad, al moet zijn theorie wel worden bijgesteld. De gebruiksfrekwentie van de woorden biedt – mits juist geïnterpreteerd – wel degelijk de belangrijkste sleutel voor het begrijpen van de klankverdeling. Lang geleden moeten sprekers in een beperkt gebied in het oosten van het land onbewust gehandeld hebben volgens het principe geformuleerd in (4):

- (4) Wordt een woord met een nieuwe uitspraak maar vaak genoeg gehoord, dan wordt de nieuwe uitspraak overgenomen in het mentale lexicon van de spreker.

Maar dat is niet het enige resultaat. Want zelfs de invloed van omliggende klanken blijkt een enkele keer een rol te spelen. Daarnaast kan de invloed van andere, gedeeltelijk nog onbekende storende factoren niet worden uitgesloten. Zo'n factor betreft bijvoorbeeld de mogelijkheid dat binnen het Westgermaans, als geografische notie, al dialectvariatie bestond, onder invloed van het vroeg-frankisch of het westfaals. Zulke

factoren, waaronder de mogelijke aanwezigheid van een umlautsfactor, komen overigens slechts vaak kort of zijdelings aan de orde.

In sectie 2 wordt nu eerst het onderzoekskader nader ingeleid en afgebakend. De resultaten van onderzoek worden gegeven in sectie 3. In sectie 4 worden de resultaten samengevat.

2 Onderzoekskader

In 2.1 wordt het verband tussen de attitude van de spreker en lexicale diffusie besproken, in 2.2 wordt de notie drempelwaarde nader toegelicht. In 2.3 introduceren wij de corpora waaraan gebruiksfrekwenties worden ontleend. Tenslotte komt in 2.4 aan de orde wat nu precies wordt onderzocht in deze studie.

2.1 Attitudes van de sprekers en lexicale diffusie

Zoals we hebben gezien neemt Kloeke aan dat dialectsprekers frekwente woorden makkelijk van elders overnemen. Janssen (1949:80) is het daar niet mee eens. Janssen meent dat frekwente woorden met een andere uitspraak dan de dialectsprekers gewend zijn juist niet in het lokale dialect worden opgenomen. De dialectsprekers weten dat ze niet tot het dialect behoren en daarom komen ze er niet in. Woorden die in het dialect minder vaak voorkomen, maar daarbuiten des te meer, zullen daarom makkelijker worden aanvaard. Later sluit Weijnen (1969) zich bij deze visie aan. Janssen (1949) vindt zijn opvatting bevestigd in de streek rond Nijmegen en in Noord-Limburg waar hij in de dertiger jaren onderzoek heeft gedaan naar het gedrag van de Westgermaanse [u:]. Hier botst Janssens visie op de attitude van de sprekers met die van Kloeke. Wie heeft gelijk? Het antwoord is beiden.

De kernvraag is: waarom neemt een lokale dialectspreker nu eens een frekwent woord met een nieuwe uitspraak van een spreker van elders over en dan weer niet? Om die vraag te beantwoorden moeten om te beginnen minstens vier situaties worden onderscheiden, zoals in tabel 1.

Tabel 1: *Mogelijke relaties tussen lexicale diffusie en gebruiksfrekwentie*

Woord	Nieuwe uitspraak van spreker van elders	Oude uitspraak van lokale spreker	Wint de nieuwe uitspraak?
A	frekwent	frekwent	ja/nee
B	frekwent	zeldzaam	ja
C	zeldzaam	frekwent	nee
D	zeldzaam	zeldzaam	nee

Praten een lokale dialectspreker en een spreker van elders met elkaar, dan is in drie gevallen makkelijk in te zien wat er zal veranderen (aangenomen dat er überhaupt iets verandert). Als de spreker van elders een woord vaak gebruikt, en de lokale spreker weinig (of niet), dan zal de lokale spreker het woord al gauw overnemen (zie B), vooral wanneer het om een nieuwe notie gaat, bijvoorbeeld kuip, een hoogwaardig product, ontwikkeld in het Westen. Gebruikt de spreker van elders het woord met de nieuwe uitspraak echter zelden of nooit en gebruikt de lokale spreker hetzelfde woord met de oude uitspraak regelmatig, dan zal de lokale spreker de nieuwe uitspraak niet (snel) overnemen (zie C), want dat er een nieuwe uitspraak zou bestaan, dringt niet tot hem door. Kent de spreker van elders de nieuwe vorm en de lokale spreker de oude, maar komen beide weinig voor, ook dan blijft de lokale spreker lang bij de oude vorm (zie D).

Alleen A voorspelt niets. Wel is er geen twijfel mogelijk dat de lokale spreker de nieuwe vorm leert (*ber*)kennen, want die krijgt hij vaak genoeg te horen, daarover zijn Kloeke en Janssen het (impliciet) wel eens. Maar het is helemaal niet zeker dat hij die vorm ook als *dialectvorm* wenst te aanvaarden. Dat doet hij zeker niet als hij de nieuwe uitspraak niet correct vindt, ofwel vulgair of juist te deftig, maar in elk geval een vorm die in zijn dialect niet thuishoort. En dat ziet Kloeke volgens Janssen over het hoofd. Hoewel de dialectsprekers de nieuwe vorm dus wel kennen, gebruiken ze hem bewust niet. En dus wordt de nieuwe uitspraak geen dialect. Dit is kennelijk de situatie die Janssen in de dertiger jaren in het Rijk van Nijmegen heeft aangetroffen. Kloeke had echter een andere situatie in gedachten. Kloeke meende dat de lokale spreker een nieuwe uitspraak die hij heeft leren kennen ook rustig gaat gebruiken, omdat hij dat wel deftig vindt.

Kloeke en Janssen hebben allebei gelijk, maar ze hebben het niet over dezelfde periode. Attitudes hoeven door de eeuwen heen niet constant te blijven. In Kloekes visie moeten de dialectsprekers die lang geleden *h[y:]s* zijn gaan zeggen maar niet *m[y:]s* zich niet verzet hebben tegen de invloeden uit het Westen. Misschien drong het verschil in uitspraak wel helemaal niet tot hen door en speelde de vraag of de nieuwe vorm wel bij het dialect hoorde helemaal geen rol. Wisten ze toen eigenlijk wel dat zij dialect spraken? *N'ont-ils pas fait de la prose sans le savoir?*, zou Molière zeggen.²

Maar in de loop der tijden kan verzet tegen taal van elders wel degelijk zijn opgekomen. Als dialectsprekers besef ontwikkelen van de eigenwaarde van hun dialect, kunnen zij bewust gaan scheiden tussen eigen dialect en taalgebruik van elders. Het dialect kan dan min of meer bevrozen: *h[y:]s* blijft dan voortaan *h[y:]s* en *m[u:]s* *m[u:]s*. Daarnaast kennen en gebruiken de dialectsprekers wel andere taal, dat is misschien wel geen standaardtaal, maar het is ook geen eigen dialect. Nu plegen wij bij modern dialectologisch onderzoek juist de meest dialectbewuste sprekers te selecteren, in dit geval om een probleem te onderzoeken waarbij in het verleden het dialectbewustzijn bij de toenmalige sprekers of wel juist afwezig moet zijn geweest of wel juist moet hebben opengestaan voor de dialecten uit het Westen. Van deze paradox is Kloeke zich blijkbaar bewust geweest en Janssen niet.³

Toch liggen de zaken in de werkelijkheid zelden zo eenvoudig als men ze in theorie kan beschrijven. Woorden komen voor in context, en die is soms verheven soms neutraal, soms informeel. Een westers georiënteerd predikant die van de kansel /y:/ in plaats van /u:/ zegt in *In het h[y:]s des Heren* of *Gij zult u voor die met b[y:]gen* (= voor de afgoden), kan via deze uitdrukkingen het dialectale /y:/-gebruik bevorderd hebben. Of een flitsend nieuw model *k[y:]p* komt in de mode en wordt uit het Westen ingevoerd, maar de *badk[u:]p* blijft, en dan vinden we soms nu nog in hetzelfde dialect *k[y:]p* naast *badk[u:]p* (bijvoorbeeld in Geleen).⁴ Dialectbewuste sprekers leven niet in een vacuum. Onder invloed van buur-dialecten, van de standaardtaal, van de specifieke context, van nieuwe

² De deskundige lezer herkent de taalsituatie op Martha's Vinyard, zie Labov (1972), en de Vlaamse toestanden beschreven in bijvoorbeeld Taeldeman (1989).

³ Ook Gerritsen & Jansen (1979:69) zijn zich goed bewust van deze paradox.

⁴ Ik dank dit voorbeeld aan Margot van Mulken.

bewoners ter plaatse of spontaan kan variatie optreden, zelfs bij een en dezelfde spreker.

Hoewel in de verschillende dialectenquêtes niet speciaal naar variatie is gezocht komen we er onmiskenbaar toch de sporen van tegen. Gerritsen & Jansen (1979) vinden in de enquêtes van 1879 en 1979 zowel [u:] voor [y:] als [y:] voor [u:], zonder dat er sprake is van een bepaalde richting van de verandering. Ook bij vergelijking van gegevens in Kloeke en in Janssen (1949), in de dialectenquêtes van 1879 en 1979 (bij voorbeeld Van de Berg (1979) over Hardenberg (G113)), en in onze eigen gegevens blijkt hier en daar dat wij met lokale variatie te maken hebben. Deze variatie leidt, indien zij in een dialect telkens op den duur dezelfde kant op gaat natuurlijk tot verandering van [u:] naar [y:], maar is dat zelf nog niet. En de ontwikkeling kan ook weer teruggaan van [y:] naar [u:]. Vergelijk de volgende voorbeelden uit Gerritsen & Jansen (1979):

G255 Eibergen: 1879 *hoes*, Kloeke *hoes*, 1979 *huus*;
 C152 Hogezaand: 1879 *hoes*, Kloeke *huus*, 1979 *huus*;
 C161 Winschoten: 1879 *huus*, Kloeke *hoes*, 1979 *hoes*;
 G78 Dalen: 1879 *huus*, Kloeke *hoes*, 1979 *huus*.

Janssen (1949) geeft in zijn Atlas (p. 40) naast elkaar:

L37 Doetinchem: *voes* en *vuus*.

In onze eigen gegevens treffen we onder meer aan:

F178 Brummen: *vuist* met [y:] en [u:] (twee verschillende sprekers);
 L37 Doetinchem: *zuur* met [y:] en [u:];
 G115 Bergentheim *buiten* met [y] en [u].

Uit het optreden van dit type variatie blijkt dat gegevens soms niet meer dan een momentopname zijn, een toevalstreffer. Vooral in plaatsen in de buurt van een uitspraakgrens treffen we nu eens [y:] aan en dan weer [u:]. Zulke toevallige lokale variaties beïnvloeden de patronen die wij in onze gegevens vinden enigszins, maar precies meten kunnen we hun invloed niet. Ook zulke variatie kan overigens weer bevroren. Is

ook aan bevrozing te danken dat vormen als *tb[y]s* en *b[u]s* soms naast elkaar in hetzelfde dialect bestaan (zoals in Winterswijk).⁵

Het is mede tegen de achtergrond van diverse typen variatie dat de visies op de attitude van de sprekers van Kloeke en Janssen moeten worden gezien.

2.2 Drempelwaarde en het mentale lexicon

In het voorgaande speelt het onderscheid tussen frekvent en zeldzaam een belangrijke rol. Een woord is in de oren van een spreker frekvent als hij het vaak genoeg hoort om het blijvend in zijn mentale lexicon op te nemen (zie voor dit begrip Baayen en Booij 1990). Pas als het vaak genoeg gehoord wordt kan het woord in het dialect worden opgenomen, op voorwaarde dat de dialectspreker het niet bewust vermijdt. Om het onderscheid tussen zeldzaam en frekvent empirisch inhoud te geven, moeten we weten of we antwoord kunnen geven op de vraag hoe vaak een woord met een nieuwe uitspraak, per bijvoorbeeld 10.000 gebruikte woorden, moet worden gehoord om een plaats te verwerven in het mentale lexicon van de modale dialectspreker. Daarbij gaat het vaak om woorden die de sprekers dus al kennen, maar met lokale uitspraak, zie tabel 1. Is er een antwoord op die vraag, dan is er een *drempelwaarde*. De drempelwaarde geeft de grens aan tussen zeldzaam en frekvent. Alle frekquenties die onder de drempelwaarde liggen – of dat nu veel of weinig is doet niet ter zake – zijn zeldzaam; alles wat er boven ligt is frekvent.

Het aantal keren dat een woord met de nieuwe uitspraak kan worden gehoord hoeft niet overal hetzelfde te zijn. Er kan verband zijn tussen frekventie en geografische afstand bij voorbeeld. Er kunnen gebieden zijn waar dialectsprekers te weinig worden geconfronteerd met de nieuwe uitspraak. Gesteld dat een woord met een nieuwe uitspraak meer dan één keer op de 10.000 gebruikte woorden moet worden gehoord om door de dialectsprekers te worden overgenomen, dan dringt de nieuwe uitspraak van een woord niet door in gebieden waar de frekventie lager ligt. Op den duur kan dat zelfs gebeuren met de meest frekwente woorden. Dan is de uiterste geografische grens van de invloedssfeer bereikt. Woorden met een frekventie in de buurt van de drempelwaarde

⁵ Ik dank dit voorbeeld aan G.J. Stemerdink.

zitten op de wip. Hoe dichterbij het Westen hoe vaker de nieuwe uitspraak te horen is. Het resultaat is een geografisch gezien afbrokkelend [u:]-gebruik. Dat meende Kloeke waar te nemen. Het is echter ook denkbaar dat binnen een bepaald gebied de invloed uit het Westen overal even groot is, ongeacht de afstand. In dat geval zullen de frekwente en de niet frekwente woorden zich als twee gescheiden groepen gedragen.

2.3 Corpora

Voor het bepalen van drempelwaarden zijn frekwentiegegevens nodig. Idealiter zouden wij graag beschikken over een corpus mondeling taalgebruik uit de periode waarin de verandering [u:] > [y:] heeft gespeeld. Aangezien we niet weten wanneer dat is geweest, is dat alleen om die reden al niet mogelijk. Wij moeten genoegen nemen met de frekwentiegegevens afkomstig uit bestaande corpora, waarvan wij er vier hebben geraadpleegd: Uit den Boogaart (1975), De Jong (1979), De La Court (zie Linschoten 1964) en Vondel (zie Salemans en Schaars et al. 1990).

De corpora Uit den Boogaart en De Jong betreffen het Nederlands uit de 70er jaren van deze eeuw. Zij representeren diverse stijlen en sociale klassen. Wij hebben de frekwenties van deze corpora bij elkaar genomen. Het merendeel der woorden is geschreven taal.

Daarnaast is ook gekeken naar de frekwenties van een corpus uit de 30-er jaren van deze eeuw: het corpus De La Court, in de bewerking van Linschoten (1964). Het bestaat uit materiaal voor kinderen en uit eenvoudige lectuur, voor een deel Indisch georiënteerd. De gegevens van dit corpus zijn niet allemaal even goed bruikbaar. Nogal wat waarden zijn niet echt geteld maar geschat.

Het is de vraag of deze 20ste-eeuwse corpora ons nog wel kunnen helpen bij het oplossen van een probleem dat eeuwen geleden gespeeld moet hebben. Het kan niet worden ontkend dat hier een risico ligt. Een woord dat vroeger frekwent was hoeft dat nu niet meer te zijn en omgekeerd. Om enig zicht te krijgen op dit probleem hebben wij ook een 17de-eeuws corpus geraadpleegd: het dramatisch werk van Vondel, dat tot stand gekomen is tussen 1612 en 1668, zie Salemans, Schaars e.a. (1990). Een nadeel van dit corpus is dat het afkomstig is van slechts een persoon, en dus niet in alle opzichten representatief kan zijn voor het

taalgebruik uit de 17de eeuw. Wel gaat het in dit geval om een heel bijzondere auteur, die ook voor de gebruiksfrekwenties der woorden een buitengewoon scherp ontwikkeld gevoel gehad kan hebben.

Een ander nadeel van de corpora is dat het vaak om geschreven taal gaat. Alleen De Jong en gedeeltelijk Uit den Boogaart bevatten gegevens afkomstig uit de gesproken omgangstaal. Elders moeten we het met schriftelijk taalgebruik doen.

Toch is er geen reden om bij voorbaat alle hoop op te geven. Omdat wij een lange serie woorden onderzoeken is het heel wel mogelijk dat de grote lijn, als die ooit bestaan heeft, nog steeds is terug te vinden. We gaan er dus vanuit dat de meeste woorden die thans frekwent worden gebruikt dat vroeger ook werden. Bovendien zijn we uitsluitend op zoek naar een drempelwaarde. Alleen fluctuaties in de buurt van de drempel kunnen makkelijk verstorend werken.

2.4 Afbakening

Het spreekt niet vanzelf dat in het verleden zowel [u:] > [y:] als y:] > [ʌ] (zie (2) hierboven) volgens hetzelfde veranderingsproces tot stand zouden zijn gekomen. Janssen (1949:79-80) signaleert al dat Kloeke hier niet altijd voldoende rekening mee houdt. Zelfs de verandering [u:] > [y:] hoeft zich niet overal op dezelfde tijd en op dezelfde wijze te hebben voltrokken. Heeroma (1965) zou op mogelijke vroeg-frankische invloed kunnen wijzen, die uit het zuidoosten komt. Ook kan [u:] > [y:] door andere ontwikkelingen zijn doorkruist. Janssen (1949) meldt bijvoorbeeld dat in tegenstelling tot oost Gelderland *ui* in Limburg geen [u:] heeft, omdat daar een umlautsfactor gespeeld moet hebben. Elders vallen incidenteel veranderingen [u:] > [o:] of [u:] > [u] of zelfs [u:] > [e:] te signaleren, die niets met de palatalisering van de [u:] hebben te maken. Ontwikkelingen die wij nu nog van lang geleden aantreffen zullen nogal eens onderhevig zijn geweest aan invloed van factoren, die we vaak niet eens kennen.

Om de zaken zo eenvoudig mogelijk te houden, neem ik daarom in deze studie als uitgangspunt de vraag waar [u:] (eventueel [u]) nog steeds wordt aangetroffen. In dit stadium wordt dus niet onderzocht of de [u:] nog lang is of niet. De verandering van y:] > [ʌ] zal vrijwel geheel buiten beschouwing blijven. Wel zal rekening worden gehouden met [u:] >

[o:]/[au] of andere ongepalataliseerde klank, die overigens slechts marginaal voorkomen. Deze klanken zullen met de [u:] of [u] worden meegeteld, tenzij anders vermeld.⁶

3 Resultaten

De resultaten van onderzoek hierna zijn gebaseerd op het dialectcorpus op computer, zoals geschetst in de inleiding. Uit dat corpus is een 25-tal woorden onderzocht, zie (1) en (3) voor een aantal ervan. Eerst wordt in 3.1 vastgesteld welke woorden in welke dialecten nog steeds een Westgermaanse [u:] hebben (of een niet-gepalataliseerde klank hiervan afgeleid). De woorden uit (1b) blijken nooit een [u:] of [u] te bevatten. (Alleen *suiker* heeft in zuidoost Noordbrabant en Limburg overwegend [u]- en [o]-achtige klanken, zie kaart 15. Dat is dus geen Westgermaanse lange [u:].) Vervolgens wordt in 3.2 nagegaan in hoeverre de gevonden verschillen in [u:]-gebruik samenhangen met de gebruiksfrekventie van de betrokken woorden, en of een drempelwaarde te vinden is die opname in het mentale lexicon begrijpelijk maakt. In 3.3 wordt op vier woorden die zich uitzonderlijk gedragen nader ingegaan.

3.1 Dialectkaarten met Westgermaanse [u:]

De kaarten in Appendix 3 geven aan waar en in welke woorden de Westgermaanse [u:] nog steeds aanwezig is. Hoe zwarter het gebied, hoe meer [u:], [u] of overige niet gepalataliseerde klanken er gevonden worden. Bij de analyse van de gekarteerde gegevens dient ermee te worden gerekend dat gegevens soms niet meer dan een momentopname zijn. Mede daarom zijn de grijsschakeringen zo op de kaarten aangebracht dat plaatselijk afwijkende scores door hun omgeving wat worden afgezwakt. De plaatsen zelf geven een min of meer preciese indicatie van de gevonden klinkers: een wit rondje staat voor [u:], [u] of andere niet gepalataliseerde klinker, een zwart voor gepalataliseerde varianten. Een eerste analyse van de gegevens laat zien dat een globaal

⁶ Wat onder ongepalataliseerde klank wordt verstaan wordt in Appendix 2 uiteengezet.

onderscheid van minstens twee geografische trends kan worden gemaakt: Noord/Zuid-verstoringen en Oost/West-verschillen.

3.1.1 NOORD/ZUID-VERSTORINGEN

Bekijken we de kaarten 3 - 14 in Appendix 3 van Noord naar Zuid, dan blijkt dat of wel in het Noorden of wel in het Zuiden vaak onverwacht hele series vormen met een [u:] ontbreken, zie (5) en (6) (het corresponderende kaartnummer staat tussen vierkante haken).

- (5) Woorden die in het Zuiden geen [u:] hebben:
buigen [9]; *sluiten* [8]; *ruiken* [3]; *schuiven* [3]; *uil* [3]
- (6) Woorden die in het Noorden geen [u:] hebben:
muur [14]; *luisteren* [10], *luiden* [11]

Niet alleen *uil* heeft vanaf het Rijk van Nijmegen naar het zuiden vooral [y:] of [y], zoals Janssen (1949:93) al had opgemerkt, maar ook *ruiken* en *schuiven* hebben dat. Daarom staan deze woorden samen op kaart 3. *Muur* en ook *uur* (dat niet gekarteerd is) hebben juist in Limburg en zuidoost Noordbrabant [u:] of [u] (*muur* heeft ook nog een paar [u:]'s in het IJsselgebied.) Kunnen we bij deze twee ontleningen uit het Latijn wel van Westgermaanse [u:] blijven spreken? Of moet in dit verband Heeroma (1965) worden vermeld, die de massale aanwezigheid van [y:] in het noorden zou toeschrijven aan een vroeg-frankische palatalisering, van voor de Hollandse Expansie, vanuit het zuidoosten van het taalgebied, die later weer grotendeels ongedaan zou zijn gemaakt door [u:]-expansie vanuit het westfaalse? Hoe het ook zij, in het vervolg laten we *uur* en *muur* meestal buiten beschouwing.

Opmerkelijk is ook dat op *zuigen* (kaart 5) en wellicht *gebruiken* (kaart 7) na bij alle onderzochte werkwoorden systematisch in het Noorden of het Zuiden [u:]'s ontbreken. *Sluiten* (kaart 8) heeft in Zuid-Limburg [i:]- en [e:]-achtige vormen. Die komen niet van Westgermaanse [u:]. Dat is ook met *buigen* (kaart 9) het geval, maar dan in heel Limburg. *Buigen* wordt daar meestal uitgesproken met niet gesloten centrale klanken van het type [œ]. Ook *luiden* en *luisteren* (kaarten 10 en 11) hebben in het noorden en het oosten vaak klinkers die niet van Westgermaanse [u:] afkomstig lijken te zijn. Op *buigen*, *luiden*, *luisteren* komen wij in 3.3 nog nader terug.

De Noord/Zuid-verstoringsen moeten de Hollandse expansie of wel zijn voor geweest of wel hebben doorkruist. In de discussies over de Hollandse Expansie heeft het onderzoek ernaar een marginale rol gespeeld, behalve wellicht bij Janssen (1949) en vooral bij Heeroma (1965). Als Heeroma gelijk heeft met aan te nemen dat nog voor de Hollandse Expansie sprake moet zijn geweest van een vroeg-frankische expansie uit het zuidoosten, dan kan in dat licht worden verklaard waarom uitgerekend in Groningen, in alle door ons onderzochte vormen, vaak meer dan eens [y:] wordt aangetroffen, vooral bij *zuur*, *bruin* en *gebruiken* (kaarten 13,4 en 7), maar ook, zij het alleen in Grijpskerk, bij *duif*, *duim*, *duizend*, *kruipen*, *muis*, *uil*, *vuist* en *zuigen*, zie kaart 1 en 2. In plaats van aan te sluiten bij de Hollandse Expansie zou Grijpskerk dan een bolwerk van vroeg-frankisch [y:]-conservatisme zijn.

3.1.2 OOST/WEST-VERSCHILLEN

De Oost/West-verschillen op de kaarten hebben meestal wel met Hollandse Expansie te maken. Ze spelen zich in hoofdzaak af in een betrekkelijk smalle strook van Oost-Nederland: Drente, Overijssel, de Achterhoek (vooral ten noorden van de Oude IJssel), maar nauwelijks of niet in Groningen, het Rijk van Nijmegen en Limburg. Drie groepen woorden kunnen worden onderscheiden, zie (7)-(9). Binnen dit gebied is de overgang van West naar Oost typisch gradueel van aard. Bij de Hollandse Expansie gaat het vooral om de verschillen tussen de woorden uit (7) en (8), in mindere mate ook (9). Van het geleidelijk afbrokkelen dat Kloeke meende waar te nemen is niet zonder meer sprake, want er zijn ook forse sprongen te zien. Uit Van Reenen (1990) bleek dat de afbrokkeling zich in het noorden en Zuid-Limburg concentreert, maar dat bij de IJssel en in de Peel sprake is van een veel snellere omslag. In groep (9) ontbreekt [u:] praktisch geheel in Overijssel en Gelderland. Tussen vierkante haken staat weer het nummer van de individuele kaart in Appendix 3. De woorden uit (7) op de laatste vier na vormen de *muisgroep* en de woorden uit (8) vormen (7) op de laatste vier na vormen de *muisgroep* en de woorden uit (8) vormen de *huisgroep*. Ze zijn weergegeven op de kaarten 1 en 2, de *muisgroepkaart* en de *huisgroepkaart*. Het verschil tussen deze twee groepen woorden is op kaart 16 weergegeven: het gebied waar de *muisgroep* wel, de *huisgroep* geen [u:]/[u] of andere niet-gepalataliseerde klank heeft.

(7) Woorden die in de Westelijke strook vaak [u:] hebben:

- bruin* [4], *buik*, *duif*, *duim*, *kruipen* [6], *muus*, *ruit*, *vuil* [4], *vuist*, *zuigen* [5]; *zuur* [13]; *ruiken*, *schuiven*, *uil* [3]
- (8) Woorden die alleen in de Oostelijke strook vaak [u:] hebben:
buiten, *duizend*, *gebruiken* [7], *huis*, *(voor)uit* [2]; *sluiten* [8]
- (9) Woorden die alleen in het Noord-Oosten en/of Zuid-Oosten vaak [u:] hebben:
buigen [9]; *kuip* [12]; *luiden* [11], *luisteren* [10]

Tussen de woorden van (7) zijn nog steeds verschillen. Het opvallendste is *zuur*, zie kaart 13. Dit woord heeft als enige in heel Noordbrabant oost nog [u:], of andere ongepalataliseerde klanken, dat klopt ook met de kaart van Heeroma (1965). Met *duif* heeft het gemeen dat ook de oostelijke Veluwerand nog meedoet. *Buik* is in grote delen van Groningen onbekend. Daar wordt *lijf* gezegd. *Vuil* (kaart 4) is vooral in het oosten lang niet overal meer bekend als dialectwoord en heeft soms speciale betekenis. Het kaartbeeld komt het best overeen met dat van *bruin*. Van de woorden in (9) heeft alleen *kuip* (kaart 12) vormen met [u:] zowel in het Noorden als het Zuiden. Ook dit woord, waarop we in 3.3 nog terugkomen, kennen de sprekers niet of nauwelijks meer als dialectwoord.

3.2 Gebruiksfrekwenties en Drempelwaarden

Volgens Kloeke gold: hoe minder een woord wordt gebruikt, des te meer dialecten zijn er waarin dat woord nog [u:] heeft. Met andere woorden, het aantal dialecten waarin de Westgermaanse [u:] zich in een gegeven woord heeft gehandhaafd zou omgekeerd evenredig zijn met de gebruiksfrekwentie van dat woord. We toetsen deze hypothese aan ons materiaal. De wijze van tellen is nader toegelicht in Appendix 2. De resultaten staan in tabel 2 hierna.

Wanneer wij per woord bezien in hoeveel dialecten dat woord nog [u:] heeft, dan kunnen wij puur getalsmatig drie groepen onderscheiden. Daarbij moeten wij *vuil* bij groep 1 in tabel 2. rekenen, al zijn er maar 71 dialecten waarin dit woord nog [u:] heeft. Dat zou iets in de orde van 110 moeten zijn als bij *bruin*, maar in een veertigtal oostelijke dialecten in het [u:]-gebied is het woord als dialectwoord niet langer bekend. Gaan we uit van 353 dialecten en compenseren we voor *vuil*, dan blijken in groep 1 en

2 de Noord/Zuid-verstoringsen de numerieke verhoudingen niet wezenlijk aan te tasten:

- * 14 woorden hebben [u:], [u] (of andere ongepalataliseerde klank) in 100 of meer dialecten;
- * 6 woorden hebben nog een [u:], [u] (of andere ongepalataliseerde klank) in 53 tot 78 dialecten;
- * 4 woorden hebben nog een [u:], [u] (of andere ongepalataliseerde klank) in 25 tot 29 dialecten.

Tabel 2 kolom 3-7 bevat de gebruiksfrekwentie van de verschillende woorden volgens Uit den Boogaart (1975) en De Jong (1979), De La Court en Vondel. Uit den Boogaart bevat 605.733 schrijftaalkvormen en 121.569 vormen gesproken taal, De Jong bevat 120.000 vormen gesproken taal, samen dus 241.569 vormen gesproken taal, in totaal in deze twee corpora 847.302 vormen gesproken en geschreven taal.

Over het corpus De La Court merkt Linschoten (1964:iii) op dat het gaat om een steekproef van 1 miljoen woorden, samengesteld uit vier categorieën literatuur:

- 200.000 woorden kinderlektuur – algemeen
- 50.000 woorden kinderlektuur – Indisch milieu
- 600.000 woorden eenvoudige volwassenlektuur – algemeen
- 150.000 woorden eenvoudige volwassenlektuur – Indisch milieu.

Het Vondelcorpus tenslotte bestaat uit ruim een half miljoen woorden.

Uit groep 1 en 2 in tabel 2 blijkt dat Kloekes hypothese alleen dan juist is wanneer we een *globale* vergelijking maken tussen de twee groepen. Binnen de beide groepen is er van een omgekeerd evenredige verhouding tussen gebruiksfrekwentie en het aantal dialecten geen sprake. Kloekes hypothese moet dus worden bijgesteld. Daartoe voeren we de al eerder in (4) hierboven genoemde notie 'drempelwaarde' in: hoe vaak moet een spreker een nieuwe uitspraak hebben gehoord om hem op te nemen in zijn mentale lexicon. De hypothese van een omgekeerd evenredige relatie vervangen we dus door de veronderstelling dat de gebruiksfrekwentie van een nieuwe uitspraak een zekere waarde moet overschrijden wil deze uitspraak zich in een dialect kunnen doorzetten.

In termen van zo'n drempelwaarde tekent zich dan een duidelijke tweedeling af tussen groep 1 (lage frekwenties) en groep 2 (hoge

frekwenties). In het gezamenlijke corpus Uit den Boogaart en De Jong is in groep 1 de hoogste frekwentie 55, in groep 2 de laagste 84, zie kolom 3. In het corpus De La Court zijn dat de waarden 233 in groep 1 en 265 in groep 2, zie kolom 6.⁷ Het Vondelcorpus tenslotte heeft als grenzen 71 en 108, zie kolom 7.

Op voorwaarde dat wij daarom Kloekes hypothese – hoe hoger het aantal dialecten dat nog [u:] in een woord heeft, hoe minder komt het woord voor – bijstellen met behulp van het begrip drempelwaarde, is er een duidelijk verband aan te wijzen tussen de frekwentie van de woorden en hun klinker.

Opvallend is overigens dat de drempels per corpus zo verschillend liggen. Herleiden we de drie corpora tot een omvang van 1.000.000, dan liggen de drempels in de buurt van 83 (Uit den Boogaart en De Jong), 250 (De La Court) en 170 (Vondel). Het corpus Uit den Boogaart/De Jong is ongetwijfeld het meest representatief voor grote groepen sprekers. Dat uit zich in de relatief lage frekwenties van de frekwente woorden. De La Court heeft een hoge drempel. Dat moet te maken hebben met de Indische en kinderboekentaal en de eenvoudige lectuur. Vondel tenslotte heeft voor het taalgebruik van een individu een wel zeer uitzonderlijk rijke woordkeus, met een drempel in de buurt van de 170.

Heel opmerkelijk is verder dat we ons in plaats van op alle voorkomens in het corpus Uit den Boogaart/De Jong heel goed hadden kunnen baseren op het schrijftaalcorpus alleen, maar niet op het subcorpus gesproken taal, zoals blijkt uit een vergelijking van de kolommen 4 en 5 in tabel 2. Geeft het schrijftaalcorpus, dat wellicht conservatiever en formeler taalgebruik bevat dan het subcorpus gesproken taal, om die reden een betere correlatie? Of is het subcorpus gesproken taal te klein voor betrouwbare conclusies?

Combineren we tenslotte de conclusie van 3.1, namelijk dat de Hollandse Expansie – voorzover het de verandering [u:] > [y:] betreft – zich vrijwel beperkt tot een strook die loopt van Drente tot de Achterhoek, en houden we rekening met de drempelwaarde, dan mogen we concluderen dat Kloeke indertijd het belang van woordfrekwentie in principe goed gezien heeft. Verder gedraagt de strook van Drente tot de Achterhoek zich niet, zoals Kloeke dacht, als een gebied waarbinnen het [u:]-gebruik langzaam afbrokkelt (zie 2.2 hierboven), maar veeleer als een geheel, zie kaart 16. Janssen (1949) en Weijnen (1967) daarentegen heb-

⁷ Met uitzondering van de geschatte waarde van *shuiten*, zie Appendix 2.

Tabel 2: Verband per woord tussen het aantal dialecten dat nog [u:] (of andere ongepalataliseerde klank) kent en de gebruiksfrekwentie van het woord in 353 dialecten. Kolom 1: Standaard Nederlands. Kolom 2: Aantal dialecten dat nog [u:] of [u]-achtige klank heeft. Kolom 3: Frekwenties Uit den Boogaart en De Jong samen. Kolom 4: Frekwenties Uit den Boogaart geschreven taal. Kolom 5: Frekwenties Uit den Boogaart en De Jong gesproken taal. Kolom 6: Frekwenties De La Court. Kolom 7: Frekwenties Vondel. (De * geeft aan dat het getal geschat is, zie ook Appendix 3.)

1	2	3	4	5	6	7
Groep 1						
zuur	171	26	25	1	27	16
duif	152	17	16	1	46	34
vuist	142	26	25	1	48	71
muis	141	7	7	0	37	2
duim	137	12	10	2	29	4
kruipen	132	21	13	8	*81	21
ruit	125	24	20	4	48	4
buik	116	30	26	4	59	32
uil	112	14	14	0	19	4
bruin	111	55	49	6	233	9
vuil	*110	54	34	20	94	59
schuiven	108	27	22	5	*64	23
zuigen	107	21	16	5	*28	17
ruiken	100	11	7	4	*35	1
Groep 2						
Duizend	78	126	109	17	-	>200
Buiten	77	620	474	146	726	203
Huis	71	941	569	372	2249	>300
Uit	63	3642	2984	658	>2500	>3000
Sluiten	57	84	75	9	*105	108
Gebruiken	53	431	376	55	265	108
Groep 3						
Buigen	29	18	17	1	*77	73
Luisteren	28	135	97	38	264	204
Luiden	28	84	82	2	174	104
Kuip	25	4	1	3	2	0

ben gelijk zolang ze zich beperken tot Limburg en het Rijk van Nijmegen. En Gerritsen en Jansen (1979) als zij zich beperken tot de vergelijking van de enquêtes van 1879 en 1979. Want daarin is het verband inderdaad niet te vinden.

3.3 Uitzonderlijke woorden

Bij de bespreking van tabel 2 in 3.2 is geen rekening gehouden met de woorden uit groep 3. Met die woorden is iets speciaals aan de hand. Ze komen in veel te weinig dialecten met een [u:] voor, zelfs al is luisteren frekwent. Ook buigen en kuip moeten vroeger frekwent zijn geweest. Van luiden is niet helemaal duidelijk of het frequent is. We behandelen hier deze woorden kort.

3.3.1 KUIP

Kaart 12 toont dat *kuip* zowel in het extreme noorden als in het extreme zuiden voorkomt. Het is nu heel weinig frekwent, ook in de dialecten, een tiental sprekers kent het woord niet meer als dialectwoord, vele anderen geven ook synoniemen. Lang geleden moet *kuip* aanzienlijk frekwenter zijn geweest, dat is alleen al op grond van de eignennaam Kuiper duidelijk. Voor dit woord zijn moderne frekwentiegegevens (inclusief die van Vondel?) niet langer representatief. Mogelijk is *kuip* ook een zeldzaam dialectwoord, dat makkelijk van elders (uit het Westen dus) is overgenomen, volgens het principe beschreven in tabel 1B hierboven. Janssen zegt erover (1949:66-67): "Het ... kan zich ... best verbreid hebben als naam van een of ander nieuw model van kuip." Werd het daarom in de Oostelijke dialecten meteen met [y:] overgenomen? Wanneer is dat gebeurd? Kan op dit probleem vanuit de geschiedenis van de kuiperij enig licht worden geworpen? Of heeft het uitzonderlijk gedrag van dit woord toch nog iets te maken met de ontlening aan het Latijn?

3.3.2 BUIGEN

Buigen (kaart 9) heeft in Limburg vermoedelijk nooit een Westgermaanse [u:] gehad. Wij vinden daar namelijk noch [u:] noch [y:], maar [œj]-achtige klanken, en die gaan in dit gebied niet op Westgermaanse [u:] terug. Daarmee komen we een dertigtal dialecten met [u:] in het Limburgse tekort. Tellen we die erbij in tabel 2, dan komen we op een zestigtal [u:]-dialecten, en past *buigen* in het rijtje woorden dat frekwent voorkomt. Dat lost het 'overschot' aan [y:] vormen in Twente en de Achterhoek echter niet op. Bovendien is volgens kolom 3-6 in tabel 2 het woord *niet*

frekwent. Moeten we veronderstellen dat naast *kuip* ook *buigen* vroeger meer werd gebruikt dan nu? Dat zou bevestigd worden door de vrij hoge frekwentie in werk van Vondel. In dit corpus kan *buigen* met 73 voorkomens in tabel 2 nog net tot de frekwente groep (groep 2) worden gerekend, *vuist* met 71 voorkomens net niet meer. Misschien was *buigen* vroeger niet alleen frekwenter, maar ook plechtiger dan nu. Een protestants handelswoord via de kansel verbreid: *Gij zult u voor dien niet buigen!*, zie ook 2.1 hierboven. De verbreiding van de [y:] zou dan in het oosten van na de Reformatie dateren. Er kan ook iets heel anders aan de hand zijn. Het afwijkend gedrag van *buigen* is al eerder door Heeroma (1965:172-179) opgemerkt. In zijn visie gaat het om een [y:] die niet met Hollandse Expansie uit het Westen heeft te maken, maar met vroeg-frankische uit het Zuidoosten. Daaruit zou volgen dat de [u:] van *buigen* in het relatief westelijke Zwolle, net buiten het bereik van die vroeg-frankische palatalisering zou zijn gebleven. Vervolgens zou dit woord bij de Hollandse Expansie opnieuw net buiten schot gebleven moeten zijn. Volgens die redenering zou het woord bij de niet frekwente groep (groep 1 uit tabel 2) gerekend moeten worden. Helemaal narekenen kunnen we het allemaal niet.

3.3.3 LUISTEREN

Hoewel behorend tot de frekwente woorden, komt *luisteren* met [u:] maar in heel weinig dialecten voor, zie ook kaart 10. In het noorden ontbreekt [u:] zelfs helemaal. In plaats daarvan vinden we niet [y:], maar [ʌ], en dat geeft ons meteen de sleutel tot de oplossing van het probleem. De [ʌ] duidt erop dat de Westgermaanse [u:] vervangen is door zijn korte tegenhanger [u]. Met als gevolg dat *luisteren* nog voor de palatalisering van [u:] in Groningen, Drente en Overijssel aan de orde was al vaak niet meer meedeed (in elk geval minstens 25 keer in onze gegevens). Hier speelt dus een heel vroege fonologische conditionering een rol. De [st] maakt de klinker kort, zie regel (10). Dit komt niet alleen voor in het noorden en het oosten, maar ook buiten het huidige [u:]-gebied, op de Veluwe, en in Noordbrabant, tot in Kloosterzande (Zeeland) toe. Ook bij *vuist* is de klinker soms verkort, maar buiten het huidige [u:]-gebied, dus is er in tabel 2 niets van te merken. Hier is sprake van een fonologische conditionering die het patroon van de Hollandse Expansie doorkruist heeft, al in de tijd van voor de palatalisering. Het is de eerste en tot nu toe enige fonologische conditionering die bij de verandering [u:] > [y:] een rol heeft gespeeld.

(10) u: > u > o > ʌ / ____ st

3.3.4 LUIDEN

Of *luiden* (kaart 11) tot de frekwente woorden gerekend moet worden is niet zeker, zie ook de opmerkingen hierover in Appendix 2. Het kaartbeeld helpt ons niet. En ook al zijn er problemen met de klinker, dan doen die zich toch vooral voor buiten het eigenlijke [u:]-gebied. Zelfs als we *luiden* tot de frekwente woorden rekenen blijven er dus problemen. Heeft het in het noorden soms een *ui*², zie (Ib)? Speelt het al dan niet aanwezig zijn van de /d/ een rol, zie de Vries (1928)? Past dit werkwoord in de visie van Heeroma?

4 Conclusies en implicaties

De palatalisering van de Westgermaanse [u:] laat zien dat de Hollandse Expansie om zich heen gegrepen heeft volgens een patroon waarvan Klooke als eerste de contouren heeft onderkend. Bij de invoering van [y:] in plaats van [u:] heeft de woordfrekwentie vaak de doorslag gegeven.

In deze studie heb ik laten zien dat in Drente, Overijssel en de Achterhoek alleen woorden met relatief hoge frekwentie in hun nieuwe vorm zijn doorgedrongen tot het mentale lexicon van de dialectsprekers. Het feit dat er van een drempelwaarde sprake lijkt te zijn suggereert dat de klankverandering zich 'autonoom' heeft doorgezet, dus zonder dat het subject daar zelf controle op gehad heeft (zie Hasher & Zacks 1984). Bij voldoende hoge gebruiksfrekwenties zijn de dialectsprekers 'nolens volens' de nieuwe vormen gaan gebruiken.

Bij de gevonden resultaten moet een aantal voorbehouden worden gemaakt. Ten eerste dient het begrip 'deftig' van Klooke niet alleen te worden gezien als betrekking hebbend op de aard der woorden zelf, maar ook in verband met de attitude van de dialectsprekers. Bij een open houding ten opzichte van de sprekers van buiten zal er eerder sprake zijn van regelmatig contact dan in het geval van een uitgesproken 'in-group' mentaliteit. En alleen in het geval van regelmatig contact tussen oostelijke en westelijke sprekers kunnen de frekwenties de drempelwaarde bereiken. Met andere woorden, een open attitude brengt taalcontact met zich mee, en scheidt daarmee de mogelijkheid dat de

verandering, wellicht zonder dat de sprekers zich dit bewust zijn, zich voltrekt. Naast het 'autonome' frekwentie-effect kunnen ook bewuste factoren een rol hebben gespeeld: zo heeft men het in de gevallen van het type *buigen* en *kuip* wellicht wel deftig gevonden om woorden met een [u:] door woorden met een [y:] te vervangen.

Ten tweede valt er niets met zekerheid zeggen over de vraag wanneer deze verandering zich heeft voltrokken. Van Reenen en Wijnands (1993 = hoofdstuk 2) betogen op basis van spellingen in het Middelnederlands dat [u:] al in de 14de eeuw over een aanzienlijk gebied [y:] moet zijn geweest, en dat de diftongering [y:] > [yj] al in de 14de eeuw begonnen moet zijn, ook in de IJsselstreek en Limburg. Maar de verandering [u:] > [y:] als gevolg van Hollandse Expansie hoeft toen nog niet in alle oostelijke gebieden aan de orde te zijn geweest.

Ten derde beperkt de Hollandse Expansie zich in principe tot Overijssel, Drente, de Achterhoek. Groningen, het Rijk van Nijmegen en Limburg blijven er vrijwel van verschoond. Dat is al door Weijnen (1969) en Janssen (1949) aangetoond. Lexicale diffusie en gebruiksfrekwentie al dan niet met drempelwaarde hoeven niet altijd en overal samen te gaan. Tussen 1879 en 1979 werkt de Hollandse Expansie niet meer bij de voor onderzoek geselecteerde dialectsprekers. Dat blijkt uit de resultaten van Gerritsen en Jansen (1979).

Ten vierde moet met storende factoren worden gerekend: fonologische condities, umlautfactoren, variatie in het Westgermaans, veranderingen in woordfrekwentie. Bij *luisteren* is aantoonbaar sprake van zo'n fonologische conditionering. Wellicht moet bij *muur* en *uur* rekening worden gehouden met hun ontlening uit het Latijn. Of ook met de vroeg-frankische palatalisatie van Heeroma. De frekwentie van *kuip* en *buigen* moet in de loop der tijden veranderd zijn.

Ten vijfde zijn veel woorden helemaal niet onderzocht: *ruin*, *luis* etc. Hier mogen we alleen maar hopen dat zij passen in het beeld dat tot nu toe gevonden is: of wel onderhevig aan de Noord/Zuid-verstorings, of wel thuishorend in de Hollandse Expansie.

Tenslotte zijn veel mogelijke aspecten die een rol hadden kunnen spelen marginaal of niet aan de orde geweest. De benaderingen van Goossens (1962), Hoppenbrouwers (1982) en Ryckeboer (1973) en het overzicht in Daan & Francken (1977) zijn bijvoorbeeld geheel buiten beschouwing gebleven. Dat geldt ook voor het verband met de

diftongering van Westgermaanse [i:], zie Goeman, Van Reenen & Wattel (1993).⁸

Wat blijft is dat bewezen kan worden geacht dat lang geleden in een beperkt gebied in het Oosten des lands sprekers bereid zijn geweest hun taal te veranderen onder invloed van het Hollands. Als de 'Westerlingen' een nieuwe uitspraak maar vaak genoeg herhaalden, waren de 'Oosterlingen' in staat de betrokken woorden in hun mentale lexicon op te nemen. Zij waren daartoe waarschijnlijk ook bereid. Zo wordt verklaard waarom zij hun eigen oude uitspraak van juist frekwente woorden hebben ingewisseld voor de nieuwe uitspraak uit het Westen.

Literatuur

Baayen, R.H. & Booij, G.E. 1990. "Inleiding: De notie 'lexicon'". *Jaarboek Corpusgebaseerde Woordanalyse* red. R.H. Baayen & G.E. Booij, 1-17. Amsterdam: Vakgroep Taalkunde, Vrije Universiteit.

Berg, B. van den 1979. "Soorten van taalverandering tussen 1879 en 1979". *Taalverandering in Nederlandse dialecten* red. M.Gerritsen, 53-62. Muiderberg: Coutinho.

Daan, J. & Francken, M.J. 1977. *Atlas van de Nederlandse Klankontwikkeling (ANKO)*, Aflevering 2, Amsterdam: Noord-Hollandse Uitgevers Maatschappij.

Gerritsen, M. & Jansen, F. 1979. "Een 50-jarige theorie over Klankverandering getoetst aan 18 ui-woorden in 100 jaar". *Taalverandering in Nederlandse dialecten*, red. M.Gerritsen, 63-91. Muiderberg: Coutinho.

Goeman, A.C.M., Reenen, P.Th. van & Wattel, E. 1993. "The Diphthongization of Westgermanic *î* and its relation to West Germanic *û* in Modern Dutch dialects, a quantitative approach". *Historische Dialectologie und Sprachwandel, Sprachatlanten und Wörterbücher*, Band 2, ed. by Wolfgang Viereck, 76-97. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Goossens, J. 1962. "Die gerundeten Palatalvokale im Niederländischen Sprachraum". *Zeitschrift für Mundartforschung* 29.312-328.

⁸ De diftongering van [i:] in deze studie (kaart 3) loopt in principe parallel met de lijn [y:] of [y] versus andere gepalataliseerde klanken, zoals op de kaarten 10, 11, 12 en 15 is aangegeven.

Hasher, L. & Zacks, R.T. 1984. "Automatic Processing of Fundamental Information. The Case of Frequency of Occurrence". *American Psychologist* 39.12, 1372-1388.

Heeroma, K. 1965. "De herkomst van het Nederlandse vocalisme". *Taal en Tongval* 17.162-180.

--- 1969. "De representatie van Gm. û in het Oostnoordbrabants". *Taal en Tongval* 21.177-180.

Hoppenbrouwers, C. 1982. *Language Change, A study of phonemic and analogical change with particular reference to S.E. Dutch dialects*. Proefschrift Groningen.

Janssen, W.A.F. 1949. *De verbreiding van de uu-uitspraak Voor westgermaans û in Zuid-Oost-Nederland*. 2e druk. Maastricht: Ernest Van Aelst.

Jong, E.D. de 1979. *Spreektaal, Woordfrequenties in gesproken Nederlands*. Utrecht: Oosthoek, Scheltema & Holkema.

Kloeke, G.G. 1926. "Reflexen van Hollandsche Expansie in de huidige Nederlandsche Dialecten". *Mededelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde*, deel 61, serie A. No 1.

--- 1927. *De Hollandsche expansie in de zestiende en zeventiende eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagsche Nederlandsche dialecten*. 's-Gravenhage: Nijhoff.

--- 1952. *Verzamelde opstellen*. Assen: Van Gorcum.

Labov, W. 1972 *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Linschoten, J. 1964. *De La Court's frekwentietellingen*. Utrecht: Psychologisch Laboratorium Rijksuniversiteit.

Reenen, P. Th. van 1990. *Corpustaalkunde en de Hollandse Expansie*. Amsterdam: Vrije Universiteit.

--- 1991. "De Hollandse Expansie, gebruiksfrekwenties en het belang van drempelwaarden". *Taal en Tongval* 43.169-209.

Ryckeboer, H. 1973. "'Uit' in de Nederlandse dialecten". *Taal en Tongval* 25.48-83. (Herdrukt in Stroop (1983).)

Salemans, Ben J.P., Schaars F.A.M. et al. 1990. *Concordantie van het dramatisch werk van Joost van den Vondel (1587-1679)*. Assen: Uitgeverij Quarto.

Taeldeman, J. 1989. "A typology of dialect transitions in Flanders". *New methods in dialectology*, ed. by M.E.H. Schouten & P.Th. van Reenen, 161-169. Dordrecht: Foris.

Uit den Boogaart, P.C. 1975. *Woordfrequenties in geschreven en gesproken Nederlands*, Utrecht: Oosthoek, Scheltema & Holkema.

Veenhof-Haan, H. & Vliet, P. van 1989. "Project Fonologie en Morfologie der Nederlandse dialecten op basis van veldwerk: De stand der zaken". *Jaarboek Corpusgebaseerde Woordanalyse*

Vries, W. de 1928. "Intervokalische d in het Gronings, de ui van stuiten". *Mededelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde*, deel 65 Serie A deel 3.99-150.

Wang, William S.-Y & Cheng, Chin-Chuan 1977. "Implementation of phonological change: the shuang-feng Chinese Case". *The lexicon in phonological change*, ed. by W.S.-Y Wang. The Hague: Mouton.

Wattel, E. 1990. "A mathematical model to describe the boundary of a vowel shift in contemporary Dutch dialects". *Rapport WS-359*. Amsterdam: Faculteit der Wiskunde en Informatica, Vrije Universiteit.

Weijnen, A. 1969. "Lautgeschichte und Wortfrequenz". *Actes du Xe Congrès International des Linguistes*, 453-462. Bucarest. (Herdruckt in Weijnen (1975:95-104), verwijzingen naar Weijnen (1975)).

Appendices

1 Dialecten

De dialectgegevens zijn verzameld binnen het project *Fonologische en Morfologische eigenschappen van Nederlandse dialecten op computer*. Voor dit project bestaat sinds 1983 een samenwerkingsverband tussen de Afdeling Dialectologie van het P.J. Meertensinstituut van de KNAW en de Vakgroep Taalkunde van de Faculteit der Letteren van de VU. De opnamen en transcripties uit de provincie Drente zijn verzorgd door het Nedersaksisch Instituut van de RUG. Binnenkort zullen dankzij de Fryske Akademy ook een aantal Friese dialectenquêtes beschikbaar komen. Tenslotte is in Gent en Leuven een aanvang gemaakt met het tot stand brengen van de Vlaamse component van het project.

Hieronder volgt de lijst van Kloekennummers van de dialecten waarvan gegevens in het hier gepresenteerde onderzoek zijn verwerkt (I45p = Oude Tonge protestants, I45k = Oude Tonge katholiek):

A1 A7 B17 B42 B101 C1a C26 C33 C41a C68 C70a C79 C85 C103a
C105 C118 C128 C131 C159 C163 C165 C176 C181b C189 C192 D1
D6 E3a E6 E9 E14a E19 E27 E30 E40 E41 E43 E50 E58 E60 E69 E76
E77 E80 E84 E91b E91 E92 E93 E111 E117 E127 E129 E133 E155

E169 E173 E178 E181 E183 E192 E193* E200 E209 E211 E215 E220
 E223 E225 E227 E231 E232* F42 F43 F47 F50a F52 F53 F56 F60 F65
 F66 F70 F76 F77 F83 F84 F85 F86 F89 F90 F95 F95c F96 F98 F99
 F100 F103 F106 F107 F107* F108 F109 F111 F113 F119 F120 F121
 F124 F129 F132 F133 F138 F144 F145 F151 F154 F156 F158 F161
 F165 F169 F170 F172 F173 F175 F178 F179 F181 F184 F191 F193
 F197 F200 F204 F205 F206 G9 G15 G15 G24 G30 G32b G36 G37
 G55 G60a G76 G81 G90a G91 G92 G113 G115 G138 G171 G172
 G174 G177b G177 G197 G201 G203 G207 G209 G221 G224 G233
 G246 G248 G251 G252 G255 G257 G278 G279a G280 I4 I9 I19 I21
 I25 I28 I29 I33 I36 I42 I45p I45k I47 I49 I52 I57 I58 I62a I65a I67 I69
 I73 I76 I79 I81 I83 I85 I87 I95 I99 I106 I108 I116c I117a I118 I125
 I128 I140 I143 I152a I167 I168 K5 K8 K14 K16 K27 K35 K39 K43
 K54 K60 K64 K69 K74 K78 K79 K87 K92 K94a K96 K98 K101 K108
 K113 K120a K122 K123 K125 K150 K152 K155 K160 K163 K164
 K172 K173 K174 K180 K183 K184 K185 K187 K188a K190 K194
 K195 K197 K200 K216 L1 L5 L8a L8 L14 L17 L20 L21 L29 L30 L33
 L34 L37 L44 L52 L54 L68 L71 L82 L84 L88 L91b L95 L110 L119 L148
 L151 L153 L157 L160 L163 L180 L183 L187a L191 L200 L204 L208
 L214 L224 L228 L234a L237 L240 L244 L245b L249 L262 L264 L265
 L266 L267 L270 L271 L281 L285 L288a L288 L290 L293 L299 L320
 L325 L329 L381 L387 L432 M4 M7 M9 M10 M13 M40 M42 Q20 Q32
 Q35 Q95 Q99 Q112 Q121 Q193 Q198 Q203 Q207 Q222

2 Frekwenties

Voor het tellen van frekwenties in de corpora van Uit den Boogaart (1975) en De Jong (1979), De La Court (1964) en Vondel hebben wij verschillende criteria gehanteerd.

Kriterium 1. Geteld werden alleen de grondvormen van de woorden, waaraan werden toegevoegd de vervoegde en verbogen vormen: *huizen*, *bruiner*, *kruipt weg*, maar niet *wegkruipen* (en natuurlijk ook niet *boog*, *kroop*). Naast *duizend* werd wel 1.000 meegeteld.

Kriterium 2. Aan de vormen geselecteerd volgens kriterium 1 werd toegevoegd samenstellingen waarvan het eerste element de ui bevatte: *huisdeur*, *schuifelen*, *duizendvijftig*, 1.059 (voor de zekerheid niet 1.403 "veertienhonderddrie" of "duizendvierhonderddrie").

Kriterium 3. Aan de werkwoordsvormen geselecteerd volgens kriterium 1 en 2 werden vormen met de prefixen *aan-*, *af-*, *be-*, *ge-*, *om-*, *op-*,

ver- toegevoegd. Bij naamwoorden lijkt een dergelijke benadering heel weinig op te leveren: vormen als *gebruind* en *verhuizen* zijn zeldzaam.

Voor het bepalen van de drempelwaarde ontlopen de drie criteria elkaar nauwelijks. Bij het derde criterium zijn de verschillen tussen de frekwente en de niet frekwente woorden het meest uitgesproken, bij het eerste criterium het minst. Passen we alleen het eerste criterium toe, dan hoort *luiden* bij de niet frekwente woorden. Daarom is niet duidelijk of *luiden* bij de frekwente of bij de niet frekwente woorden thuishoort. Criterium 3 plaatst *sluiten* heel duidelijk in de categorie frekwent vooral doordat *besluit(en)* etc. erbij komt. *Buigen* (behalve bij Vondel) en *kuip* blijven een probleem welk criterium ook wordt toegepast. In tabel 2 zijn de cijfers vermeld die tot stand zijn gekomen volgens criterium 2.

In de frekwentiegegevens van het corpus De La Court worden de sterke tijden van de werkwoordsvormen *schoof*, *gebogen* etc. niet gescheiden aangeboden van de *ui*-vormen. Daarom heb ik in tabel 2 de frekwenties van de werkwoordsvorm van *buigen*, *kruijen*, *ruiken*, *schuiven*, *sluiten*, *zuigen* voorzover ze *ui* bevatten moeten schatten. Ik ben daarvoor uitgegaan van de verhouding tussen de *ui*-vormen en de niet *ui*-vormen van het corresponderende werkwoord in het corpus Uit den Boogaart/De Jong. Alleen bij *sluiten* is de uitkomst onverwacht laag. Echter toevoeging van *besluiten* etc. maakt het totaal aantal vormen ook in dit corpus aanzienlijk hoger en plaatst de vormen in de categorie frekwent.

3 Kaarten

Voor de kaarten hierna geldt de volgende toelichting. Hoe zwarter een gebied hoe meer [u:], [u] of overige niet gepalataliseerde klanken in dat gebied. Hoe lichter een gebied hoe meer gepalataliseerde klanken. De rondjes en driehoekjes geven de klank per plaats aan.⁹ Een wit rondje staat voor [u:] of [u], en op de kaarten 1 tot en met 8 voor overige niet gepalataliseerde klanken. Een zwart rondje staat voor [y:] of [y], en op de kaarten 1 tot en met 8, 13 en 14 voor overige gepalataliseerde klanken.

Alleen op kaart 16 geven de witte en de zwarte rondjes iets anders aan. Een wit rondje op kaart 16 betekent: de huisgroep heeft [y:] of [y] (of eventueel andere gepalataliseerde klank), en de muisgroep heeft [u:] of [u] (of eventueel andere niet gepalataliseerde klank). Een zwart rondje

⁹ In deze herdruk is op de kaarten geen onderscheid gemaakt tussen rondjes en diverse driehoekjes.

betekent niet alleen: de *huis*groep en de *muis*groep hebben beide gepalataliseerde klanken, maar ook: de *huis*groep en de *muis*groep hebben beide niet gepalataliseerde klanken.

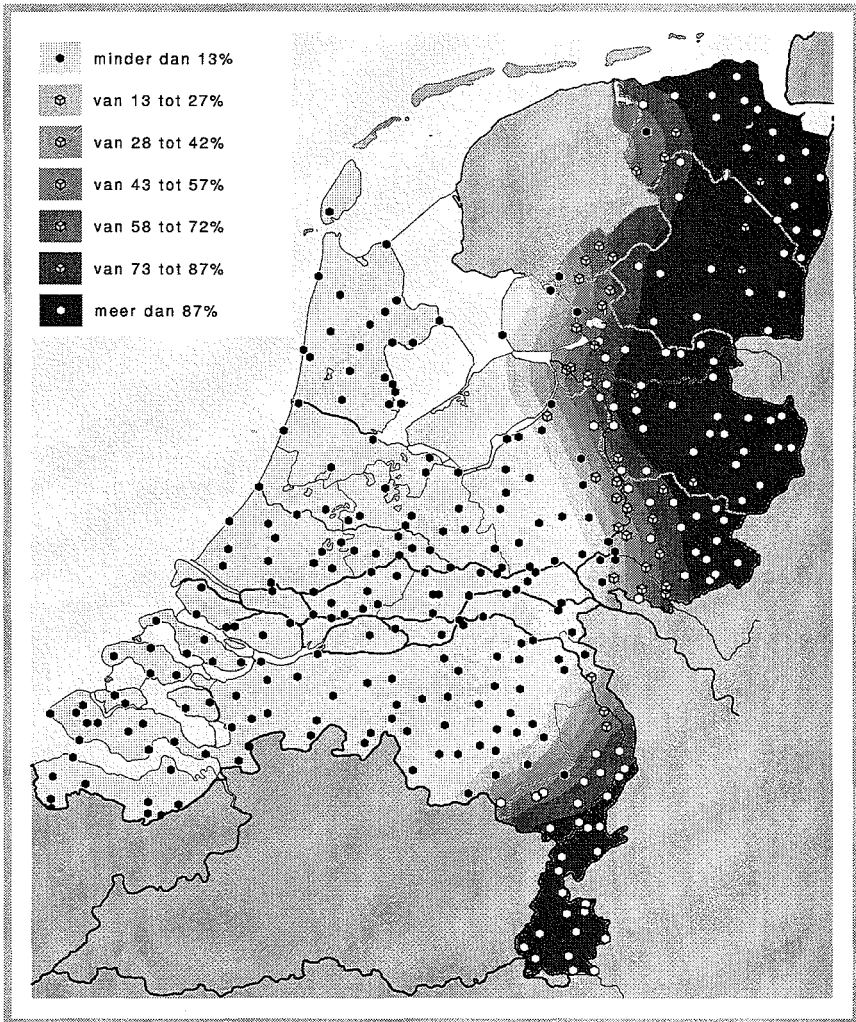
Op de kaarten 9 tot en met 15 komen ook ∇ en/of Δ voor. Een ∇ staat voor gepalataliseerde klank anders dan [y:] of [y]; een Δ voor niet gepalataliseerde klank anders dan [u:] of [u].

Waren voor een dialect geen (relevante) gegevens beschikbaar, dan is de plaats niet gekarteerd. Geen (relevante) gegevens houdt meestal in dat een woord in het dialect niet voorkomt. Bijvoorbeeld: *knip* en vooral *mil* zijn aan het verdwijnen als dialectwoord; of in Groningen zegt men liever *lijf* in plaats van *buike*. Slechts heel zelden is er iets misgegaan met de bandopname (de klok slaat, of een hond blaft, en daarom is het woord onverstaanbaar). Tabel 3 geeft de diverse gegevens.

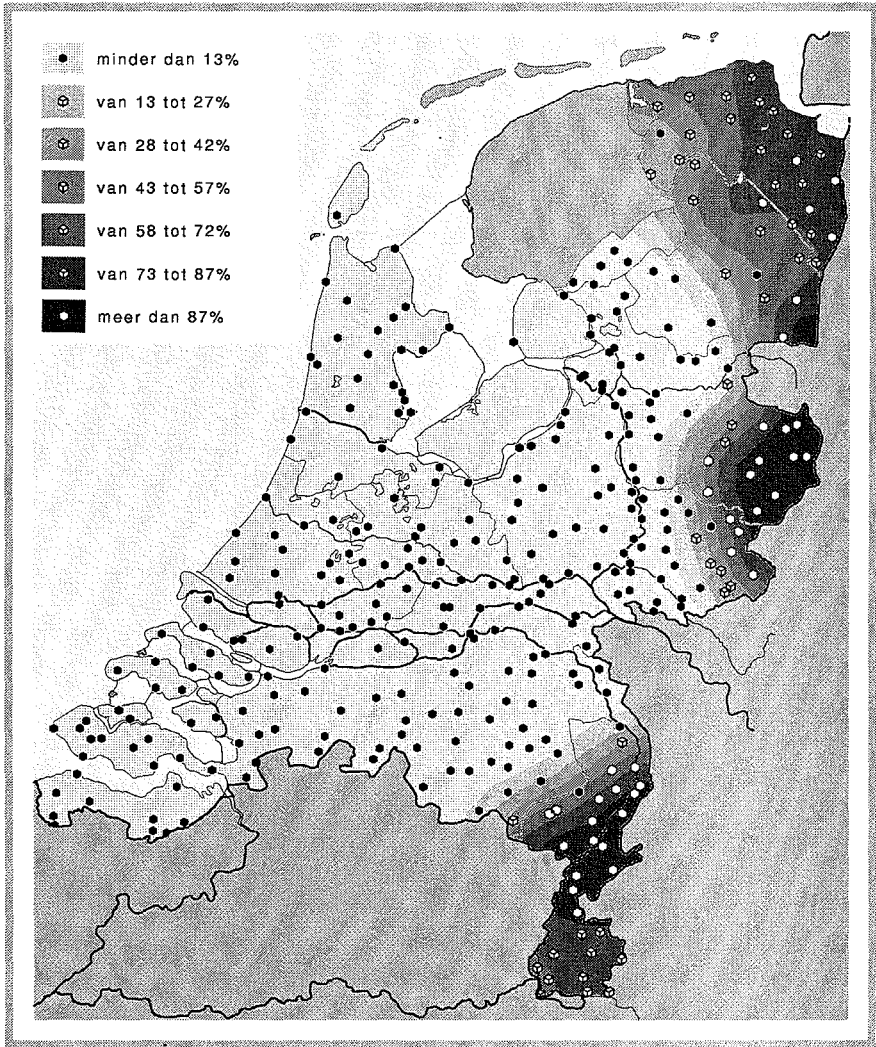
Naast [u:] en [u] zijn ook niet gepalataliseerde klanken als waren zij [u:] gekarteerd. Niet gepalataliseerde klanken zijn bij voorbeeld [o:], [o], [aw]. Zij zijn laag in aantal, zie de kolom “-pal” in tabel 3. Ook onder de wel gepalataliseerde klanken (zie tabel 3 kolom “+pal) komen [aw] etc. voor, vooral in oost Noordbrabant. Op grond van Heeroma (1969) en Hoppenbrouwers (1982) zijn ze als gepalataliseerd beschouwd. Heeft een dialect twee varianten, waarvan een met [u:], dan is alleen de variant met [u:] geteld. Waren deze beslissingen anders genomen, dan had dat voor de rangorde der gegevens (zo goed als) niets uitgemaakt. Zijn voor een dialect twee vormen gegeven, waarvan een met [u:], dan is alleen de [u:] -vorm gekarteerd.

Tabel 3: *Aantallen en typen klinkers per woord, Van links naar rechts: [u:] of [u]; [y:] of [y]; overige gepalataliseerde klanke, "normale" vormen; overige ongepalataliseerde klanke; overige gepalataliseerde klanke, "speciale" gevallen; geen gegevens (gg).*

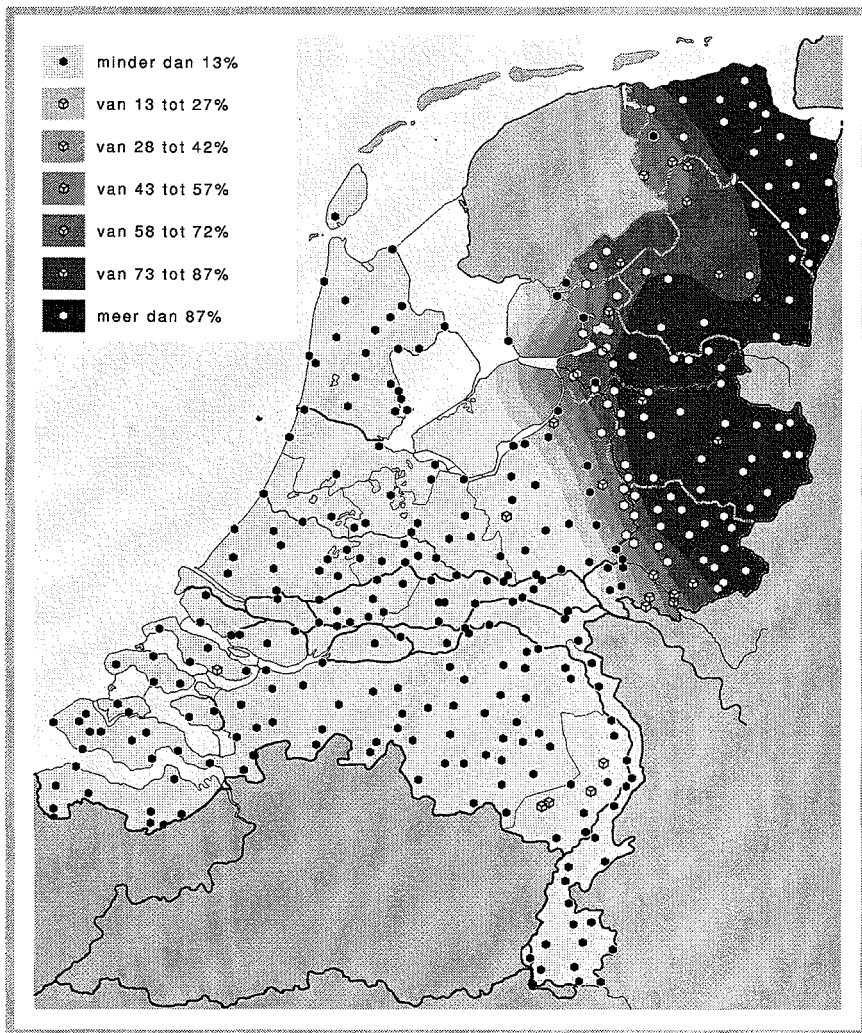
Woord	u	y	œ	-pal	+pal	gg
Bruin	111	94	147	0	1	0
Buigen	29	114	182	0	26	2
buik	114	81	143	2	0	13
buiten	77	131	141	0	2	2
duif	148	56	143	4	0	2
duim	132	68	148	5	0	0
duizend	78	217	56	0	0	2
gebruiken	52	158	142	1	0	0
huis	69	139	139	2	3	1
kruipen	131	79	140	1	0	2
kuip	25	165	149	0	0	14
luiden	25	154	170	3	0	1
luisteren	28	147	173	0	5	0
muis	135	74	137	6	0	1
muur	25	319	0	8	0	1
ruiken	99	118	131	1	0	4
ruit	125	86	134	0	2	6
schuiven	108	91	153	0	0	1
sluiten	57	129	154	0	12	1
suike	19	159	155	20	0	0
uil	111	99	141	1	0	1
uit	62	141	144	1	2	3
vuil	71	67	139	0	4	72
vuist	142	66	138	0	7	0
zuigen	107	93	153	0	0	0
zuur	163	180	0	8	0	2

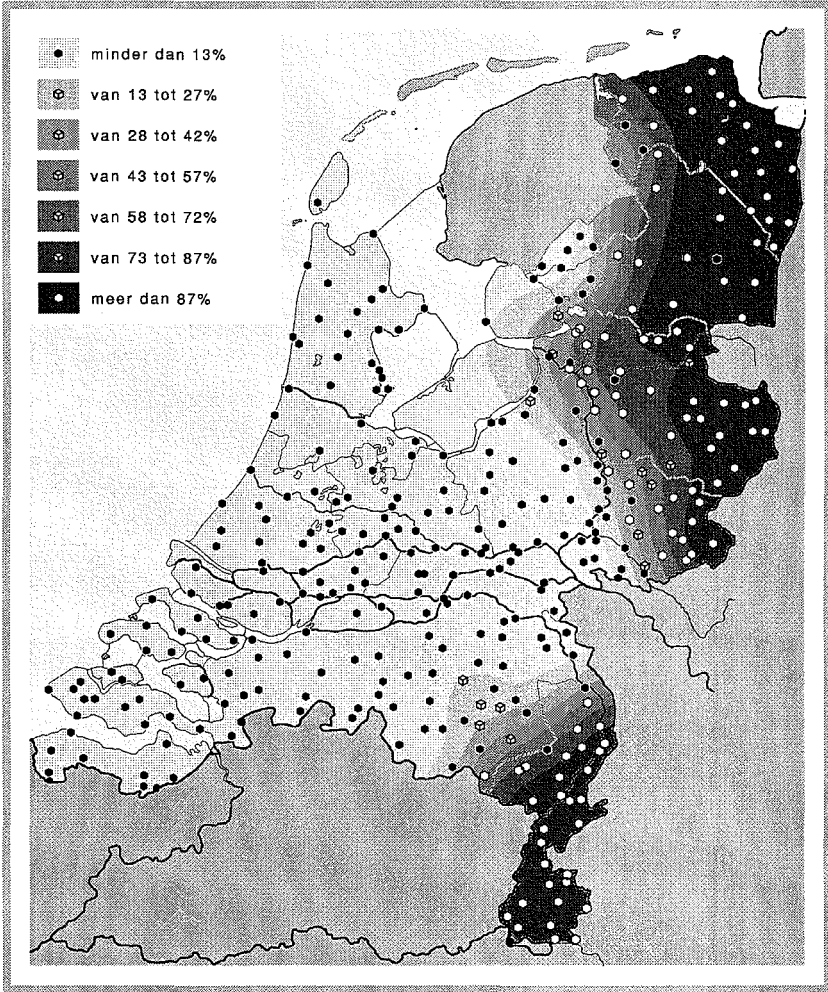
Kaart 1: De *muis*groep: *bruin, buik, duif, duim, kruijen, muis, ruit, vuil, vuist, zuigen*. [u:], [u] en andere niet gepalataliseerde klanken (donker) versus de gepalataliseerde klanken (licht). Zie verder de algemene toelichting.

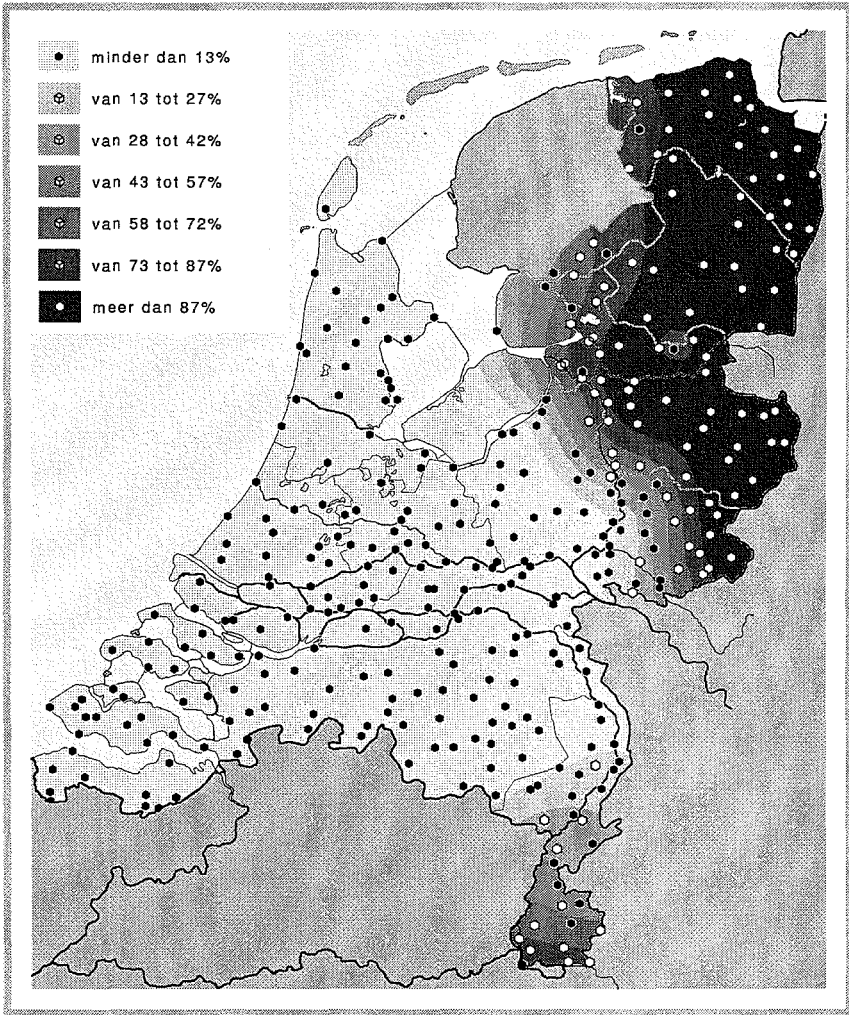
Kaart 2: De *huis*groep: *buiten*, *duizend*, *gebruiken*, *huis*, *(voor)uit*, *sluiten*. [u:], [u] en andere niet gepalataliseerde klanken (donker) versus de gepalataliseerde klanken (licht). Zie verder de algemene toelichting.

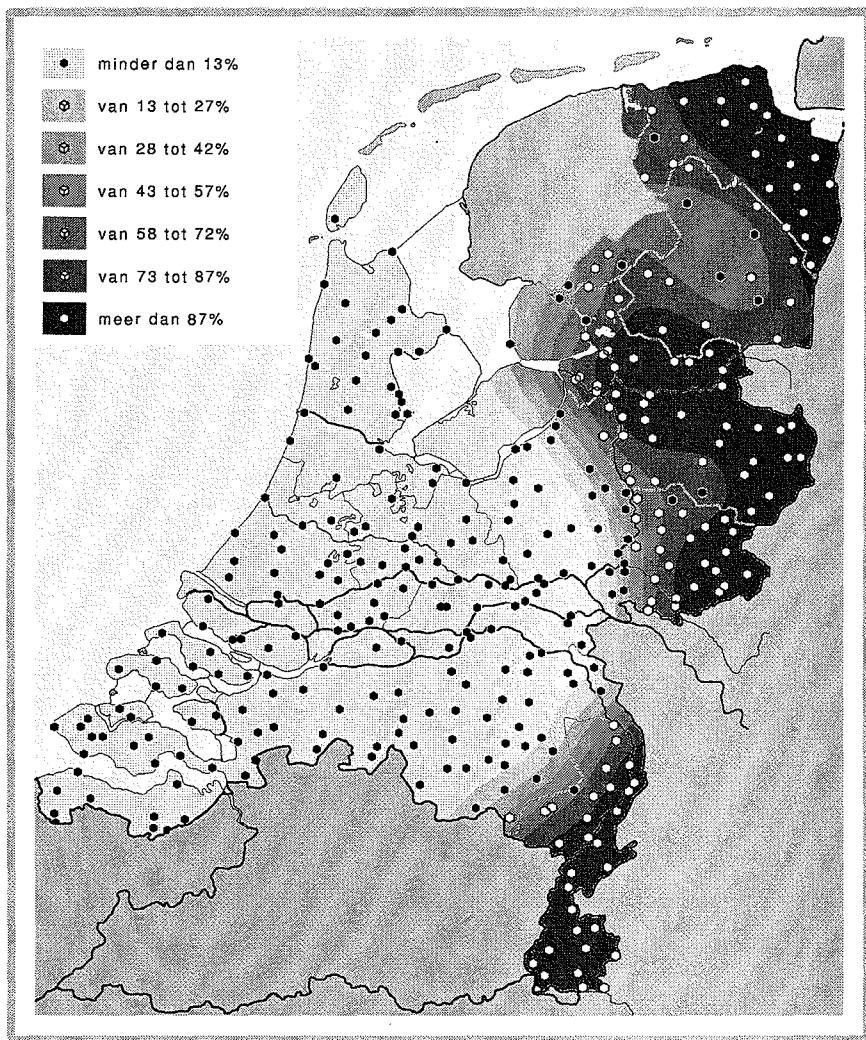
Kaart 3: *ruiken, schuiven, uil*. [u:], [u] en andere niet gepalataliseerde klanken (2x) (donker) versus de gepalataliseerde klanken (licht). Zie verder de algemene toelichting.

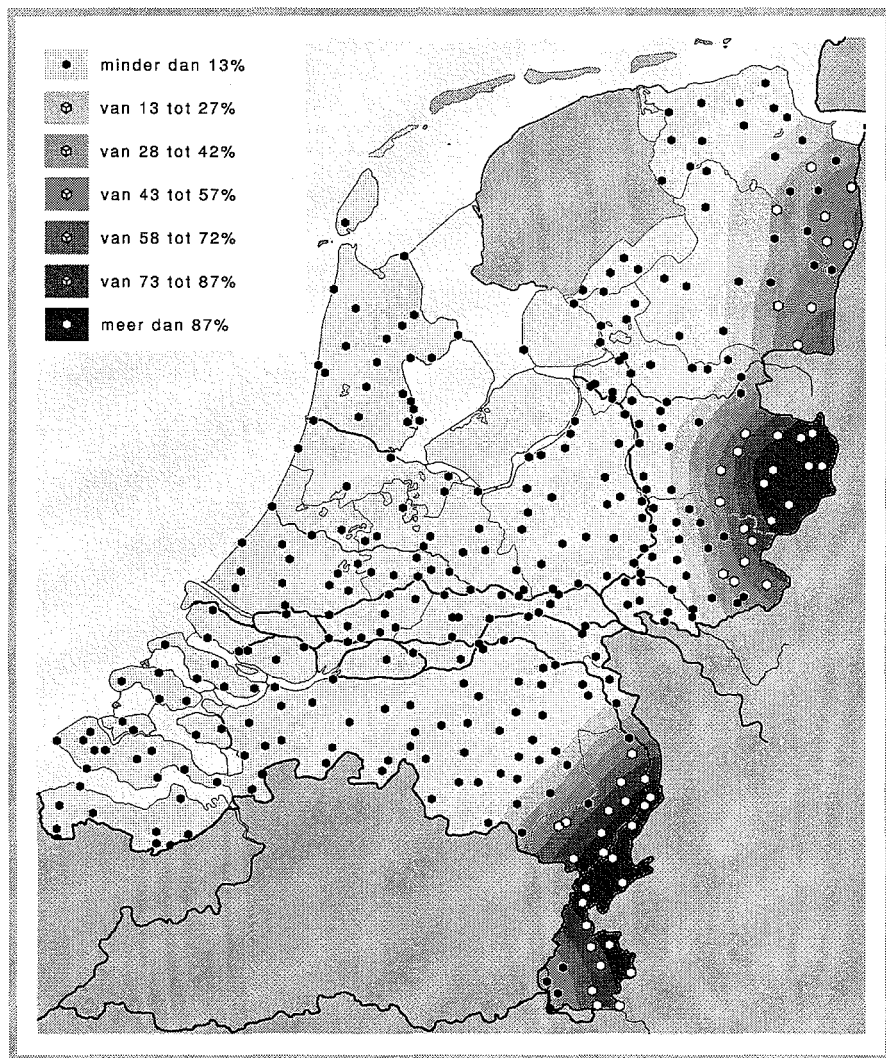
Kaart 4: *bruin, vuil*. [u:], [u] (donker) versus de gepalataliseerde klanken (licht). Zie verder de algemene toelichting.

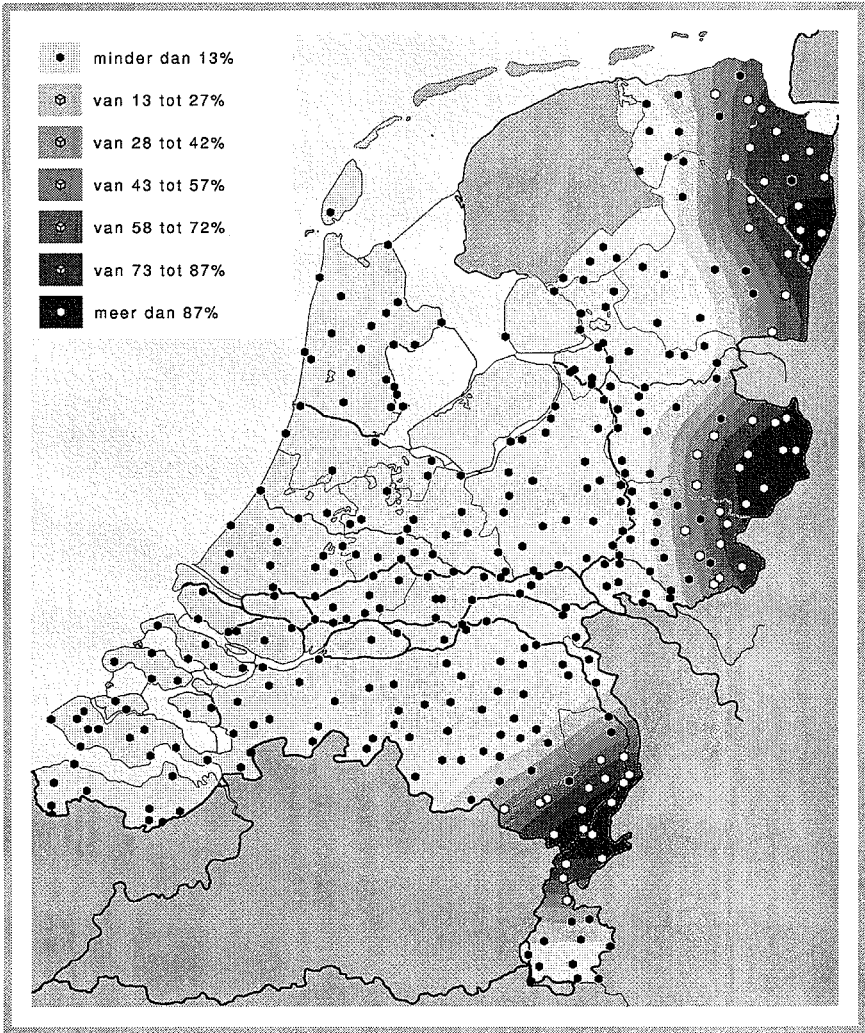
Kaart 5: *zuigen*. [u:], [u] (donker) versus de gepalataliseerde klanken (licht). Zie verder de algemene toelichting.

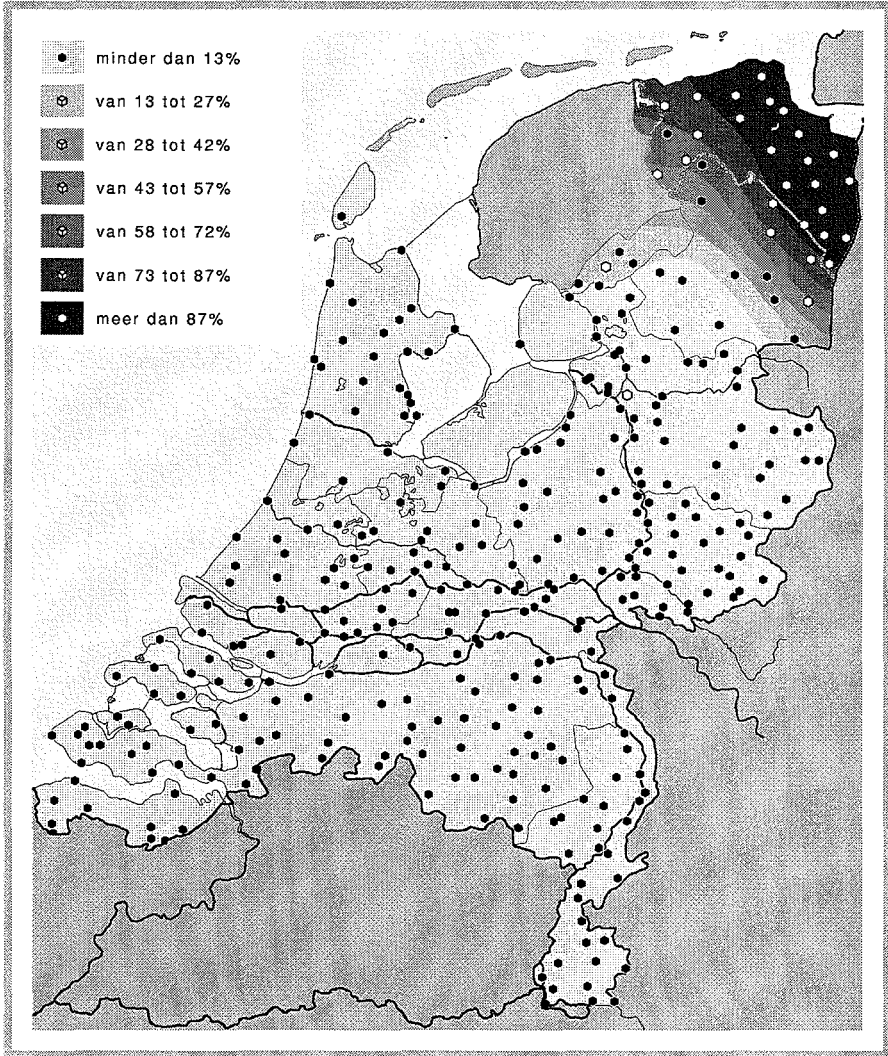
Kaart 6: *kruipen*. [u:], [u] en andere niet gepalataliseerde klanken (1x) (donker) versus de gepalataliseerde klanken (licht). Zie verder de algemene toelichting.

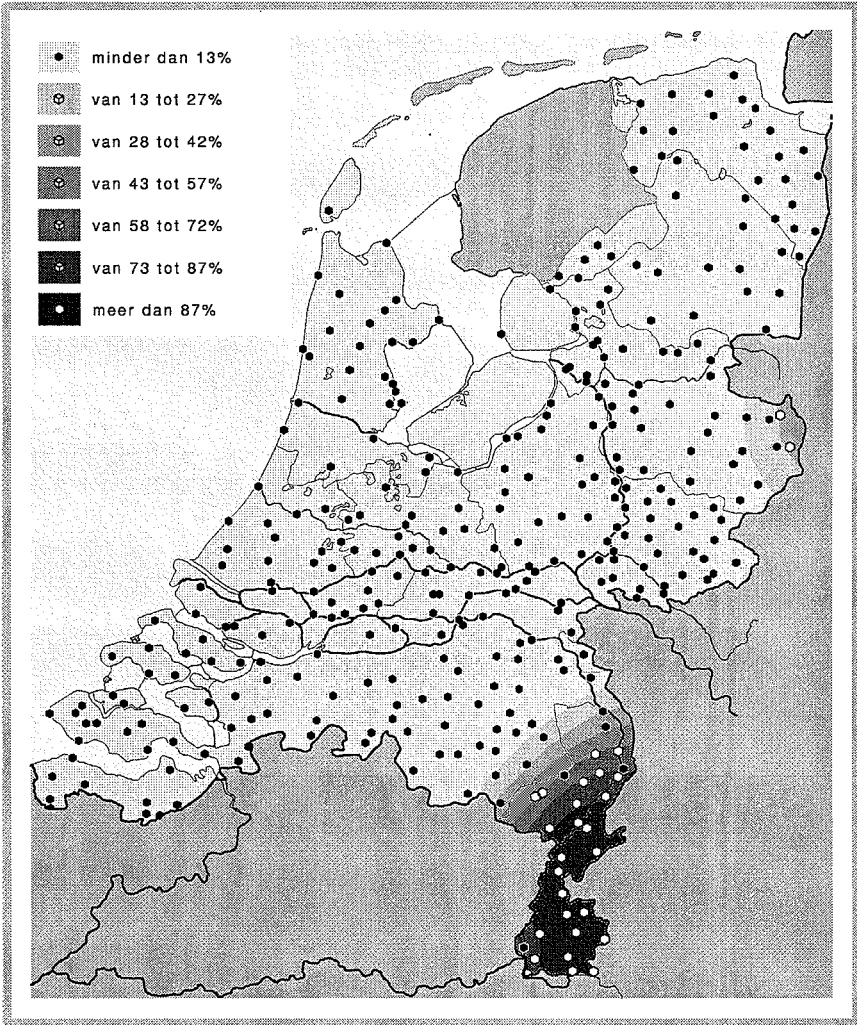
Kaart 7: *gebruiken*. [u:], [u] en andere niet gepalataliseerde klanken (1x) (donker) versus de gepalataliseerde klanken (licht). Zie verder de algemene toelichting.

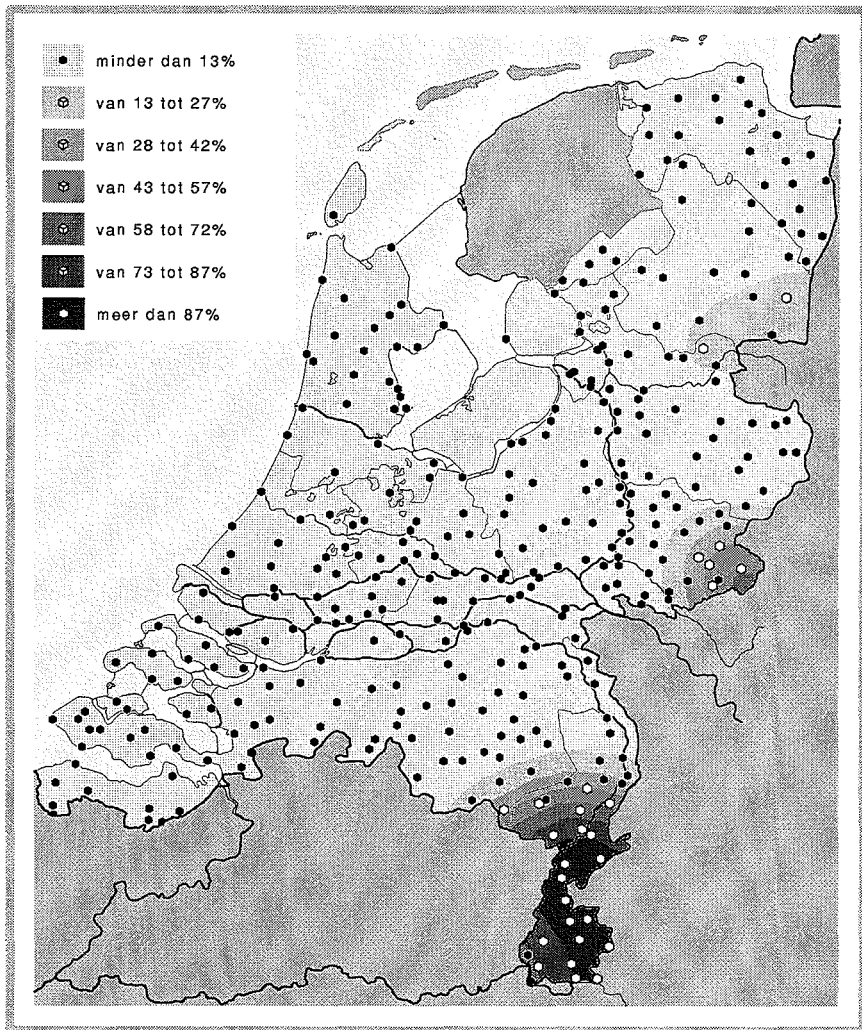
Kaart 8: *sluiten*. [u:], [u] (donker) versus de gepalataliseerde klanken (licht). Zie verder de algemene toelichting.

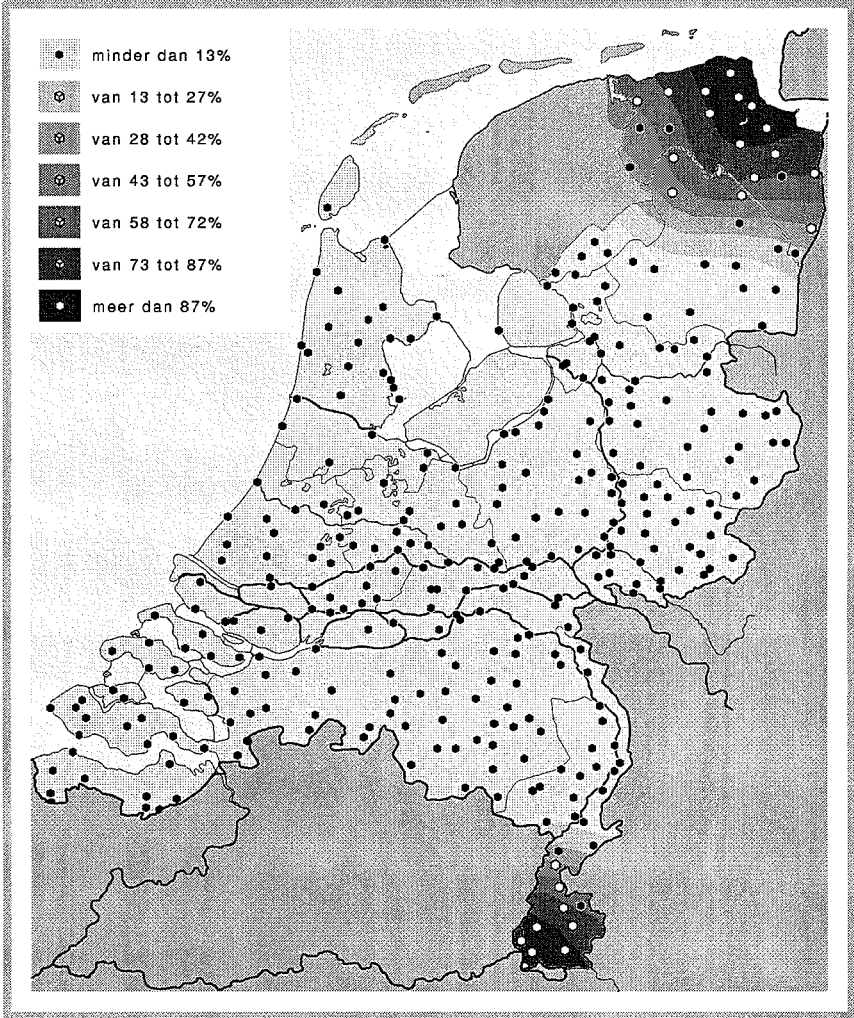
Kaart 9: *buigen*. [u:], [u] (donker) versus de gepalataliseerde klanken (licht). Zie verder de algemene toelichting.

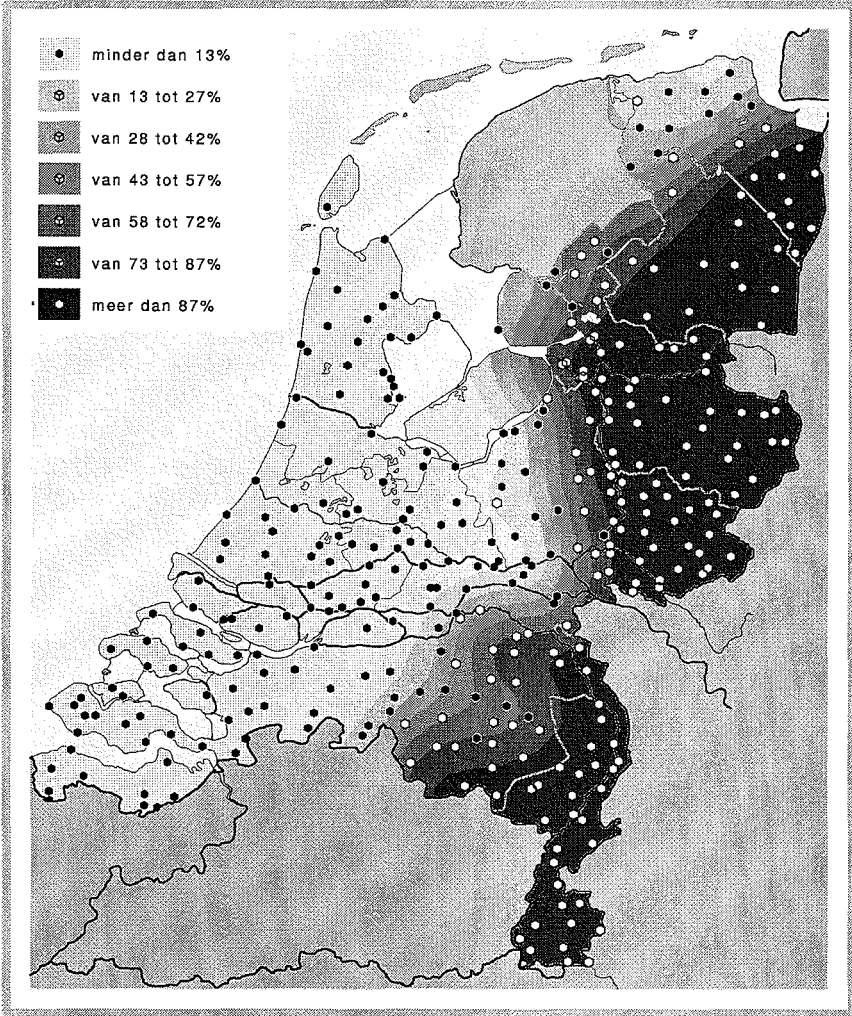
Kaart 10: *luisteren*. [u:], [u] (donker) versus de gepalataliseerde klanken (licht). Zie verder de algemene toelichting.

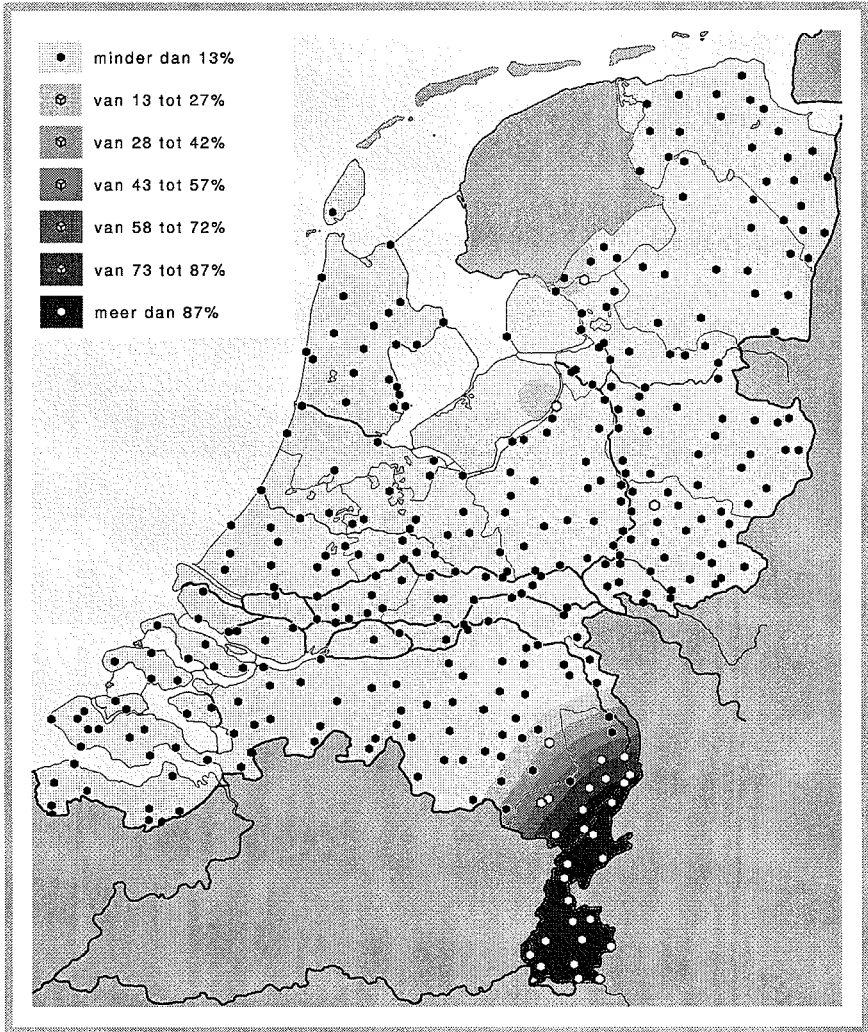
Kaart 11: *luiden*. [u:], [u] en andere niet gepalataliseerde klanken (3x) (donker) versus de gepalataliseerde klanken (licht). Zie verder de algemene toelichting.

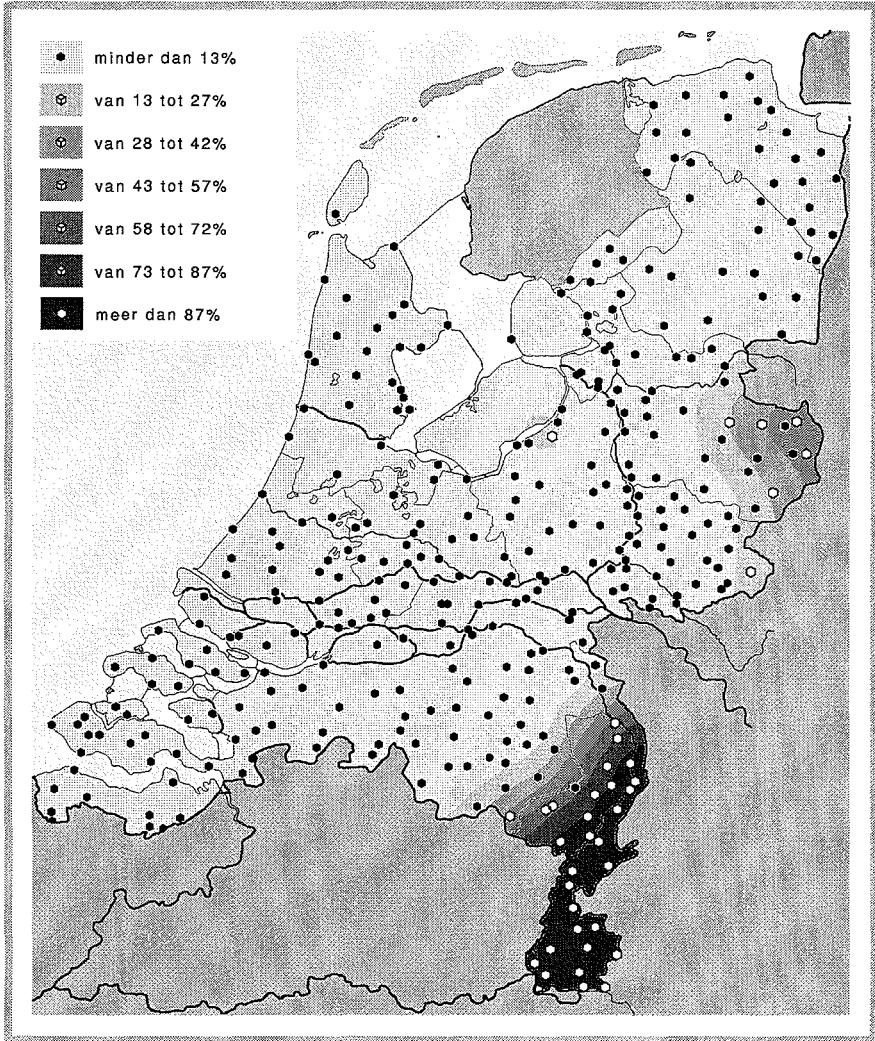
Kaart 12: *kuip*. [u:], [u] (donker) versus de gepalataliseerde klanken (licht).
Zie verder de algemene toelichting.

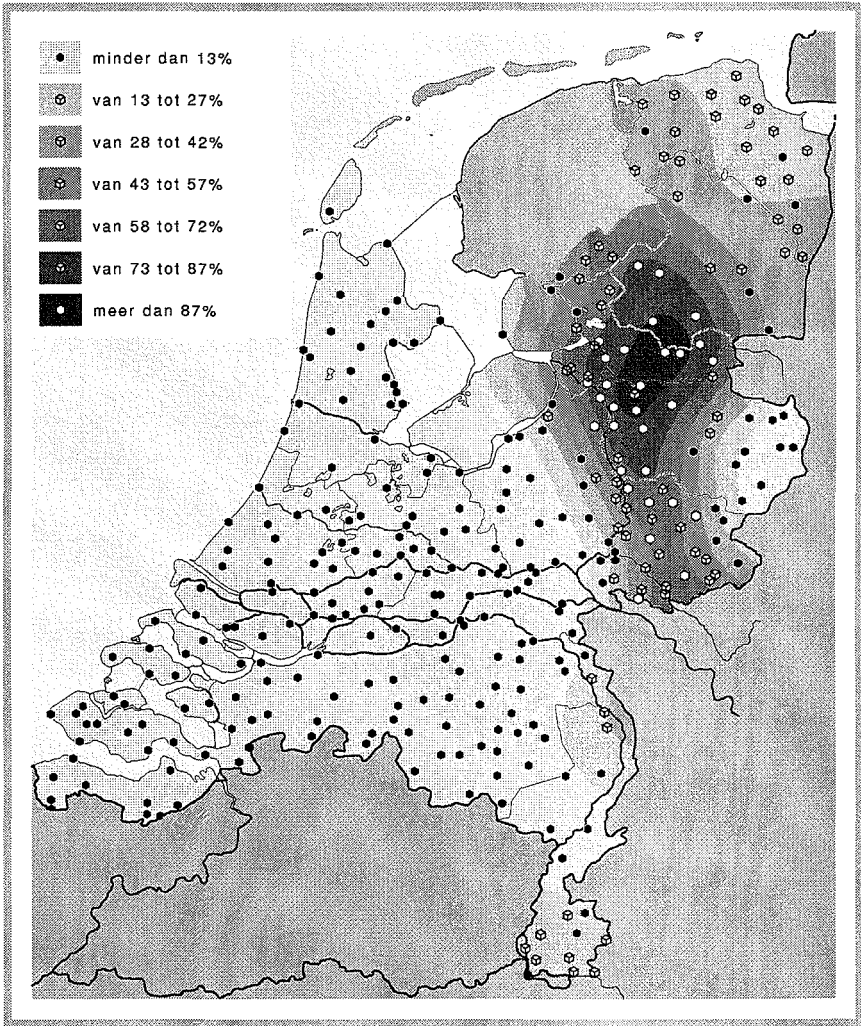
Kaart 13: *zuur*. [u:], [u] en andere niet gepalataliseerde klanken (8x) (donker) versus de gepalataliseerde klanken (licht). Zie verder de algemene toelichting.

Kaart 14: *muur*. [u:], [u] en andere niet gepalataliseerde klanken (8x) (donker) versus de gepalataliseerde klanken (licht). Zie verder de algemene toelichting.

Kaart 15: *suiker*. [u:], [u] en andere niet gepalataliseerde klanken (20x) (donker) versus de gepalataliseerde klanken (licht). Zie verder de algemene toelichting.

Kaart 16: Het verschil tussen de *muiscgroep* en de *huisgroep*. [u:], [u] en andere niet gepalataliseerde klanken in de *muiscgroep* (zwart) waar de *huisgroep* deze klanken niet heeft (zwart). Zie verder de algemene toelichting.

Kloekes Hollandsche Expansie: Palatalisering, diftongering en opening van de Westgermaanse *û* tussen 1300 en 1700*

1 Kleine fonetische verschillen

Wie wil proberen in een paar zinnen de kern te vatten van Kloekes visie op taalverandering, en daarbij zijn licht opsteekt in diens magistrale studie *De Hollandsche Expansie in de zestiende en de zeventiende eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagsche dialecten*, zou met verwijzing naar wat hij schrijft o.a. op p. IX en 16 kunnen uitkomen op: Klankverandering is beter te verklaren als ontlening dan als fonetisch proces, en heeft in hoofdzaak zowel fonetisch als geografisch sprongsgewijze plaats. Sprekers ontlene de nieuwe uitspraak van vormen als die uitspraak prestige heeft en als ze die vormen maar vaak genoeg te horen krijgen. Toegepast op het prestigieuze Hollands betekent dat dat frequente vormen van het Hollands uit met name de grotere plaatsen zoals Delft, Den Haag, Dordrecht, Gouda, Haarlem, Leiden, Rotterdam, Utrecht, en vooral Amsterdam buiten Holland graag worden overgenomen. Voor sprekers buiten Holland komen zo de nieuwe uitspraakvormen in “Cirkelbogen” (de term is van Kloeke) uit het westen als golven aangerold, en dat alles al sinds de middeleeuwen.

De klankveranderingen zouden zich in hoofdzaak *sprongsgewijs* voltrekken, zowel articulatorisch-fonetisch als in ruimtelijk-geografisch opzicht. Dat is soms onmiskenbaar juist. Wie, zoals in Kloekes eigen voorbeeld (1927:16) [r] door [R] vervangt, overbrugt in de mond een articulatorische afstand van alveolair naar velair/uvulair, minstens 4 cm

* Herdruk van Van Reenen 2005. NB. In Van Reenen 2005 zijn de onderschriften van de kaarten 8 (p. 234: hier kaart 1) en 10 (p. 236: hier kaart 3) verwisseld.

bij een volwassen spreker. Dat kun je gerust een sprong noemen, ongeacht het feit of iemand de verandering als eerste tot stand brengt dan wel haar van iemand anders overneemt. Niet alleen fonetisch-articulatorisch, maar ook bij ontlening in geografisch ruimtelijke zin is een term als sprong bij dit type verandering zeker op zijn plaats. Toch is het voorbeeld van de /r/ niet echt gelukkig, want de meeste veranderingen voltrekken zich in kleine stapjes.

Een beter voorbeeld is daarom de huidige verandering in het Hollands van de uitspraak van de niet-prevokale /l/, waar veeleer sprake is van een fonetisch gradueel, geleidelijk proces. Voor vele, vooral oudere, sprekers buiten Holland raakt bij het articuleren van de /l/ in *lepel* de tongpunt de alveolaire richel altijd even stevig, ongeacht om welke /l/ het gaat. Bij de meeste jonge, vooral vrouwelijke, sprekers van het Hollands is echter de laatste /l/ van *lepel*, in tegenstelling tot de eerste, een halfklinker geworden. De tongpunt raakt namelijk de alveolaire richel in het geheel niet meer, maar blijft daar diverse centimeters van verwijderd in de mondholte zweven. Daardoor begint deze /l/ verdacht veel op een [w] te lijken. *Nieuws* en *Niels*, *meeuw* en *meel* hebben daarmee een uitspraak gekregen die zo dicht bij elkaar ligt dat verwarring het gevolg kan zijn, tenzij de context disambigueert.¹ Tussen de-tongpunt-raakt-de-alveolaire-richel-altijd-stevig en de-tongpunt-raakt-de-alveolaire-richel-helemaal-niet kunnen echter alle mogelijke overgangen voorkomen. Bij dezelfde spreker kan de tongpunt de alveolaire richel nu eens lichtjes even raken, dan weer niet, afhankelijk van het woord waarom het gaat, en ook afhankelijk van fonetische of morfologische conditionering, nadruk, stijlniveau, vermoeidheidsgraad en wat men maar aan zinnige onderscheidingen bedenken kan.

Het verschil kan ook fonologisch worden uitgedrukt. Het foneem /r/ kent in het voorbeeld maar twee, en niet meer dan twee, realisaties: [r] en [R], en die liggen ver uit elkaar; het foneem /l/ kent er tussen [l] tot [w] nog een hele reeks die gradueel in elkaar overgaan. Het feit dat deze realisaties gelegen tussen [l] en [w] gewoonlijk fonetisch niet worden genoteerd mag niet verhullen dat zij wel degelijk plegen voor te komen, en laat het verschil tussen de twee voorbeelden onverlet.

Kloekes bekendste studie betreft de Hollandse expansie, met name de veranderingen in de uitspraak van de Westgermaanse *û* in woorden als

¹ Zie voor dit onderzoek Van Reenen & Jongkind 2000.

[hu:s] en [mu:s]. In (1) geef ik drie series veranderingen in betrekkelijk kleine stapjes.

- (1) (a) [u:] > [y:] > [ø.ʔ] > [œ.ʔ] > [œ:]
 (b) [u:] > [y:] > [ø:] > [œ:] > [œ.ʔ]
 (c) [u:] > [y:] > [y.j] > [y:] > [ø.ʔ]

Kloeke gaat voor het Hollands uit van de sprong [y:] > [ø.ʔ] in (1a). Taeldeman (2000) maakt deze sprong misschien ook voor de Brabantse dialecten, maar niet uitgesloten is dat hij het ook eens is met het stapje in (1c) [y:] > [y.j], en dan pas [ø.j] of [ø.ʔ], voor het Brabants. Ryckeboer (1973:64-69) springt wat minder ver dan Kloeke en neemt aan dat eerst opening plaats heeft en dan pas diftongering, van [y:] tot [œ:], zoals in (1b).² Ook Caron (1972) lijkt minder ver te springen dan Kloeke en laat, heel anders dan Ryckeboer, op [y:] het stapje [y.j] (of [y.ʔ]) van (1c) volgen, waarvoor hij zich baseert op het getuigenis van Erasmus uit 1528. Heel opmerkelijk is vervolgens dat Caron voor de periode *erna*, op gezag van onder anderen Montanus (1635:67), na de [y.j] opnieuw teruggaat naar [y:]. Pas veel later duikt dan de inmiddels verlaagde diftong [ø.ʔ] op, althans in Holland.³ In tabel 1 heb ik enige relevante gegevens uit Caron (1972) en Kloeke (1927) chronologisch op een rijtje gezet.

In dit artikel doe ik een poging de evolutie van Westgermaanse *û* door te lichten in termen van relatief kleine, graduele verschillen. Daarbij besteed ik in de eerste plaats aandacht aan het probleem dat in Holland [y:] eerst [y.j] lijkt te worden en toen toch weer [y:], vóór de diftongering definitief heeft doorgezet. Daartoe besteed ik in sectie 2 eerst aandacht aan het getuigenis van Erasmus, en in sectie 3 aan de spellingen in 14de eeuws oorkonden. In de secties 2 en 3 komt dan onverwacht een nieuw probleem aan het licht, dat tot nu toe aan de aandacht is ontsnapt. Het betreft de dubbele klinkerspellingen, als in *huus*, zo typisch voor het

² Taeldeman 2000 is een reactie op deze visie van Ryckeboer 1973. Ik ben geneigd de argumenten van Taeldeman 2000 voor doorslaggevend te houden. Met name voor Frans-Vlaanderen en het zuidelijke deel van West-Vlaanderen zou een variant van Ryckeboers visie nog steeds kunnen gelden, in zoverre daar [y:] > [ø.] heel goed denkbaar is. Zie verder nog Goossens 2000 voor wat betreft de evolutie van de gesloten klinkers in Brabant.

³ Voor wat betreft de notatie, bij naslagen na de centrale klinker stel ik meestal de volgende paren gelijk: [ʔ] = [u] = [ʊ] = [j]; [ʔ] = [w]; [ʔ] = [ʔ].

Nederlands in vergelijking met de andere met Latijnse letters gespelde talen van de middeleeuwen. Ik ga er kort op in sectie 4. In sectie 5 stel ik vervolgens een hypothetische oplossing voor voor de verandering van (1c). Sectie 6 bevat een korte conclusie. Tenslotte, voor een helder en beknopt overzicht van de discussie in een ruimer kader verwijs ik naar van Bree (1977).

Tabel 1. *Uitspraak van de Westgermaanse û in Holland en Utrecht tussen 1500 tot 1700. Bronnen: Caron (1972: 17, 108, 111, 115, 122-124) en Kloeke (1927:98-101).*

Tijd	plaats	bron	[y:]	[y:] (en zwaardere diftongen)
1527,1528	Holland	Erasmus	+	+
1581	Holland	De Heuiter	+	+
1612	Haarlem	Liefhebbers	+	
1633	Leiden	Van Heule	+	
1635	Delft	Montanus	+	
voor 1647	Amsterdam	Hoofft		+
1650,1682	Utrecht	Atteveld	+	
17de eeuw	Utrecht	v.d. Weyden	+	
1650	Amsterdam	Vondel	+	
1679	Amsterdam	Oudaen		+(plat)
1683	Amsterdam	Van Helderer		+
1683	Rotterdam	Van Helderer	+	(+)
1683	Amsterdam	Winschooten	(+)	+
1683	Leiden	Winschooten	(+)	+

2 Erasmus en de uitspraak van *buis-muis-muur* en nog een vierde woord

Erasmus is de eerste die zich expliciet heeft uitgelaten over de uitspraak van de Westgermaanse *û*. Hij behandelt deze in vier woorden: *buis*, *muis*, *muur* en een (onbekend) Nederlands equivalent van het Latijnse *extra*. *Huis* en *muur* worden volgens Erasmus gediftongeed als in het Franse *fruyt* 'vrucht' en *bruyt* 'geluid', in het Hollands van toen een in prominentie dalende diftong, evenals in vele Franse dialecten. De uitspraak [y:] zoals Erasmus die beschrijft kennen we vandaag niet meer in *buis*, maar *m[y:]r* voor *m[y:]r* kan eigenlijk nog steeds wel worden gezegd zonder althans in mijn oren helemaal vreemd te klinken, en vormen van het type *m[y:]r*, soms ook met nog andere naslag, zijn zelfs nog veel in hedendaagse

dialecten te horen. Dat de naslag ook voorkomt na niet gepalataliseerde klinker, blijkt uit vergelijking van de kaarten 1 en 2.

Wat tot voor kort niet bekend was is dat Erasmus in zijn *Annonationes* op het Nieuwe Testament, in een passage die in de eerste editie van 1521 nog ontbrak, ook de klinker van *muis* beschrijft en zich daarbij bedient van het Griekse alfabet als fonetisch systeem.⁴ Heel bijzonder is dat dit de enige plek is waar Erasmus zelf een transcriptie van een Hollandse uitspraak geeft. Het gaat om citaat (2):

- (2) Graeci μῦς sonant acutam et breuem, at Hollandi pronunciant longam et circumflexam, quemadmodum arbitror veteres pronunciasse, quasi diphthongo dicant μῦς. (Erasmus 1527: 143. De Grieken laten μῦς scherp en kort klinken, de Hollanders daarentegen spreken het woord lang en gebogen uit, zoals naar ik meen de ouden het hebben uitgesproken, zeggen ze μῦς ongeveer met een tweeklank.)

Aangezien de Grieken geen tweeklank hebben uitgesproken, gaat het in deze passage alleen over de uitspraak van het Hollands. De transcriptie in Griekse letters sluit perfect aan bij zijn opmerkingen over *huis* en *muur* van een jaar later: Erasmus sprak de Westgermaanse *û* in het Hollands in gesloten syllabe uit als [y.j].⁵ Toch mogen we ook weer niet concluderen dat hij de uitspraak [y:] in deze woorden niet gekend heeft. Dat blijkt uit citaat (3), weer over het woord *muis*, maar deze keer vergelijkt Erasmus Hollands (Bataafs) en Latijn. Vooraf ter toelichting: de klinker in *muis* is in deze periode nog lang, zoals nu nog in de standaardtaal in *m[y:]r*, en de *u* is de Gallische *u*, dat wil zeggen [y]. De Hollander spreekt *muis* dus als [my:s] uit.

⁴ Zie ook Krans 2004, p. 166 note 11. Ik bedank graag Jan Krans die mij gewezen heeft op deze voor taalkundigen belangrijke passage in de *Annotationes* van Erasmus.

⁵ Hier moet onmiddellijk een voorbehoud worden gemaakt. Bij de uitspraak van *muis* is bij Erasmus niet alleen sprake van een lange klinker, maar hij noemt de klinker ook nog *circumflexam*, 'gebogen', in tegenstelling tot de korte scherpe klinker [y] van *put*. Ik kom in sectie 4 op dit probleem terug. Overigens zijn de ~ op μῦς en μῦς niet conform de Griekse uitspraak.

- (3) VRSVS: ... Ad haec quid alius sonat syllaba *mus* in animante longa quam in dictione *mimus* breuis? LEO: Nihil prorsus. VRSVS: Atqui discrimen docet Batauus sonans animantis vocabulum, in quo audis geminum *v*; si sones simplex, nullus quid velis intelliget Latine nesciens. (1528:71:897-898. BEER: ... In dit verband: in welk opzicht klinkt de syllabe *mus* in het dier (muis) waar hij lang is anders dan de syllabe in de uitdrukking *mimus* (acteur) waar hij kort is? LEEUW: In geen enkel. BEER: En toch onderwijst de Bataaf het onderscheid wanneer hij het woord voor het dier uitspreekt, waarin je een dubbele *u* hoort; zou je een enkele zeggen, geen mens die geen Latijn kent zou begrijpen wat je wilt.

Er is een tweede aanwijzing dat Erasmus de [y:]-uitspraak heeft gekend, zie citaat (4):

- (4) Item Batavice *puteum*, audis *v* simplex; dic *extra*, audis geminum, nisi mauis hic esse peculiarem diphthongum. (1528:70:882. Evenzo in Hollands *put* hoor je een enkele *u*; zeg *extra*, en je hoort een dubbele, tenzij je liever hebt dat het hier gaat om een speciale tweeklank.)

Ik heb *extra* niet vertaald, aangezien de verschillende edities hier drie mogelijkheden geven, zie Erasmus (1528, Engelse vertaling, p. 613, note 308). De vertaling *uit* 'uit' is te vinden in de heruitgave van 1973 die ik geraadpleegd heb. Maar als die juist is, waarom heeft Erasmus dan niet *ex* geschreven? *Puut* 'kikker' komt in een andere editie voor, maar is daar weer verbeterd, hoewel het qua vorm het meest op *put* lijkt, en dat zou eigenlijk gezien de vormovereenkomsten bij de andere voorbeelden in de betrokken passage de meest voor de hand liggende keuze zijn geweest. Als vertaling van *extra* is het echter onzin. Semantisch ligt de vertaling 'buiten' het meest voor de hand, in Erasmus' tijd *buten* of *buyten* en een heel enkele keer, naar het schijnt, *buut*. In de uitgave die door Kloeke en Caron is geraadpleegd vinden we die vorm *buut*. Terecht vraagt Kloeke (1927:98) zich echter af waarom Erasmus niet een gangbaarder woord, bijvoorbeeld *buit* (spolia), gekozen heeft. In het 14de-eeuwse corpus Middelnederlandse oorkonden, dat in sectie 3 hieronder aan de orde komt, komt *buut*, met gesloten syllabe, inderdaad helemaal niet voor, en de vraag van Kloeke is daarom begrijpelijk.

Ik vind *buyten* of *buten* de beste keuze. Dat zijn niet alleen gangbare vormen in Erasmus' tijd, maar het is ook de meest voor de hand liggende vertaling van *extra*. Bovendien komt het ook formeel nog redelijk dichtbij *put*. Is die vertaling juist, dan betekent dit dat de diftong [y.j], naast [y:] ook in open lettergreep voorkomt. Bevestiging daarvoor is te vinden in het feit dat al in 14de-eeuwse spellingen naast *buten* ook wel *buyten* wordt aangetroffen, zie sectie 3, dat *buyten* frequenter wordt in Erasmus' tijd en dat in de eerste helft van de 17de eeuw *buyten* norm is, en niet minder frequent voorkomt dan *uyt* of *huys*.⁶ Dat *uy* in de 17de-eeuw overigens niet altijd als [y.j] hoeft te zijn uitgesproken komt in sectie 5 aan de orde. Hoe dan ook, ook wie mijn opvatting dat *extra* als 'buiten' moet worden vertaald niet deelt zal moeten vaststellen dat de speciale tweeklank in (4) [y.j] betreft en dat Erasmus twee uitspraken van de Westgermaanse *û* heeft gekend: een monoftongische [y:] en een diftongische [y.j].

Het getuigenis van Erasmus komt er dan op neer dat in het Hollands van zijn dagen een in prominentie dalende diftong [y.j] te horen is geweest in woorden als *huis*, *muis*, *muur* en *buiten*, maar daarnaast kon men ook [y:] zeggen. Of deze klanken voor /r/ of voor de obstruenten /s/ of /t/ voorkomen, maakt voor hem geen verschil. Fonologisch gaat het blijkbaar om /y:/, gerealiseerd als [y.j] of [y:]. Het is net zo'n verschil als tussen [ze:] en [ze.j] 'zee' in Modern Nederlands, aldus Caron in zijn Inleiding op Montanus (1635, p. XIII): [y.j] en [e.j] zijn "fonetisch ongedissimileerde diftongen". Ik neem daarom aan dat in de uitspraak van het Hollands van Erasmus' tijd tussen [y:] en [y.j] ook tussenstapjes van het type [y:^o] te horen zijn geweest, maar van opening van de klinker is nog geen sprake.

3 Middelnederlandse oorkonden van 1301-1400

In tabel 2 geef ik, rekening houdend met open en gesloten lettergreep, de spellingsfrequenties (absolute voorkomens) van de klinkers van *uit*, *buiten* en *muur*, op basis van het 14de-eeuwse corpus Middelnederlands, zie Van Reenen (2000). Voor de goede orde: *muur* enkelvoud was toen nog in veel dialecten tweesyllabig: *mure*, maar blijkbaar al niet meer in het Hollands

⁶ Opmerkelijk is dat in de vertalingen in het Nederlands van het werk van Erasmus' zelf 'uit' nog vaak *uit* wordt gespeld, naast vooral *buyten* en *huys*, zie Bijl 1978. Voor wat betreft de 17de eeuw baseer ik mij op vele citaten, voornamelijk uit Poelhekke 1978.

van Erasmus. Die tweesyllabigheid is in de moderne dialecten nog steeds, zij het op bescheiden schaal, terug te vinden, zie kaart 3. In de 14de eeuw hadden van de 95 relevante vormen er nog maar 22 hun tweede syllabe verloren. Overigens komen ook in de 13de eeuw al wat geapocopeerde vormen voor, bijvoorbeeld in Brugge. Omdat *muur* in het corpus niet zeer frequent is heb ik, bij de getallen voor *muur*, ook nog die van een aantal andere woorden op *-uur* opgeteld, zie tabel 3. Al komen de klinkers van een aantal van deze woorden niet van Westgermaanse *û*, zij gedragen zich, op een paar marginale uitzonderingen na, wel zo.⁷ Hoe de schrijfwijzen *ue* (plus wat *uy* en *uu*) versus *u* (plus wat *uu*) in open syllabe geografisch zijn verdeeld is te zien op kaart 4. Kernen van *ue*-spelling zijn te vinden zowel binnen als buiten Holland. Op de zeldzame spellingen zonder *u* kom ik later apart nog even terug.

Tabel 2. *Frequenties van spellingen van de klinker van uit, muur en buiten, waarbij 'u' en 'v' te lezen zijn als 'U'; 'y' en 'ij' (5x) als 'Y'; 'i' en 'j' (1x) als 'I'; 'e' als 'E'; en 'uu' en 'w' als 'UU'.*

	U	UU	UE	UI	UY	Totaal
UIT	75	817	61	80	708	1741
MUUR		1	25			26
	U	UU	UE/UUE	UI	UY/UYE	
UITE	1221	20		2	47	1290
BUITEN	267				6	273
MURE	60	1	24			85

⁷ De *i* en *y* spellingen in *vier* 'vuur' en *stieren* 'sturen', die ik verder buiten beschouwing laat, laten zien dat deze woorden niet teruggaan op Westgermaanse *û*. Voor het overige gedragen ze zich niet anders dan *zuur*, *huur* en *muur*. Niet opgenomen in tabel 3 zijn *baten* (Zwolle), *ghebeure* = *gebuur* (regio Breda) en de eigennaam *Sc(h)oermans*. Ik beschouw *baten* (Zwolle) een schrijffout voor *buten*, en *ghebeure* voor *gebuere*. Van *Sc(h)oermans* (uit 1371 en 1372 te Dordrecht) neem ik aan dat het voor *Schoormans* staat en niet op *schuur* teruggaat. Buiten beschouwing gelaten zijn tenslotte 11 vormen met dubbel *rr*, bijvoorbeeld tweemaal *verre* 'uur'.

Tabel 3. *Frequenties van de spellingen met u van de klinker van buur, duur, huur, muur, natuur, puur, schuur, sturen, uur, vuur, zuur en samenstellingen, waarbij 'u' en 'v' te lezen zijn als 'U'; 'y' en 'ij' als 'Y'; 'i' en 'j' als 'I'; 'e' als 'E'; en 'uu' en 'w' als 'UU'. Vormen niet afkomstig van Westgermaanse û zijn met * gemerkt. Zij gedragen zich in grote lijnen hetzelfde als vormen waarvan de klinker wel afkomstig is van Westgermaanse û.*

	U	UU	UE/UUE	UI/UUI(E)	UY/UYE/UEY	Totaal
BUUR	15	6	101+2	1	5+ 2+1	133
DUUR	1		2			3
HUUR	3	62	146+2	1	16+15+3	248
MUUR		1	25			26
NATUUR	6	11				17
PUUR	3	11	6	1		21
SCHUUR			7			7
* STUUR	1		12			13
UUR		6				6
* VUUR		1				1
ZUUR		1	7			8
Tot	29	99	310	3	42	483

	U	UU	UE/UUE	UI/UUI(E)	UY/UYE/UEY	Totaal
BURE	75	1	92		3	171
DURE	146		95		6+1	248
HURE	174	5	75+5	1	10+1	271
MURE	60	1	24			85
NATURE/ PURE	6					6
SCHURE	56	1	11		1	69
* STURE	2	1				3
URE	7					7
* VURE	4	1+1				6
ZURE	2	3				5
Tot	532	8	308	1	22	871

In de tabellen 2 en 3 is te zien dat in gesloten syllabe voor *t* de spellingen UU en UY domineren. Dat was ook al zo voor de *s* van *huis*, zie hoofdstuk 2. Voor *r* domineert echter UE, op forse afstand gevolgd door UU. In open syllabe domineert U voor *t*, op grote afstand gevolgd door UY. Dat was ook al zo voor *s*, vooral bij *duizend*, minder bij *huizen*, zie hoofdstuk 2. Voor *r* domineren U en opnieuw UE. Nadere analyse van de gegevens leert nog dat het gebruik van de spelling *uy* toeneemt in de loop van de 14de eeuw en ook dat was al gebleken in hoofdstuk 2. De opmerkelijkste conclusie is echter dat, waar voor *s* en *t* vooral UY wordt aangetroffen, voor *r* vooral UE gebruikelijk is.

Algemeen wordt aangenomen dat de letters *u*, *e*, *i* en *y* in vormen als *uut*, *uit* en *uyt*, *muer* en *muur* in het Middelnederlands als verlengingsteken dienen. In feite heeft deze opvatting maar één argument voor zich, en dat argument is onjuist. Uit het getuigenis van Petrus Montanus (1635: p. 67) en tijdgenoten blijkt dat zij de klinker in woorden als *huis* en *muis*, ondanks de spelling met *ue*, *ui* en *uy* niet diftongeren. Daar volgt echter niet uit dat Erasmus dat ook niet heeft gedaan. Aangezien het getuigenis van Erasmus in de tijd dichter bij de 14de-eeuwse gegevens ligt dan dat van Montanus, doen we er in dit geval verstandig aan alleen bij Erasmus te rade te gaan, die wel licht diftongeert.

Dat de traditionele visie aan herziening toe is, was al betoogd in hoofdstuk 2 en hoofdstuk 3. Zo hebben we in hoofdstuk 2 erop gewezen dat, in tegenstelling tot wat algemeen wordt aangenomen, de spelling *uy* in de 14de eeuw niet als equivalent kan worden beschouwd van *ui*, en evenmin van *uu*, *ue*, aangezien sprake is van een substantieel andere distributie: *uy* komt, naast *u*, veelvuldig in open syllabe voor; *ue*, *ui* en *uu* hoegenaamd niet. In gesloten syllabe daarentegen vinden we vooral *uy*, *uu*, *ui* en *ue*. De overlap tussen beide syllabetypen betreft alleen *uy*. Aangezien lengtecontrast in klinkers wel in gesloten, maar niet in open lettergreep voorkomt, volgt daaruit dat *y* in open lettergreep niet voor klinkerlengte staat. Een meer voor de hand liggende interpretatie is dan dat *uy* staat voor een tweeklank, met name de [y.j] van Erasmus.

Passen wij dezelfde redenering toe op vormen van het type *muere* en *muure*, dan geldt iets dergelijks voor de *e* in *ue*, want ook *ue* komt niet alleen overwegend in gesloten, maar ook veelvuldig in open syllabe voor, zie de tabellen 2 en 3. En dat heeft als gevolg dat niet alleen *y* maar ook *e* na *u* niet als puur verlengingsteken van de [y:] kan worden geïnterpreteerd, een stap die in hoofdstuk 2 nog niet beargumenteerd kon worden gezet. Het is van daar nog maar een kleine stap om ook *i* in *ui* die status te

ontnemen. Onze interpretatie heeft een direct voordeel: wij kunnen nu probleemloos verklaren waarom het lengteteken voor *r* bij uitstek *e*, voor *t* en *s* bij uitstek *u* of *y* is: het gaat om een licht verschil in uitspraak. Daarnaast geldt dat de klinker in open lettergreep in het algemeen korter is en minder neiging tot diftongering heeft dan in gesloten lettergreep.

Steun voor onze interpretatie van nog een heel ander type vinden wij bij Mihm (2001:587-591, 2002: 252-253). Mihm betoogt dat het niet waarschijnlijk is dat *i*, *y* en *e* in *huis*, *huys* en *hues* in de Middelnederlandse dialecten puur voor alleen verlenging staan (op *uu* kom ik in sectie 4 terug). In het Oudfrans wordt lengte in de spelling *niet* aangegeven. Waarom zouden scribenten, die Oudfrans als hun grote voorbeeld op het gebied van spellen in de volkstaal zien, daar ineens in het Nederlands wel aan begonnen zijn? En waarom zouden ze daar dan bovendien, in een periode waarin spellen en lezen in de volkstaal nog allesbehalve gebruikelijk is en lettertekens letterlijk gelezen plachten te worden, zulke ingewikkelde en niet voor de hand liggende metatekens als *y*, *i* en *e* voor hebben gekozen, die bovendien al andere spellingsfuncties hadden. Mihm neemt daarom aan dat *i*, *e* en *y* in combinaties als *ui*, *ue* en *uy* veeleer bedoeld zijn geweest om zo goed mogelijk een fonetische waarde aan te geven, dat wil zeggen naast lengte in elk geval ook nog iets anders. Uit Mihms betoog volgt dat naast de klinkersequentie in *huys* ook die in *huis* en *hues* heel goed kunnen staan voor lichte diftongen.

Die diftongen zijn overigens niet per definitie volledig palataal: zij moeten soms als [u.j]-achtige uitspraken geïnterpreteerd worden. In Van Reenen (2000:493, kaart 1) heb ik geprobeerd de grens van de palatalisering van de *û* te bepalen door te vergelijken met de spelling van 'goed'. Op basis van de distributie van vormen van het type *guet* en *goet* kon worden beargumenteerd dat in het oosten van het taalgebied, waar *û* niet gepalataliseerd is, *uy* veeleer staat voor zoiets als [u.j]: een lichte tweeklank waarvan alleen de naslag palataal is. In dat licht dienen de kaarten van *uit* in hoofdstuk 3 en van *huis* en *duizend* in hoofdstuk 2, kaarten 2-7) te worden geïnterpreteerd, evenals kaart 3 hierboven. Alleen in West-Vlaanderen mag bij de spelling *ue*, op grond van de uitspraak aldaar in de moderne dialecten, in plaats van aan diftong [y.^ø], wellicht al aan een uitspraak *m*[\emptyset]:*r* worden gedacht.

Tenslotte een enkele opmerking over de zeldzame spellingen zonder *u*. Ze zijn opgenomen in tabel 4, zie ook noot 7. Nadere analyse leert dat *out*, *oyt* en *moren* voorkomen in regio Q99 Meersen, *bouten* en *schoere* in

P176 Sint-Truiden en *score* in K285 Schelle. Voor vormen van het type 'buur' komt *boerschap* driemaal voor in F179 Zutphen, *geboerbossche* in regio L271 Venlo, *nageboeren* driemaal in Q95 Maastricht en regio. Dat ze overwegend in het zuidoosten zijn te vinden en in elk geval ver van Holland, klopt met de bevindingen van Ryckeboer (1973:72-73) en van Van Reenen (2000:487), en de in deze studies gegeven verwijzingen. Deze spellingen met *o* en *oe* laten zien dat de opening van de klinker ver van Holland begonnen moet zijn, in gebieden waar de *û* niet of nog niet gepalataliseerd was (met als enige uitzondering Schelle).

Tabel 4. *Spelling van woorden met Westgermaanse û of, met *, die zich in grote lijnen zo gedragen, waarin geen u is gespeld, waarbij 'o' te lezen is als 'O'; 'e' als 'E'; 'y' als 'Y'; 'u' als 'U'; en 'i' als 'I'.*

	Gesloten syllabe					Open syllabe				
	O	OE	OY	OU	IE	O	OE	OU	IE	YE
BUITEN								1		
UIT			1	1						
BUUR		4								3
MUUR						1				
SCHUUR	2									
UUR										
* STUUR										4
* VUUR				1					3	

Gezien de beperkte middelen die de scribenten ter beschikking stonden, is er opmerkelijk veel variatie in het 14de-eeuws Middelnederlands. Systematisch is er niet alleen verschil in spelling tussen open en gesloten syllabe, maar ook tussen de spellingen voor /r/ en voor /t/ en /s/. Voor de obstruenten lijken de realisaties [y:] en [y.j] van de /y:/ verder uit elkaar te liggen dan [y:] en [y.^o] voor /r/. Aan de realisaties van de fonemen /y:/ als [y:] tot [y.j] en van /u:/ als [u:] tot [u.j] mogen we ongetwijfeld [y.^o] en [u.^o] toevoegen, realisaties die voor /r/ wellicht domineren. De distributie van *ue* voor /r/ in open syllabe wijst op een lichte diftong met diverse geografische centra, zowel binnen als buiten Holland. In West-Vlaanderen mag wellicht al aan [ø:] worden gedacht. Honderd jaar later is in het Hollands van Erasmus het verschil

in realisaties van /y:/ voor /s,t/ en /r/ verdwenen en mogelijk ook dat tussen open en gesloten lettergreep.

4 Het probleem van de lange, gebogen klinkers van Erasmus.

In citaat (2) hierboven spreekt Erasmus (1527:143) over klinkers die naast lang ook gebogen kunnen zijn. Naast *muis* vermeldt hij dat ook nog van de *o* van *loos* 'callidus'. Korte klinkers die scherp zijn en lange die gebogen zijn, dat is een eigenschap van het Hollands die het met het Latijn deelt, al beseft men dat in Erasmus' tijd niet: Ook in *malum* 'appel' is de klinker lang en gebogen, alsof je zegt 'máalum'. In *malum* 'slecht' daarentegen is de eerste klinker kort en scherp. Voor Erasmus gaat het bij sommige lange klinkers en tweeklanken dus niet om een verlengde korte, maar nog steeds scherpe klinker, maar om een verlengde klinker die van scherp gebogen wordt.

Mihm (2001:587-591, 2002: 252-253) veronderstelt dat "gebogen" hier wellicht voor tweetoppigheid of sleeptoon staat. Mihms hypothese geeft dan een verklaring voor het feit dat in het Middelnederlands, in tegenstelling tot bijvoorbeeld het Oudfrans, zo veelvuldig dubbele letters voor klinkernotaties zijn ingevoerd. In het Oudfrans worden sequenties van twee klinkertekens inderdaad maar zelden aangetroffen en dan gaat het alleen om verschillende lettergrepen: *maaille* 'muntstuk', *aage* 'leeftijd', *Aalis* 'eigenaam'; *pooir* 'kunnen', *voorie* 'voogdij'; *seel* 'zegel', *abeesse* 'abdis'; *oubliia* '(hij) vergat', *traïie* 'verraden' zijn uitgesproken als [aʔa], [oʔo], [eʔe] en [iʔi], waarin de [ʔ] meer of minder lenis kan worden gerealiseerd. De Oudfranse sequenties zijn waarschijnlijk vergelijkbaar met Modern Nederlandse sequenties van het type: *naapen* [aʔa], *meeëten* [eʔe].

Nu zou men kunnen veronderstellen dat in het Middelnederlands de dubbele lettersequenties eveneens lettergreepgrenzen aangeven, en dat zou betekenen dat notaties als *uu* in *huus* of *uy* in *huys* in de periode van Erasmus en daarvóór als tweelettergrepig: [hyʔys] of [hyʔis] moeten worden opgevat. Dat valt echter op geen enkele manier waarschijnlijk te maken. De hypothese van Mihm gaat een stap minder ver: in zijn visie zouden *uu*, *uy*, *ui* en *ue* zijn op te vatten als tweetoppig binnen dezelfde lettergreep, als klinker of lichte diftong die qua intonatie eerst daalt en dan weer stijgt. Zo'n tweetoppige uitspraak is kenmerkend voor sleeptoonaccent, dat thans nog te horen is in vele Limburgse dialecten, al dan niet in oppositie met stoottoon. Aangezien de dubbele klinkernotatie

voorkomt in heel het noordwesten van het Middelnederduitse en Middelnederlandse taalgebied, veronderstelt Mihm daarmee dat tweetoppigheid, dat wil zeggen sleeptoon, kenmerkend voor heel dit gebied is geweest. In Holland zou het verschijnsel omstreeks 1600 dan verloren zijn gegaan, want Erasmus heeft het nog gekend, Montanus niet meer. Het *accentus circumflexus*: de snapstaegige vocaal van Montanus (1635, p. 125, zie ook Feitsma 1991, p. 7) kan daarom niet worden gelijkgesteld aan het *circumflexus* van de klinkers en diftongen in citaat (2).

Mihms hypothese geeft een verklaring voor het afwijkend spellingsgedrag van de Middelnederduitse en Middelnederlandse scribenten: de dubbele klinkernotaties gaven oorspronkelijk niet zozeer lengte, die immers niet placht te worden aangegeven, maar sleeptoon (tweetoppigheid) aan, door Erasmus met de term *gebogen* aangeduid. Aan de dubbele klinkernotatie van het Middelnederlands is dan behoefte gevoeld vanwege de aanwezigheid van een eigenschap die in het Oudfrans ontbrak. Daarnaast is het niet nodig de dubbele notatie van de klinkers, als in het Oudfrans, te duiden als lettergreepgrens.

Mihms hypothese is daarmee heel aantrekkelijk. Zij kan ingrijpende gevolgen hebben voor de studie van oudere taalfasen van het Nederlands en het Nederduits, aangezien de standaardnaam tot nu toe is dat Keulen pas later, na de middeleeuwen, het centrum is geweest van het ontstaan van sleep- en stoottoon, zie bijvoorbeeld Gussenhoven & Peters (2004, p. 276). Het hier aangesneden probleemveld vereist diepgaand nader onderzoek, waarbij de gegevens en inzichten opnieuw gewikt en gewogen dienen te worden. Het voert echter te ver er hier nu nader op in te gaan. Hier is van belang dat niet valt uit te sluiten dat in (1c) hierboven de eerste [u:], [y:] en [y.j] nog door sleeptoon gekenmerkt kunnen zijn geweest, maar dat de [y:] van Montanus dit kenmerk inmiddels verloren heeft.

5 Implicaties voor Kloekes Hollandse Expansie

Zolang we genoeg nemen met de sprong van Kloeke van [y:] naar [ø.j] als in (1a) is er niets bijzonders aan de hand met de klankontwikkeling van de Westgermaanse *û*, maar wie de resultaten van de benadering van het type Caron serieus neemt, moet verklaren hoe het mogelijk is dat een natuurlijke ontwikkeling naar diftong van [y:] naar [y.j] die begonnen is in

de 14de eeuw, doorzet ten tijde van Erasmus en iets voor 1600 culmineert, daarna plotseling stopt en terugvalt naar het voorafgaand stadium [y:], en wel zodanig radicaal dat Montanus (1635) er in zijn dagen niet langer weet van heeft dat enige generaties voor hem [y.j], naast [y:], nog goed Hollands was. Hier moet iets speciaals aan de hand zijn geweest. Ik denk dat we hier te maken hebben met het ontstaan van een niet-natuurlijke ontwikkeling in de vorm van een nieuwe norm. Deze nieuwe norm kan omschreven worden als (5).

- (5) Vanaf ongeveer 1600 is diftongische uitspraak voor gepalataliseerde Westgermaanse *û* niet langer zuiver Hollands. De niet gepalataliseerde uitspraak is dat overigens al helemaal niet.

Ik vermoed dat norm (5) omstreeks 1600 is ontstaan als gevolg van een attitudeverandering in Holland. In Holland heeft zich juist in deze jaren een sterk zelfbewijstzijn ontwikkeld met als inspiratiebron het gereformeedendom in opstand tegen Spanje en de Duitse keizer. Dat zelfbewustzijn uit zich ook hier en daar in taal, en focust zich met name op de uitspraak [y:]. Holland wordt in deze periode geconfronteerd met enorme immigratiestromen en daarmee met vele gediftongeerde en/of niet gepalataliseerde uitspraken van de Westgermaanse *û*. Deze worden door Hollanders niet langer als zuiver Hollands aanvoeld, maar hebben in hun oren een allochtone bijmaak. Dat ook de diftong [y.j] niet langer als autochtoon Hollands wordt gezien moet mijns inziens op deze manier begrepen worden. Mijn verklarende hypothese is dus dat de Hollandse uitspraak [y.j] van Erasmus van status verandert en in de tijd van Montanus niet langer als Hollands klinkt. Alleen de rijmen bij Hooft passen niet in dit beeld, zie tabel 1.

Al voor de 14de eeuw was Westgermaanse *û* spontaan gepalataliseerd tot [y:] in Holland, Utrecht, de Betuwe, Vlaanderen en een groot deel van Brabant. In Holland treedt vervolgens vanaf de 14de eeuw naast [y:] lichte diftongering tot [y.j] op. Brabant kent in die periode, of niet lang erna, ook opening die – en hierin volg ik Taeldeman (2000) – met diftongering gepaard moet zijn gegaan, zodat zich daar al vroeg [ø.j] en [œ.ʹ] heeft gevormd. Voor zover deze diftongen in Oost-Vlaanderen al in de 16de eeuw zijn overgenomen kunnen ze daar weer tot monofong [ø:] geworden zijn, en zo naar Holland geëxporteerd. Maar het kan ook zijn dat Oost-Vlaanderen in deze periode nog alleen [y:] kent. West-

Vlaanderen houdt [y:], die zich daar, evenals in Frans-Vlaanderen, misschien al ontwikkelt naar [ø:]. Buiten Holland, Utrecht, de Betuwe, Vlaanderen en het grootste deel van Brabant, is de *û* niet gepalataliseerd. Wel vindt ook daar soms diftongering tot [u:] of verlaging tot [o:] dan wel beide plaats tot [o:], [o.⁹] of [o.w].

De [y:]-uitspraak, typisch voor Holland, piekt in de halve eeuw na Erasmus, maar ook het wat oudere [y:] blijft als typisch Hollandse uitspraak in zwang. Al voor 1600 wordt dan Holland vanuit het zuiden en oosten overspoeld door vele groepen nieuwe immigranten met gediftongeerde en/of geopende dan wel niet-gepalataliseerde uitspraken van Westgermaanse *û*. Al die nieuwe varianten klinken in Hollandse oren zuidelijk, zuid-oostelijk of oostelijk: dit is de taal uit de katholieke gebieden ten zuidoosten van de Bestandslijn van 1609-1621, waar gereformeerd Holland zich tegen afzet. Wat gebeurd moet zijn is dat vanaf die tijd de uitspraken van Westgermaanse *û* die in Holland te horen moeten zijn geweest in drie groepen werden gepercipieerd: als Hollands (6a), als Vlaams/Brabants (6b), of als prestigeloos Oostnederlands (6c). (De eventuele tweetoppigheid is inmiddels, althans in het Hollands, verloren gegaan.) Mijn verklaring voor het getuigenis van Montanus en de zijnen is dus dat uitspraken van het type (6b) in Holland niet zozeer verdwenen zijn, maar dat met name [y:] niet langer als Hollands werd herkend.

- (6) (a) gepalataliseerde monoftong: [y:]
 (b) gepalataliseerde diftongen: [y:], [ø:], [œ:]
 (c) niet gepalataliseerde uitspraken: [u:], [u:], [o:], [o.w], [o:]

De prestigeloze sprekers van type (6c) zijn geen Vlamingen en Brabanders of worden niet als zodanig herkend. In de Hollandse oren klinken hun varianten niet alleen niet Hollands maar ook niet als Vlaams/Brabants. Niet-gepalataliseerde varianten zijn in de Hollandse perceptie typerend voor anti-Hollandse, niet gereformeerde gebieden, richting Duits keizerrijk: voor Twente, de Achterhoek, Limburg en nog verder naar het oosten. Sprekers van type (6c) zullen er daarom belang bij hebben gehad hun uitspraak zo goed mogelijk aan te passen. Dat kan door te palataliseren. Is dat van [u:] > [y:], dan is het resultaat (toevalig) zuiver Hollands. Ook buiten Holland doet men zijn best die gepala-

taliseerde uitspraak over te nemen,⁸ en dat is dan typische Hollandse Expansie. Wie echter niet verder komt dan zijn [u:] door [y:], dan wel zijn [o:] of [o.w] door [ø:] of [ø.⁹] te vervangen slaagt er toch nog in zijn uitspraak op te waarderen naar het niveau van (6b). Maar het gaat dan om deels Hollandse deels Vlaams-Brabantse Expansie.

De als Hollandse gevoelde uitspraak [y:] kan overigens ook versterkt zijn door die immigranten, vooral uit (delen van) Oost- en West-Vlaanderen, die vanouds [y:] hebben gezegd, en waar een diftongering tot [y:] nooit heeft plaatsgehad. Dat is dan Vlaamse Expansie in Holland of Hollandse Absorptie van een variant van het Vlaams. Zoals bekend waren er onder de Vlaamse sprekers in Holland in die tijd veel met hoog prestige.

De wat onnatuurlijke [y:]-norm van het zuivere Hollands heeft het na 1600 nog opmerkelijk lang volgehouden. Uiteindelijk is hij onder de massaliteit van de palatale diftongen bezweken, ongetwijfeld het eerst in Amsterdam, en is langzaam overall de gediftongeerde en geopende uitspraak geaccepteerd. Het is dan naast de natuurlijke en spontane ontwikkeling van de diftong [y:], die in Holland al aanwezig was, in belangrijke mate ook Vlaams-Brabantse invloed geweest, die de nieuwe Hollandse norm (5) heeft doen verdwijnen.

De hier geboden hypothese verklaart de verrassende terugkeer van [y:] > [y:] die de ontwikkeling van [y:] > [y:] > [ø:] enige eeuwen onderbreekt. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen of zij houdbaar is.

6 Conclusie

Dit artikel behandelt de vraag of de visie van Kloeke dat klankverandering sprongsgewijs plaats heeft en dat nieuwe uitspraakvormen als Hollandse Expansie voor sprekers buiten Holland in cirkelbogen uit het westen komen aangerold wel in alle opzichten houdbaar is. Ik heb daartoe geprobeerd de ontwikkeling van Westgermaanse *û* te analyseren in termen van zo klein mogelijke stapjes. Dat heeft geleid tot een paar conclusies waar niet makkelijk aan te tornen valt:

⁸ Zie Hoofdstuk 6 voor Salland.

- Verandering in de uitspraak van de Westgermaanse *û* hoeft noch articulatorisch noch geografisch altijd sprongsgewijs plaats te hebben gehad, maar kan zich ook in kleine stapjes hebben voltrokken.
- De Westgermaanse *û* krijgt vanaf de 14de eeuw en tot na Erasmus aan het begin van de 16de eeuw naast [y:] ook [y.j] als extra variant die dan bij Montanus in de 17de eeuw weer verdwijnt.
- De spellingen *y*, *i*, *e* in *buys*, *huis* en *hues* zijn niet in de eerste plaats verlengingstekens van de klinker, maar geven diverse klanknuances van lichte diftongen aan.
 - Nader onderzoek verdienen drie nieuwe hypothesen:
 - Dubbele klinkerspellingen als in *buys*, *hues*, *huis* en *huus*, zo kenmerkend voor het Middelnederlands, staan niet speciaal voor klinkerlengte, maar hebben oorspronkelijk tweetoppigheid of sleптоon aangeduid.
 - Er is niet alleen sprake van Hollandse Expansie, maar ook van Hollandse Absorptie, vooral gevoed van Vlaamse kant. Daarnaast is op de langere termijn ook indirect sprake van Hollandse Absorptie van de kant van prestigeloze oostelijke sprekers in zoverre zij in Holland de niet als norm beschouwde gediftongeerde palatale uitspraak [y.j] en [ø.j] versterkt kunnen hebben.
 - Omstreeks 1600 wordt de nieuwe Hollandse uitspraak van [y.j] in [hy.js], naast ouder [y:], niet langer gevoeld als Hollands, waardoor in Montanus' tijd weer alleen [y:] als Hollands overblijft.

Bibliografie

- ANKO: zie Daan en Francken 1977.
- Berg, B. van den 2003. *Phonology & morphology of Dutch and Frisian dialects in 1.1 million transcriptions*. [MIEPiL. Series, vol. 3] Amsterdam: Meertens Instituut.
- Bijl, S.W. 1978. *Erasmus in het Nederlands tot 1617*. Nieuwkoop.
- Bloomfield, L. 1934. *Language*. London: George Allen & Unwin.
- Bree, C. van 1977. *Leerboek voor de Historische Grammatica van het Nederlands, Klank- en Vormleer met een beknopte grammatica van het Gotisch*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Caron, W.J.H. 1972. *Klank en Teken, Verzamelde taalkundige studies*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Daan, J. en Francken, M.J. 1977. *Atlas van de Nederlandse Klankontwikkeling, Kaarten en Tekst, Tekst aflevering 2*. Amsterdam: North-Holland.

Erasmus, Desiderius 1527. *Annotationes in Novum Testamentum*. Geciteerd uit: *Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami*, VI-6, red. Pieter Frans Hovingh 2003. Amsterdam: North-Holland.

--- 1528. *De recta latini graecique sermonis pronuntiatione*. Geciteerd uit: *Opera Desiderii Erasmi Roterodami*, I-4, red. M. Cytowska 1973, 1-104. Amsterdam: North-Holland. (Translated and annotated by Maurice Pope: *The right way of speaking Latin and Greek: a Dialogue*, *Collected Works of Erasmus*, Toronto 1985, 347-625.)

Feitsma, A. 1991. "Over de interpretatie van de systematiek van Montanus". *Accidentia. Taal- en letteroefeningen voor Jan Knol*. Red. Jan Noordegraaf en Roel Zemel, 3-8. Münster: Nodus.

Goossens, J. 2000. "Reeksdoorbreking bij historische gesloten lage klinkers in het Brabants". *Huldealbum Hugo Ryckebouer* red. Veronique de Tier, Magda Devos, Jacques van Keymeulen, 295-304 Gent: Vakgroep Nederlandse Taalkunde.

Gussenhoven, C. & Peters, J. 2004. "A tonal analysis of Cologne *Schärfung*". *Phonology* 21.251-285.

Kloek G.G.1927. *De Hollandsche Expansie in de zestiende en de zeventiende eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagsche dialecten, Proeve eener historisch-dialect-geographische synthese*. 's-Gravenhage:Nijhoff.

Krans, Jan L. H. 2004. *Beyond what is written, Erasmus and Beza as Conjectural Critics of the New Testament*, Amsterdam: thesis Vrije Universiteit.

Mihm, A. 2001. "Das Aufkommen der hochmittelalterlichen Schreibsprache im nordwestlichen Sprachraum". *Skripta, Schreiblandschaften und Standardisierungstendenzen, Urkundensprachen im Grenzgebiet von Germania und Romania im 13. und 14. Jahrhundert* her. von Kurt Gärtner et al., 563-618. Trier: Kliomedia.

--- 2002. "Graphematische Systemanalyse als Grundlage der historische Prosodieforschung". *Silbenschnitt und Tonakzente* her. von Peter Auer et al., 235-264. Linguistische Arbeiten Band 463.

Montanus, Petrus 1635. *Bericht van een nieuwe konst, genaemt de Spreekkonst*. Dellf (editie W.J.H. Caron, Trivium V. Groningen: Wolters-Noordhoff).

Poelhekke, J.J. 1978, *Frederik Hendrik, Prins van Oranje, Een biografisch Drieluik*. Zutphen: Walburg Pers.

Reenen, Pieter van 2005. "Kloekes *Hollandsche Expansie*: Palatalisering, diftongering en opening van de Westgermaanse *û* tussen 1300 en 1700". *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 121:264-278.

--- & Jongkind, A. 2000. "De uitspraak van de /l/ in het Nederlands", *Taal en Tongval* 52 .189-199.

Ryckeboer, H. 1972. "Uit in de Nederlandse dialecten". *Taal en Tongval* 25 .48-82.

Taeldeman, J. 2000. "Primaire of secundaire diftongering?". *Huldealbum Hugo Ryckeboer* red. Veronique de Tier, Magda Devos, Jacques van Keymeulen, 383-390. Gent: Vakgroep Nederlandse Taalkunde.

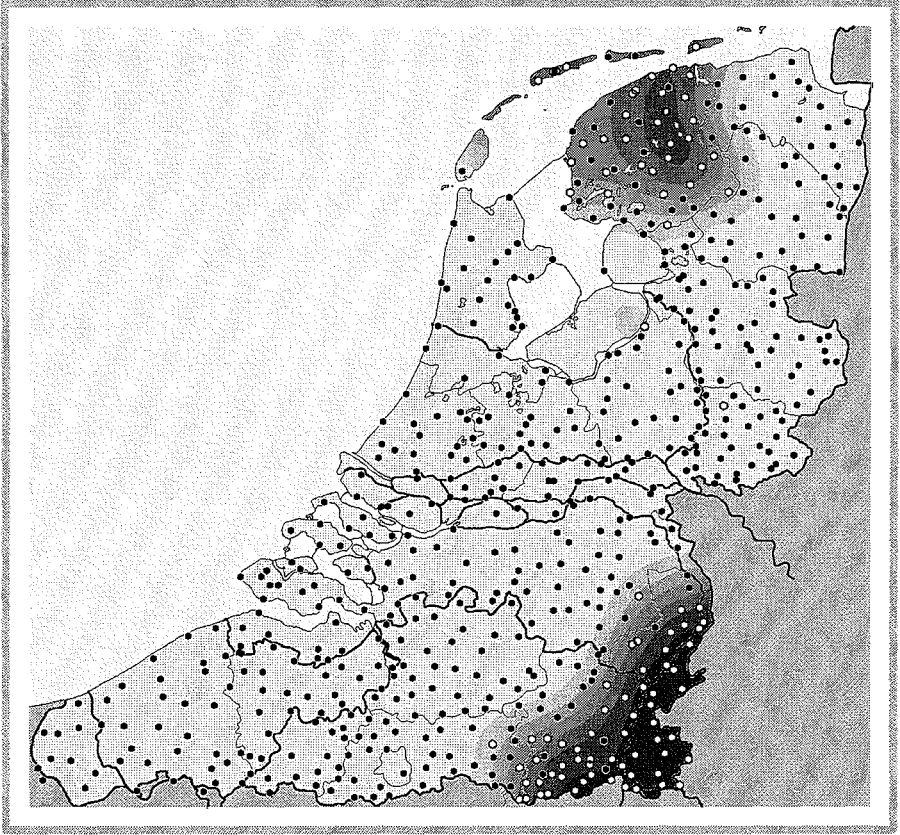
Wattel, E. & Reenen P.Th. van 1996. "Visualisation of extrapolated social-geographical data". *Structures and contingencies in computerized historical Research, Proceedings of the IX International Conference of the Association for History & Computing, Nijmegen 1994* ed. by Onno Boonstra, Geurt Collentier, Bart van Gelderen, 253-262. Hilversum: Verloren.

Adres van de auteur

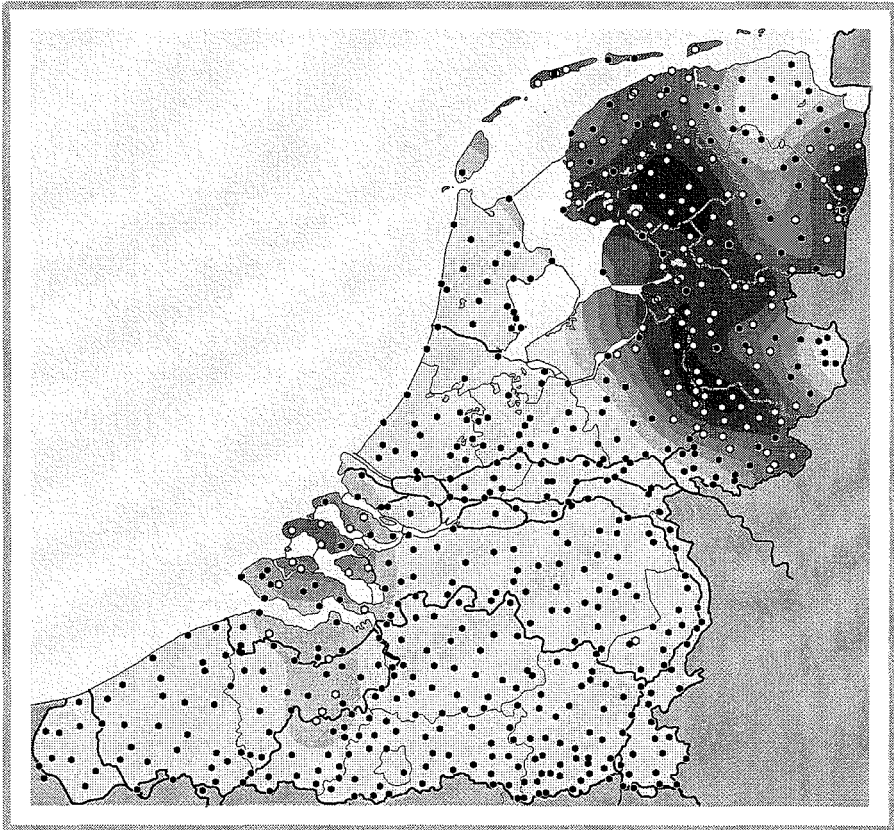
Kotterspad 14, NL 1081 KP Amsterdam

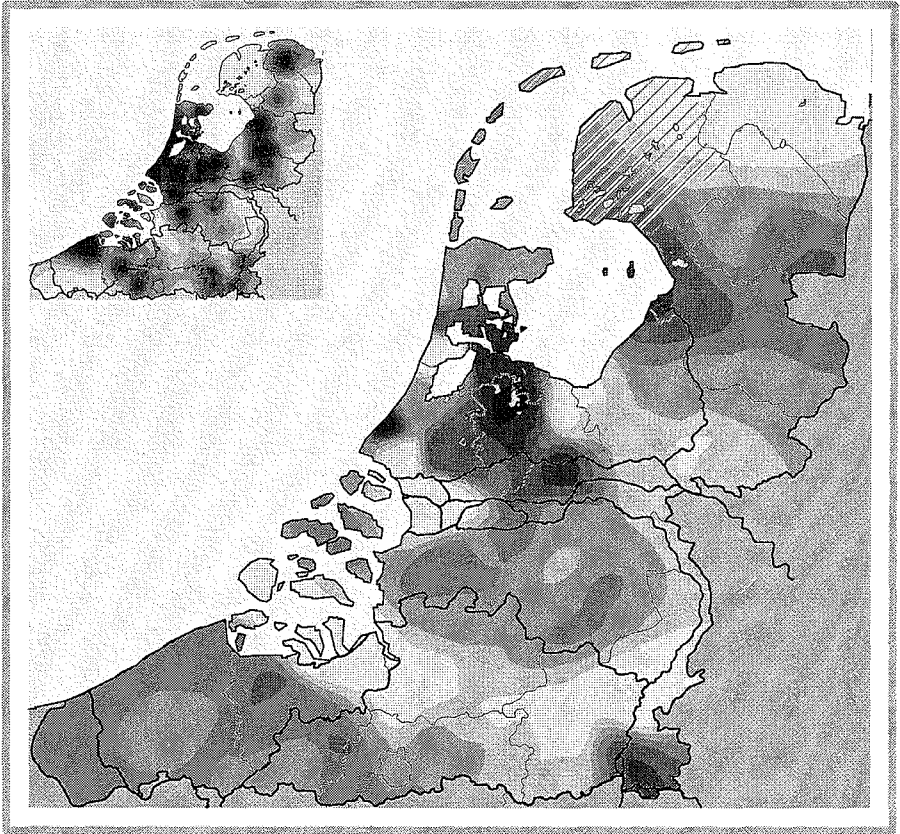
Kaart 1. Vormen van *muur* met klinkers met naslag (donker op de kaart) en zonder naslag. Naslag is gewoonlijk [ʔ], in het zuidoosten ook wel [ʔ] etc. Het noordoosten van Twente (een enkele keer ook elders) kent vormen van het type [mu^ʔ]. Ik interpreteer de [ʔ] als naslag van de [u] en niet als rest van de verdwenen /r/. Bron: GTRP, zie van den Berg (2000). Voor de kaarttechniek, zie Wattel & van Reenen (1996). NB. In Van Reenen (2005) is het onderschrift bij deze kaart – kleurenkaart 8, p. 234 – verwisseld met dat van kaart 10, p. 236.

Kaart 2. Vormen van *muur* met velaire klinker (voornamelijk [u:], [u.] en [u], donker op de kaart) en palatale klinker (voornamelijk [y:], [y.] en [y]).
Bron: GTRP, zie van den Berg (2000). Voor de kaarttechniek, zie Wattel & van Reenen (1996).

Kaart 3. Tweesyllabige vormen van *muur* (donker op de kaart) versus eensyllabig vormen in de moderne dialecten van het GTRP. Voor de kaarttechniek, zie Wattel & van Reenen (1996). NB. In Van Reenen (2005) is het onderschrift bij deze kaart – kleurenkaart 10, p. 236 – verwisseld met dat van kaart 8, p. 234.

Kaart 4. Middelnederlands. Vormen op *-uere* (*-uyre*) (donker op de kaart) versus vormen op *-ure* in 14de-eeuwse oorkonden. Voor de kaarttechniek, zie Wattel & van Reenen (1996). De kleine kaart linksboven geeft de mate van documentatie aan: hoe donkerder hoe meer oorkonden

Gereformeerd versus katholiek: Het ontstaan van de *huus/moes*-isoglos op de grens van Salland met Twente en Bentheim tussen 1606 en 1614*

0 Inleiding

Wie zijn lezers ervan wil overtuigen dat het verschil in uitspraak van het woord *huis* in de dialecten van Overijssel is ontstaan onder invloed van het prestige van gereformeerde¹ predikanten en katholieke priesters heeft wat uit te leggen. Zeker als hij daaraan toevoegt dat het uitspraakverschil meestal ook geldt voor nog eens vijf andere woorden met Westgermaanse *û* maar meestal niet voor de overige woorden met die klinker. En als daar dan nog bijkomt dat het uitspraakverschil is terug te vinden in de vorm van een haarscherpe dialectgrens, een zogenaamde *isoglos*, die zich tussen 1606 en 1614 precies op de grens van Salland met Twente en Bentheim heeft gevormd, komt dat niet bij iedereen meteen als een Aha-Erlebnis over. Inmiddels prikkelt het wellicht wel de nieuwsgierigheid van de taalkundig geschoolde lezer die hier iets van het werk van Kloeke herkent en diens ontdekking dat *huis* in Salland, niet zoals *muis* met *oe* [u:], maar vrijwel overal als *huus* [hy:s] wordt uitgesproken, waar Twente bijna zonder uitzondering alleen *hoes* [hu:s] en *moes* [mu:s] kent.

Spreekers met groot prestige plegen invloed te hebben op de taal van hun bewonderaars. Aanhangers passen hun taalgebruik aan aan dat van hun idool. Dat draagt bij aan en versterkt de groepsidentiteit. In deze

* Dit hoofdstuk is een grondig herschreven en herziene versie van Van Reenen 1997, aangevuld met nieuwe gegevens en inzichten. Zie voor deelstudies over hetzelfde onderwerp van Reenen 1995 en 2001.

¹ In deze studie had vrijwel overal waar *gereformeerd* staat ook de term *hervormd* gebruikt kunnen worden. *Gereformeerd*, *hervormd* en ook *calvinistisch* zijn in de 16de en de 17de eeuw synoniemen. Zij staan tegenover enerzijds *katholiek* (*rooms*), anderzijds *luthers*.

studie gaat het om een spraakkenmerk op basis van godsdienstige identificatie in de 17de eeuw. Predikanten en priesters hadden toen groot prestige. Thans schijnen dj's dat te hebben. "Een housefeest is te vergelijken met een kerkdienst ... God is dan de dj, of een sjaman."² De geestelijken van vroeger stonden toch wat minder hoog in aanzien: zij werden slechts gezien als de *verkondigers van het Woord* van God.

Ook Kloeke (1927:156-157) lijkt godsdienst wel te zien als een bron van dialectverskil, zij het niet zonder enige aarzeling:

We vinden ... in het Veluwsche *muus*-gebied ... op elke 10 protestanten één katholiek, waaruit naar ik meen een sterke penetratie der westelijke cultuur valt op te maken. Hoe deze penetratie in haar werk is gegaan, kunnen we voorlopig nog niet zeggen. Men make echter niet de tegenwerping, dat de plattelanders van Gelderland en Overijsel in de eerste jaren der anti-Spaanse reformatie voor de overgrootste meerderheid nog de katholieke zaak zullen hebben voorgestaan. Ik houd het voor waarschijnlijk, dat de bewoners van de Veluwe t o e n – evenals de Graafschappers en Overijselaars – nog tot de *moes*-sprekers behoorden. Maar ongeveer gelijktijdig met het veldwinnen der reformatie in de Veluwsche steden heeft zich ook de t e n d e n t i e naar *uu*-uitspraak daar kunnen vastzetten en kon dus het platteland binnen de invloedssfeer van Hollandsch-georiënteerde *uu*-sprekers komen. Met het geweldig expansieve *uu*-spreekende Holland als achterland was de verdringing van de *oe* uit de Veluwe nog slechts een kwestie van tijd, evenals de verdringing van het katholicisme een kwestie van tijd was. Ik beweer dus niet dat *moes* de katholieke en *muus* de protestantse uitspraak wàs, en nog minder dat ze als zoodanig gevoeld werd, maar wel is het m.i. zeker, dat zij die tot het protestantisme overgingen grooter kans hadden onder den invloed van *uu*-sprekers te komen, dan zij die, om welke reden dan ook, het katholicisme trouw bleven.

Kloekes aarzeling blijkt uit het feit dat hij nog niet kan zeggen hoe de "penetratie" der westelijke cultuur in haar werk is gegaan. Dit hoofdstuk doet een poging dat mechanisme aan het licht te brengen. Kloekes aarzeling blijkt verder ook uit de toegevoegde noot waarin hij opmerkt dat de *oe* al voor de reformatie op de Veluwe kan zijn verdrongen. Dat is zeker voor het westen en het zuiden van de Veluwe het geval geweest, zie hoofdstuk 3 hiervoor. Dat doet echter niets af aan het feit dat in Kloekes ogen tussen godsdienst en taal samenhang kan bestaan.

Kloeke is niet de enige. In het graafschap Bentheim onderscheidt Rakers (1993:30-35) een oudere "*katholische Sprache*" en een jongere "*reformierte Sprache*". Hij ziet in dit onderscheid de "Schlüssel zur Deutung"

² Frauke van Hulst in Ad Valvas 17.11.2005.

voor menig dialectprobleem. Over de dorpen aan de grens tussen Polen en Witrusland schrijft Woolhiser (2005:248). “Historically, the primary focus of supralocal identity was religion”. Hinskens (2005:6) vat diens betoog op dit punt als volgt samen:

Aan weerszijden van de staatsgrens liggen zowel dorpen die uitsluitend of hoofdzakelijk katholiek zijn als uitsluitend of hoofdzakelijk orthodoxe dorpen. De dynamiek van de Witrussische dialecten wordt mede bepaald door het feit dat de katholieken aan weerszijden van de grens zich bij de keuze van een Hoge code ... voornamelijk richten op het standaard Pools, terwijl de orthodoxen zich daartoe veelal tot het standaard Witruisisch wenden.

Krijgen geografisch afgebakende gebieden een eigen leger, dan kan dit zelfs leiden tot de vorming van nieuwe talen, zoals recentelijk is gebleken bij de stichting van de staten Kroatië en Servië. Het Kroatisch en het Servisch plachten voor het uiteenvallen van Joegoslavië niet te worden onderscheiden. Thans worden de geringe verschillen tussen beide talen sterk benadrukt. De nieuwgevormde gebieden vormen thans zelfstandige taalkundige invloedsferen met verschillende godsdiensten. De sprekers danken daaraan mede hun eigen nationale identiteit. Op de grens tussen beide landen vormen zich politiek-religieuze isoglossen.

Wie het over isoglossen heeft, heeft het over dialectgeografie.³ In de dialectgeografie is het niet ongebruikelijk dat ter verklaring van de verschillen tussen dialectvormen gekeken wordt naar de eigenschappen van het landschap. Moerassen kunnen als hindernissen voor verspreiding van taalvarianten fungeren, wegen veeleer als geleiders. Hetzelfde geldt voor rivieren, zolang je er op vaart. Moet je er echter over, dan zijn het, bij gebrek aan bruggen of veerdiensten, grenzen.

Tien jaar lang valt in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden de grens tussen Salland en Twente samen met de grens tussen de Staatse en de Spaanse partij. Daarnaast grenst Salland in het noordoosten aan het graafschap Bentheim, en dat heeft nooit tot de Republiek behoord. Dit deel van de grens is een oude, stabiele rijksgrens. Precies op deze grenslijn van Salland met zijn oosterburen Twente en Bentheim ligt de isoglos, door Klooke (1927) ontdekt en door hem aangeduid als de *huus/moes*-lijn.

³ “Unfortunately cut off from the main stream of linguistics”, aldus Labov tijdens een voordracht op het Meertens Instituut (18 januari 2006).

Doel van deze studie is de lezer met klem van zoveel mogelijk argumenten ervan te overtuigen:

- Dat de *huus/moes*-lijn zich tussen 1606 en 1614 precies op de grens van Salland met Twente en Bentheim heeft gevormd.
- Dat het de predikanten van de gereformeerde kerk zijn geweest die de *uu*-uitspraak in *huus* en nog vijf andere woorden vanuit het Hollands onder hun gemeenteleden hebben verbreid.
- Dat de *uu*-uitspraak aan het begin van de 17de eeuw in de nieuwe Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden het ideologisch kenmerk, het sjibbolet, voor autochtoon, zuiver Hollands is geweest.
- Dat zich naast de isoglos ook drie enclaves met de “verkeerde” uitspraak hebben gevormd: Den Ham, reeds door Kloeke als zodanig onderkend, maar daarnaast ook Vriezenveen en waarschijnlijk Gramsbergen, en dat ook in de vorming van die enclaves de predikanten de hoofdrol hebben gespeeld.

Daarmee is deze studie een poging de onderzoekslijnen van Kloeke door te trekken en te zien in hoeverre een benadering waarin diachronie, dialectgeografie en sociolinguïstiek elkaar afwisselen en aanvullen, tot nieuwe inzichten en resultaten in de aard van taalverandering kan leiden.

Paragraaf 1 geeft een overzicht van de gebeurtenissen in de nieuwe Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden omstreeks 1600, en de rol van de kerk daarin, toegespitst op de tegenstelling in Overijssel tussen het hollandsgezinde Salland en het spaansgezinde Twente.

Paragraaf 2 gaat over de *huus/moes*-lijn, de isoglos. Op de kaart van Kloeke (1927, zie ook Kloeke 1931, 1950, 1952)⁴ ligt de isoglos niet altijd precies op de grens van Salland, met name voor wat betreft het noordelijke deel. Aangetoond zal worden dat dat niet juist is en dat ook hier de isoglos vrijwel altijd met de grens samenvalt. Een tweede punt is dat de isoglos niet alleen het woord ‘huis’ betreft, maar ook nog vijf andere woorden. Met die mogelijkheid hield Kloeke al enigszins rekening.

In paragraaf 3 worden de geografische aspecten van de isoglos onderzocht door de moderne taalkaart *huus* versus *hoes* in Overijssel, zie kaart 1, te leggen naast fragmenten van een landschapskaart uit 1652, de kaarten 2a en 2b, waarop wegen, rivieren en moerassen staan aangegeven. Dat levert opnieuw een correctie op de ligging van Kloekes *huus/moes*-lijn

⁴ De kaart is los bijgevoegd bij Kloeke 1927. De kaart is herdrukt in TNTL 2005, p. 226-227.

op. Kloeke had al vastgesteld dat Den Ham in Salland *hoes* zegt en dat dat daar niet "hoort". Hetzelfde geldt waarschijnlijk voor het Sallandse Gramsbergen, dat net als Den Ham *hoes* zegt. Tenslotte zal worden aangetoond dat in elk geval nog één enclave onderkend moeten worden: het Twentse Vriezenveen dat *huus* zegt, waar men *hoes* zou verwachten.

De rol van de godsdiensten in Twente en Salland is het onderwerp van paragraaf 4. De invloed niet alleen van de gereformeerde predikanten maar ook van de katholieke priesters komt hier per plaats soms tot in details aan de orde. Doel is duidelijk te maken hoe de vorming van de drie enclaves en de isoglos kan worden verklaard uit de attitude van de lidmaten en parochianen tegenover hun geestelijke leiders: zijn die gereformeerd of niet dan wel hebben die prestige of niet?

In paragraaf 5 komt de isoglos nogmaals aan de orde: hoe scherp zij door het landschap snijdt, of zij representatief is voor de theorie der Hollandse expansie, waarom zij nu juist bij alle mogelijke verschillen tussen het Hollands en het Overijssels de verandering van *oe* naar *uu* ([u:] > [y:]) betreft, en waarom zij alleen in zes frequente woorden heeft plaats gehad, benevens de rol van de predikanten daarbij. Daarnaast ook nog of de isoglos gezien kan worden als de neerslag van lexicale diffusie.

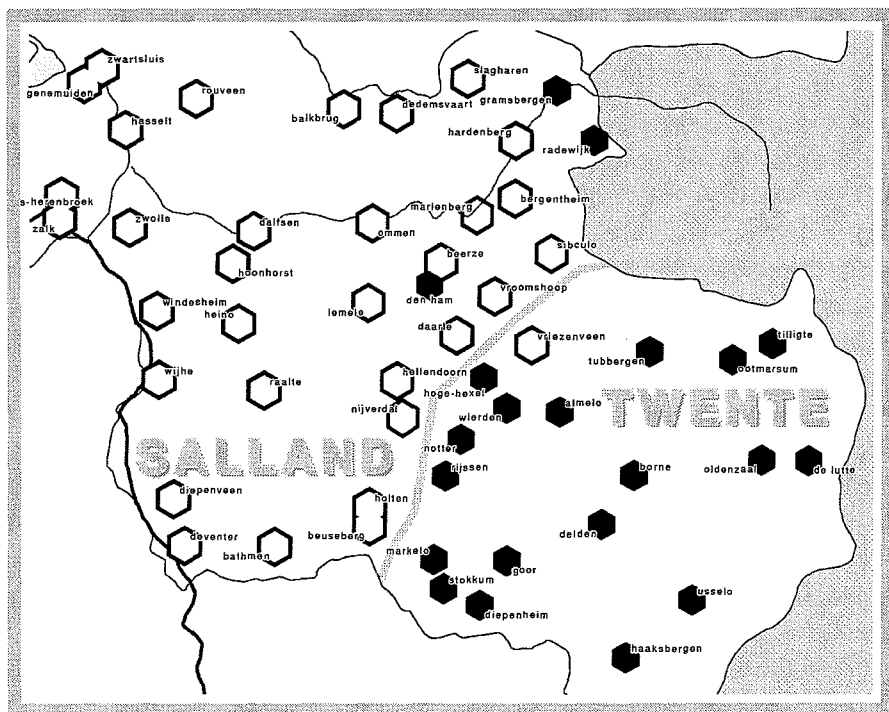
Een korte conclusie volgt in paragraaf 6.

1 Overijssel omstreeks 1600 in de Republiek der Nederlanden

Het belangrijkste doel van deze paragraaf is duidelijk te maken waarom de vorming van de isoglos op de grens tussen Salland en Twente tussen 1606 en 1614 gedateerd moet worden. Een kort overzicht van de historische gebeurtenissen in deze periode in de jonge Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, waarbij de nadruk ligt op Overijssel, is daartoe onontbeerlijk. In 1.1 komt vooral de Republiek aan de orde, in 1.2 de kerk.

1.1 De Republiek

De Republiek bestond uit zeven provinciën. Van die zeven was Holland belangrijker dan alle andere zes bij elkaar. Die andere zes waren Zeeland, Utrecht, Friesland, Groningen, Gelderland en Overijssel. Van alle zeven was Overijssel het minst nederlandsgezind. Nog tot het einde van de

Kaart 1. *Huns*-plaatsen (wit) en *hoës*-plaatsen (zwart) in Overijssel. Het zuidelijke deel van de isoglos – de grijze streep – valt samen met de grens tussen Salland en Twente, het noordelijke deel grotendeels met de grens tussen Salland en Bentheim. Kaartproductie: E. Wattel.

16de eeuw beschouwt het zich als deel van het Duitse keizerrijk. Volgens het verdrag van Augsburg van 1548 zouden de toen nog zeventien Nederlanden samen “de tiende of Bourgondische kreits” van het Duitse Rijk vormen. Daar voelden vooral de Hollanders niets voor.

Er waren echter ook Nederlanders, die wel degelijk op de Duitse naam prijs stelden, die binnen dat Duitse Rijk hun oude keizerlijke privileges het veiligst achtten, en die het verdrag juist wilden beschouwen als de bevestiging van de bestaande relatie. Zulke Nederlanders waren er ruim veertig jaar later nog altijd, toen vooral in Overijssel.⁵

“Subjecten van den Rycke” wonen in Overijssel, en vooral aan de westrand in de oude rijkssteden Deventer, Kampen en Zwolle. Zij rekenen zich tot de Westfaalse kreits, op grond van economische overwegingen, zoals het recht op eigen muntslag. Ook bij de Ridderschap leefde de rijksverbondenheid sterk. Nog in 1579 staat Overijssel achter de bepalingen over de verhouding tot het Duitse Rijk en wil die handhaven.

Pas omstreeks 1590 neemt die verbondenheid met het Duitse Rijk af. Na Maurits’ verovering van Breda – middels het befaamde turfschip – stijgt zijn populariteit snel. In 1591 is hij kapitein-generaal in vijf provincies, en daar is ook Overijssel bij. In deze periode worden de Staten-Generaal zich bewust van eigen kracht, onafhankelijk van het buitenland.

In 1593 beveiligde de stadhouder van Friesland, Willem Lodewijk van Nassau, “de omgeving van Coevorden door de huizen van Gramsbergen en Ruinen te veroveren.” Op 20 augustus 1598 gaf Rijnberk – tussen Wesel en Duisburg – zich aan Maurits over.

Binnen drie maanden volgden Meurs, Grol, Bredevoort, Enschede, Ootmarsum, Oldenzaal en Lingen. ... De Republiek vormde nu een gesloten gebied zonder enclaves. De tuin, de omheining der zeven Verenigde Nederlanden was gesloten.⁶

In 1605 wordt die omheining echter weer ruw doorbroken. Op 7 augustus van dat jaar verovert de Italiaan Spinola bij verrassing Oldenzaal. Spinola, van huis uit bankier, ontpopt zich in Spaanse krijgsdienst als een buitengewoon bekwaam veldheer, volledig tegen

⁵ Zie voor deze passage en de citaten: Van Deursen 1997: 115, 125, 290; 2000: 43, 54, 142, 263.

⁶ Van Deursen 2000: 133, 158.

Maurits opgewassen. De aanval van Spinola veroorzaakt grote paniek. De Generale Staten zijn bang dat hij zal doorbreken naar Zwolle en over de IJssel trekken. Daarom worden vanaf september 1605 in grote haast verdedigingswerken aangelegd. Deze *redoutes* worden gesitueerd ten westen van de IJssel, op die plekken waar Spinola de rivier zou kunnen oversteken.⁷ Tot grote opluchting van de Staatsen blijft hij echter in Oldenzaal zitten.

Tussen de *redoutes* en het garnizoen in Oldenzaal vormen zich nu twee scherp gescheiden invloedsferen en dat blijft zo tot ongeveer 1614. De grens ertussen is echter niet rond Oldenzaal, maar tussen Salland en Twente. Want rechtens heeft de Spaanse partij het vanaf 1605 weliswaar alleen te zeggen in Oldenzaal, inclusief zijn stadsvrijheid Berghuizen,⁸ in werkelijkheid beheerst zij heel Twente en het ten noorden ervan gelegen deel van Bentheim. Ook het kasteel Lage, net buiten de noordoostpunt van Twente in Bentheim, is in handen van de Spanjaarden. En dat is te merken. Spinola had niet tot doel naar het westen door te stoten, maar naar het noorden, het rijke Friesland. Maar al is dat niet gebeurd, zijn legers zwierven wel die kant op. Daarom had op 7 april 1607 de drost van Salland aan Maurits het innemen van Veenbrugge voorgesteld “tegen des vijants brantschat in Vrieslant, Overijssel ende de Drente”. Ook Maurits was er voorstander van de weg naar Friesland te blokkeren en zo een einde te maken aan het brandschatten. Veenbrugge ligt aan de weg van Oldenzaal via Bentheim, Hardenberg en Gramsbergen (dat blijkbaar niet langer door Willem Lodewijk bezet was) naar Coevorden. Maar de Raad van State adviseert negatief en het plan gaat niet door. De reden is dat sinds eind 1606 in het diepste geheim onderhandelingen met Spanje zijn aangevangen, die per 7 april 1609 zullen resulteren in de *Trêve*, het Twaalfjarig Bestand. Een aanval op de schans van Veenbrugge zou wel eens een negatieve invloed kunnen hebben gehad op het verloop van de zojuist aangevangen onderhandelingen.⁹

In juli 1607 vragen Gedeputeerde Staten van Friesland toestemming voor een experiment. Zij willen uitproberen of de vijand op de Vechtroute van Zwolle via Ommen, Mariënberg, Bergentheim, Hardenberg en Gramsbergen naar Coevorden vrij vervoer van goederen en materialen zal gedogen, zonder dat enige lasten betaald hoeven te worden. Dat

⁷ Rijperman 1957:306, 312, 315, 322, 534, 548, 560.

⁸ De Hullu 1914:40; 1920:194. Van Deursen 1971:17.

⁹ Van Deursen 2000:90, 197-198 etc.

vervoer zal ten behoeve van fortificatiewerken te Coevorden plaats hebben. In die tijd wordt ook onderhandeld over het vrij en zonder belet mogen gaan en staan van alle burgers en inwoners ten plattenlande van Salland.¹⁰ De oorlog lijkt stil te zijn vallen en de fronten bevroren.

De terughoudendheid van de Republiek op het oorlogsfront leidt na de verovering van Oldenzaal tot 20 jaar stabilisatie van een situatie, waarbij Overijssel in tweeën is gesplitst. Een van de problemen die daaruit voortvloeit is de vraag wie het in Twente voor het zeggen heeft: de Staten van Overijssel, of de Spaanse gouverneur van Oldenzaal. Twente kent naast Oldenzaal nog zes andere steden: Almelo, Goor, Rijssen, Ootmarsum, Enschede en Delden. Die zijn vanaf de verovering van Oldenzaal spaansgezind. Goor en Rijssen maakten al sinds 1603, samen met Ootmarsum, Enschede en Delden, deel uit van een Twentse stedenbond. In de periode voor 16 februari 1609 vragen zij de aartshertogen in Brussel, het Spaanse kamp, als hun heer op te treden, hetgeen aanvaard wordt. Het verbond heeft zeker tot 1621 bestaan.¹¹ Almelo is wel geen lid van die stedenbond, maar kent een belangrijk klooster. Twente, de helft van Overijssel, ligt met zijn zeven steden de facto buiten de invloed van de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën.

Toch wordt ook Twente gebrandschat, zo blijkt op 17 april 1607 uit een klacht van de inwoners. En Oldenzaal vordert de contributiën over Twente in, zonder daar het recht toe te hebben, dat recht komt vanouds aan de Staten van Overijssel toe, zo klagen de Overijsselse gedeputeerden in juli 1609.¹² Zonder succes: nog in maart 1610 gaan die van Oldenzaal bij nacht en ontij op roof en brandschatting uit, hoewel inmiddels wel enig Staats krijgsvolk uit Deventer is overgebracht naar Ootmarsum ten noorden, en Enschede ten zuiden van Oldenzaal, waar overigens geen vestingwerken meer te vinden zijn: die zijn in 1597 door Maurits afgebroken. Tegen de aanwezigheid van het Staatse krijgsvolk wordt vervolgens protest aangetekend door Spaanse soldaten.¹³

Vanaf 1605 blijft Overijssel militair gesproken verdeeld in een deel dat Staats is en een deel dat Spaans is. Dat blijft zo tot Ernst Casimir in 1626 Oldenzaal weer terugverovert. Sindsdien hebben Salland en Twente nooit meer zo scherp tegenover elkaar gestaan.

¹⁰ Rijperman 1970: 28, 29, 32.

¹¹ Snuif 170, 433-434.

¹² Rijperman 1970: 688-689.

¹³ Van Deursen 1971:43, 53, 91. Niemeijer 81, noot 31.

1.2 De kerk

In tegenstelling tot de Zeven Provinciën, elk met hun eigen bestuur, vormde de gereformeerde kerk een overkoepelende, nationale organisatie, met de Hollandse predikanten in de hoofdrol. Politiek stond niet de weinig populaire Oldenbarnevelt aan hun zijde, maar Maurits. “Maurits wist de dominees uitstekend te vinden”. De predikanten op hun beurt hadden weliswaar weinig invloed op de besturende elites, maar oefenden des te meer invloed uit op hun hoorders. Geen politieke macht maar wel de macht van het woord.¹⁴ Met hun preken waren zij het taalkundig rolmodel voor de gewone mensen in de steden en de dorpen. Hoewel in Overijssel vaak zelf geen Hollander, maar van lokale afkomst of Duitser,¹⁵ stralen zij als vertegenwoordigers van de nationale, gereformeerde kerk vanuit de classes Zwolle en Deventer in de praktijk van hun dagelijkse omgeving iets van het Hollandse prestige uit.

Al een aantal jaren vóór 1598, het jaar dat de omheining van de Republiek gesloten werd, vangt de gereformeerde kerk haar arbeid in Overijssel aan met de particuliere synode van Deventer in 1586.¹⁶ Daar is ook aanwezig Hiëronymus Heroldt, toen al predikant te Den Ham, over wie in 4.1.1 nog heel wat gezegd zal worden. In 1598 functioneren in Overijssel drie classes: Zwolle, Deventer en in Twente Oldenzaal. In Twente en Zuid-Salland worden te plattelande vanuit Deventer overal priesters door dominees vervangen. De classis Oldenzaal wordt in 1601 echter weer informeel bij Deventer gevoegd, want de reformatisering van Twente verloopt niet voorspoedig.¹⁷

Na de verovering van Oldenzaal in 1605 vluchten de gereformeerde predikanten in paniek van overal uit Overijssel weg, naar Deventer of nog verder. In Twente zullen ze op één uitzondering in Vriezenveen na niet voor 1612 terugkeren. Het Spaanse drostambt eigent zich opnieuw, als vóór 1597, de zeggenschap toe over een aantal Twentse gerichten.

¹⁴ Van Deursen 2000: 32, 44.

¹⁵ Wij baseren ons voor die uitspraken op Abels 16-17 en passim die daar alleen Twente betreffen. Wij nemen aan dat het voor heel Overijssel niet anders is geweest.

¹⁶ Reitsma en van Veen 200-206.

¹⁷ Niemeijer 53, 54.

Daarmee is 1605 een breekpunt in het pas enkele jaren daarvoor moeizaam op gang gekomen calviniseringsproces in Twente.¹⁸

Het is in deze tweede periode van gereformeerde activiteit in Salland, maar niet in Twente, dat de *huus/moes*-lijn ontstaan moet zijn. In Salland heeft de gereformeerde classis Deventer het al snel weer voor het zeggen: In 1606 heeft Den Ham alweer een predikant, de al even genoemde Heroldt, in 1607 Holten.

In Twente waren echter wel katholieke priesters werkzaam onder het gezag van de vicaris-generaal en deken van Oldenzaal Philippus Rovenius. Deze Rovenius, blijkens zijn naam mogelijk afkomstig uit Rouveen bij Staphorst in Salland, beschouwt de Republiek weliswaar als onwettig, maar heeft van de katholieke kerk nooit een verzetsorganisatie ertegen gemaakt. Hij zag zichzelf meer als een vertegenwoordiger van Rome en de contrareformatie dan van Spanje.¹⁹ In 1607 wordt hij tot vicaris-generaal van het bisdom Deventer en deken van Oldenzaal benoemd, als opvolger van Sasbout Vosmeer, en dat blijft hij tot oktober 1614.²⁰ In die periode is Twente zijn werkterrein. Voor hem is er in heel Twente maar één wettelijke geestelijke overheid, die is rooms en berust bij hem. Onder zijn leiding stagneert in Twente de reformatie en herstelt zich de katholieke kerk onder de bevolking.²¹ Zelf ziet hij zijn missie, het uitdragen van het neokatholicisme van de contrareformatie, overigens niet erg slagen, en over de pastoors die in Twente werkzaam zijn – waarover in paragraaf 4 meer – is hij niet erg te spreken, blijkens een brief aan de zojuist genoemde Vosmeer van 5 april 1611.²² Dat komt onder meer doordat heel wat van die pastoors van het traditionele soort zijn, pastoors die de zaken liever bij het oude laten.²³ Ze zien geen enkele vorm van reformatie noch de contrareformatie zitten en dat geldt ook voor hun parochianen. Ook zijn er onder hen, naast gereformeerdgezinde, luthersgezinde geestelijken die niets van de hollandsgezinde gereformeerden moeten hebben en waarschijnlijk volgens Overijsselse traditie nog steeds veeleer Duitsgezind zijn. Het valt overigens niet altijd makkelijk uit te maken hoe een geestelijke die zich voelt ingeklemd

¹⁸ Rijperman 1957:289, 323, 488, 559-560. Abels 5, 10. Niemeijer 55-57.

¹⁹ Van Deursen 1991:327.

²⁰ Niemeijer 55. Gerard 53.

²¹ Koch 172-173. Rogier. Van Slee 18. Visser.

²² De Hullu 1920:197.

²³ Niemeijer 54.

tussen diverse godsdienstige vuren zich naar buiten heeft gepresenteerd: katholiek of gereformeerd.²⁴

Naar aanleiding van het optreden van Rovenius in Twente beklagen de gedeputeerden van Overijssel zich bij de Staten-Generaal. Zij kunnen daar hun souvereiniteit niet uitoefenen, en die komt ze krachtens het (Twaalfjarig) Bestand toe, op Oldenzaal na en wellicht Berghuizen, zo menen zij.²⁵ Het probleem is dat de aartshertogen in Brussel²⁶ het tractaat van dat bestand verkeerd uitleggen, al zeven maanden lang. Het is hoog tijd dat er wat gebeurt, ter voorkoming van erger, hier en elders.²⁷ De klachten lijken effect te hebben, want op 24 mei 1610 ligt er een nieuw tractaat. Daarin staat o.a. dat in Twente de katholieke geestelijken niet de enigen zijn die hun ambtsbezigheden mogen uitoefenen. De predikanten hebben er dus ook wat te vertellen. De Staten van Overijssel lijken dus hun zin te krijgen, maar dat is voorlopig alleen op papier. De reden is dat voor de meeste Twentenaren de zaken duidelijk anders liggen, van hoog tot laag. Massaal laten zij hun kinderen door priesters dopen.

De aartshertogen – en Rovenius – hadden erop gerekend dat na die afspraken uit 1610 “gheen andere exercitie in de Twente en (soude) worden toegelaten dan van de Catholicque religie noch andere pasteurs dan Catholicque, die overal hun offitie (souden) mogen doen sonder belet van iemanden, ende dat daer gheene ministers (dominees) en sijn noch gestelt (souden) worden”. Dat schrijft de roomse onderhandelaar Maes namens hen aan de Staten-Generaal. Maar dat was helemaal misgerekend. Vijf jaar later, als Rovenius inmiddels uit Twente vertrokken is, beklagen de aartshertogen zich bij de Staten-Generaal dat de gereformeerden in Twente, in strijd met het tractaat van 24 mei 1610, de hele opbrengst van de kerkelijke goederen aan zich trekken, de pastoors in hun jurisdictie hinderen, en overal predikanten aanstellen. De Staten-Generaal winnen eerst informatie in bij de Staten van Overijssel om vervolgens, begin 1616, te antwoorden dat zij “verwondert zijn dat men omme een soo cleene zaecke soo grooten rumoer is aenrichtende”.²⁸ Zo’n reactie is onthullend, want wie zoiets zegt, heeft niets meer te

²⁴ De gereformeerden beschouwden de lutheranen vaak als pseudo-katholieken. De lutheranen zaten klem tussen de gereformeerden en de katholieken.

²⁵ Van Deursen 1971:9.

²⁶ De aartshertogen vermochten weinig zonder Madrid, zie Van Deursen 1965: 32.

²⁷ Van Deursen 1971:17-18, De Hullu 1914:41-43.

²⁸ De Hullu 1920:209-216. Van Deursen 1974:482.

vrezen. De gereformeerde Staatsen hebben in Twente aan het langste eind getrokken en de spanning is van de ketel af. Al een jaar eerder, in 1614, hadden ook de katholieke Cancelier en Raden van Oldenzaal de bui al zien hangen, en waren naar Roermond vertrokken.²⁹

Waar Rovenius ondanks al zijn klachten in geslaagd is, is de invloed van de gereformeerde predikanten in Twente een aantal jaren zo goed als helemaal buiten de deur te houden. Daardoor is ook de nieuwe *huus*-uitspraak daar op Vriezenveen na niet doorgedrongen.

Van belang is dus dat pas omstreeks 1590 Overijssel zich serieus op Holland begint te oriënteren. Vanaf 1586 tot 1605 zijn de gereformeerden in heel Overijssel actief, maar in Twente zonder veel succes. Na Spinola's verovering van Oldenzaal in 1605 ontplooiën zij hun activiteiten breed in Salland, maar stoppen aan de grens van Twente. Pas in 1614 valt daar weer wat serieuze arbeid van de predikanten van de classis Deventer waar te nemen. Vanaf dan waait de wind in Twente nog maar van een kant: uit het westen. Maar al krijgen de Staats-gereformeerden na 1614 langzaamaan in Twente weer vaste voet aan de grond, voor een verschuiving van de isoglos is het dan te laat. Als in 1626 Ernst Casimir Oldenzaal weer op de Spanjaarden verovert, ligt de *huus/moes*-isoglos vast. Vanaf die tijd is de grens tussen Salland en Twente niet langer een scheidslijn tussen invloedsferen. Thans is de grens zo onbekend dat zelfs Twentenaren zelf vaak niet meer weten dat Holten net niet meer in Twente, maar in Salland ligt. Waar Salland en Bentheim een eeuwenoude, stabiele rijksgrens delen, heeft die tussen Salland en Twente nog geen 20 jaar serieus gefunctioneerd. Daar stonden alleen in de jaren na 1605 Staats-gereformeerd Salland, en Spaans-katholiek Twente als nooit tevoren en als nooit meer erna tegenover elkaar. Daarom menen wij dat de vorming van de *huus/moes*-lijn op de grens van Twente en Salland niet anders dan tussen 1606 en 1614 kan worden gedateerd.

Tegen deze achtergrond moet worden begrepen dat in de jaren 1606-1614 de Sallanders zich van de Twentenaren zijn gaan onderscheiden door zich een typisch Staats-gereformeerd identiteitsbesef aan te meten. Dat is in Overijssel al in de 90er jaren aangevangen, maar die ontwikkeling stagneert in 1605 in Twente. Juist in die jaren hebben de Sallanders hun Staats-gereformeerde gezindheid in hun taalgebruik tot uitdrukking gebracht door daarin één typisch Hollandse trekje op te nemen. Zo is

²⁹ Snuif 291.

toen de nieuwe norm van de *huus*-uitspraak tegenover de conservatieve norm van de *hoes*-uitspraak in de ruimte vastgelegd in de vorm van een isoglos op de grens van Salland, Twente en Bentheim. Een isoglos gevormd onder kortstondige, hevige druk van politiek, religie en Hollands zelfbewustzijn.

2 De *huus*/*moes*-isoglos: correcties en aanvullingen

In paragraaf 2.1 worden allereerst enige niet onbelangrijke correcties op de *huus*/*moes*-lijn van Kloeke aangebracht. In paragraaf 2.2 worden naast 'huis' kort nog vijf andere woorden – 'buiten', 'uit', 'duizend', 'sluiten' en 'gebruiken' – besproken die zich in de dialecten vrijwel eender gedragen als 'huis'.

2.1 Correcties op de *huus*/*moes*-lijn van Kloeke

In het voorgaande ben ik ervan uitgegaan dat de isoglos precies op de grens tussen Salland en Twente/Bentheim ligt. Dat dat zo is, is van groot belang voor het verdere betoog, maar het klopt niet helemaal met de kaarten van Kloeke (1927, 1931, 1950, 1952), waar het noordelijk deel van de isoglos ten westen van de grens van Salland ligt. Dit punt verdient dus nader onderzoek, te beginnen bij Kloeke zelf. Kloeke (1927:58) maakt twee niet onbelangrijke voorbehouden ten aanzien van de *huus*/*moes*-lijn op zijn kaarten:

Wel-is-waar heb ik niet opzettelijk een contrôle-tocht ondernomen om alle oostelijke grenzen nog eens extra te verifiëren – aan de opoffering van tijd en geld komt eens een eind – maar in alle gevallen, waar het mondeling door mij verzamelde materiaal leemten vertoonde, heb ik mij door uitzending van briefkaarten van het nauwkeurig beloop trachten te vergewissen." En even verderop: "Ik meen me de moeite te kunnen besparen om de *hoes*/*huus*-grenzen weer in bijzonderheden te beschrijven, te meer omdat zal blijken dat het voor het doel, dat wij in dit boek voor oogen hebben, niet van heel veel gewicht is, of de grens wellicht op een enkele plaats een vijf kilometer meer naar links of naar rechts verloopt.

Controle van Kloekes gegevens kan dus zinvol zijn. Dat levert in het noord-oosten van Salland de volgende correcties op. Kloeke geeft *hoes*

[hu:s] voor Bergentheim G115, Marienberg G117 en Diffelen G116, maar dat is niet juist. Ten eerste geven de RND en de GTRP-gegevens voor Bergentheim G115 de *huus*-uitspraak.³⁰ Voor het naburige Marienberg G117 heb ik in de diverse enquêtes geen gegevens aangetroffen, en Kloeke lijkt daar ook niet over beschikt te hebben. Ik heb daarom telefonisch twee informanten geraadpleegd, en die zeggen allebei *huus*. Ik neem zonder nadere controle aan dat het in het iets ten westen van Marienberg G117 gelegen Diffelen G116 niet anders is. Ook voor het Sallandse Sibculo G140b, naast de noordwestpunt van Twente, heb ik telefonisch een informante geraadpleegd, en ook hier is de uitspraak *huus*, evenals in Kloosterhaar (iets ten noorden van Sibculo, geen Kloekennummer) waar de informante geboren is, en waar haar ouders hun hele leven hebben gewoond.³¹ Ik concludeer daarom dat de lijn van Kloeke een aantal kilometers naar het oosten tot aan de grens met Bentheim en Twente moet worden opgeschoven.

Vervolgens nog Hardenberg G113. Het zegt *uu* [y:] zoals Kloeke aangeeft. Wel merkt de informant uit 1879 op dat *oe* [u:] ook kan, in het plat.³² Ook in het oostelijk achterland van Hardenberg G113, Radewijk G118, treffen we volgens de RND die [u:] aan.

Ook wat betreft Gramsbergen G94 heeft Kloeke het bij het rechte eind: De RND en GTRP-gegevens geven *oe* [u:] evenals een van de twee informanten van de enquête van 1979. De informant uit Gramsbergen west, dat wil zeggen Ane, zegt echter *uu* [y:]. Ten noorden van Gramsbergen hebben het Drentse Coevorden G95 (enquête 1979: 2 informanten, GTRP, RND) en Klooster G95* (RND) weer *uu* [y:].

Ook Kloekes gegevens voor Den Ham G139 worden door andere enquêtes bevestigd. Niet alleen in het GTRP heeft *huis* hier *oe* [u:], ook de twee informanten uit de enquête van 1879 hebben *oe* [u:]. Den Ham is dus inderdaad een *hoes*-enclave in Salland. Aanvullende gegevens leren ook dat voor Vriezenveen G171 de *uu*-uitspraak geen incident is. De GTRP-gegevens, Entjes (1969, 1970) en de enquêtes van 1879 (twee

³⁰ Zoals al gesignaleerd in van Reenen 1990:6, 1995:8.

³¹ Met dank aan Harrie Scholtmeijer voor zijn bemiddeling bij het vinden van de informanten, en aan de informanten voor hun medewerking. Harrie Scholtmeijer wees mij er nog op dat de dialecten van Sibculo, Westerhaar en Vroomshoop naar de mening van hun sprekers in wezen niet verschillen. Het is overigens de vraag of Westerhaar en Vroomshoop in de 17de eeuw al bestonden. Op de kaart uit 1652 staan ze in elk geval niet.

³² Zie ook van den Berg (1979: 58, 60) met een heel ander uitleg van de feiten.

informanten) en 1979 (twee informanten) bevestigen dat. Duidelijker kan het niet.

Zo heeft de controleronde een paar belangrijke correcties opgeleverd in de kop van Salland. De implicaties komen in het vervolg aan de orde.

2.2 *Huis, buiten, uit, duizend, sluiten en gebruiken*

Kloeke heeft alleen het woord 'huis' onderzocht. Zelf dacht hij overigens al dat er meer woorden met de *uu*-uitspraak konden zijn dan *huus* alleen. Kloeke (1927:191) schrijft erover, met een militaire metafoor:

Langen tijd heb ik ... overwogen om, behalve de woorden *huus* en *muis*, nog een reeks andere woorden der *û*-groep in kaart te brengen en de isoglossen op één aparte kaart te combineren, om zodoende het "afbrokkelen" dezer groep (dat juist door lichterwordende kleurschakeering zoo plastisch in beeld gebracht kan worden) afdoende aan te toonen. De lezer zal echter beseffen, welk een buitengewone vermeerdering van werkzaamheden dat ten gevolge gehad zou hebben, werkzaamheden die in geen verhouding zouden staan tot het beoogde resultaat, daar immers de principieele juistheid der afbrokkelingstheorie reeds lang door Fransche en Duitsche dialectologen is geconstateerd. Beschouwt men de *muus*/*moes*-lijn als het front van een oprukkend leger dan is de *huus*-aanwinst in het overigens zuivere *oe*-gebied als een eerste verovering door de verkenningstroepen te beschouwen.

Wat de isoglos nog zeldzamer maakt dan hij al was is dat zij inderdaad nog vijf andere woorden betreft die zich als 'huis' gedragen, zoals al in hoofdstuk 4 is opgemerkt. Van "afbrokkelen" blijkt daarbij echter geen sprake, en de "afbrokkelingstheorie" van de "Fransche en Duitse dialectologen" lijkt niet aan de orde. De verkenningstroepen bestaan niet alleen uit *huus* maar vrijwel overal ook nog uit *buten*, *uut*, *sluten*, *duzend* en *gebruken*. Maar de andere woorden met Westgermaanse *û* zoals 'buik', 'duif', 'duim', 'muis', 'ruiken', 'ruit', 'schuiven', 'uil', 'vuil', 'vuist', 'zuigen' en 'zuur' hebben in deze dialecten vrijwel overal nog steeds hun oorspronkelijke *oe* [u:].³³ Dat blijkt opnieuw uit alle enquêtes die op dit punt nog niet eerder waren onderzocht.

In hoofdstuk 4 was al vastgesteld dat in Bergentheim G115 in de zes woorden *uu* [y:] wordt gezegd, alleen *b[y]ten* mag in de GTRP-gegevens

³³ Wel heeft een aantal plaatsen in deze regio ook *bruin* met een *uu*. *Gebruiken* heeft in Sibculo een [ə]-achtige klank.

ook *b[u]ten* zijn. De RND heeft echter [y:] in dit woord, evenals in 'huis' en 'uit' – de drie andere woorden van het zestal komen in de RND niet voor. Ook in Mariënberg G117 en Sibculo G140b hebben de drie telefonisch geraadpleegde informanten in principe de *uu*-uitspraak (of soms een andere gepalataliseerde vorm) in de serie van zes woorden.

In de oudere gegevens uit Vriezenveen G171 kunnen twee van de zes woorden *uu* [y:] en *oe* [u:] hebben: *d[u]zend* en *s[u]ten* naast *d[y]zend* en *s[y]ten*, zie Entjes (1969, 1970). In de gegevens van het GTRP hebben deze woorden alleen *oe*. Dat suggereert dat Vriezenveen zich recent alsnog aan het Twents aan het aanpassen is, en van *uu* bezig is terug te gaan naar *oe*. Misschien past 'gebruiken', dat nu alleen *oe* heeft, ook in dat beeld, maar ik heb van dit werkwoord geen oudere gegevens kunnen vinden. Daar staat tegenover dat 'huis', 'uit' en 'buiten' altijd *uu* hebben. In Vriezenveen lijkt de uitspraak in sommige woorden te kunnen variëren.

Ook in Den Ham G139 is enige variatie waar te nemen. In de gegevens uit 1879 zeggen de twee informanten naast *hoes* en *boeten*, *uu* in 'uit' van 'uitgespogen'.

Samenvattend: al treffen we niet overal altijd helemaal precies de zes woorden met dezelfde klinker als die van *huus* aan, toch gaat het duidelijk om een homogene groep. Bovendien blijkt uit alle enquêtes sinds 1879 dat de isoglos in de loop van de ruim 100 jaar stevig en solide op zijn plaats ligt. Dat hadden Gerritsen & Jansen (1979:71-73) op basis van de gegevens van 1879 en 1979 ook al geconstateerd. Ik ga ervan uit dat dat in de periode ervoor ook het geval is geweest, en dat we hier te maken hebben met de neerslag van de gebeurtenissen uit de periode 1606 tot 1614 die in paragraaf 1 hierboven al enigszins beschreven zijn.³⁴

3 De isoglos in het licht van de kaart van 1652

Vanaf 1606 tot ongeveer 1614 ligt er dan een soort frontlinie, een grens tussen invloedsferen tussen Salland en Twente/Bentheim. Salland is vanouds – ten oosten van Holten, Hellendoorn en Den Ham – van Twente en Bentheim gescheiden door uitgestrekte moerassen, waar doorheen maar weinig wegen en rivieren lopen. De belangrijkste rivier

³⁴ In het vervolg verwijst in principe *huus* [hy:s] naar de serie van zes woorden met de [y:]-uitspraak en *moes* [mu:s] naar de serie woorden met de [u:]-uitspraak.

van Salland is de Vecht, die de Zuiderzee via Zwolle, Dalfsen, Ommen, Mariënberg, Bergentheim, Hardenberg, Gramsbergen en de kleine Vecht met Coevorden in Drente verbindt, en via de hoofdstroom met Nordhorn in Bentheim.

Op zijn kaarten heeft Kloeke de taallijn (isoglos) volgens de gemeentegrenzen van 1927 getrokken. Hij houdt daarbij echter onvoldoende rekening met het landschap in de 17de eeuw. Dat blijkt bij bestudering van de kaart van Ten Have uit 1652, zie de kaarten 2a en 2b.³⁵ Op de kaart van 1652 staan veel wegen en rivieren, benevens moerassen, en vele plaatsen die wij hebben onderzocht. Geeft de kaart uit 1652 nu een verklaring voor de ligging van de isoglos en voor de afwijkende klinker in 'huis' in Den Ham, Vriezenveen en Gramsbergen? Door de moerassen op de grens tussen Twente en Salland leidden volgens de kaart uit 1652 maar een viertal wegen.

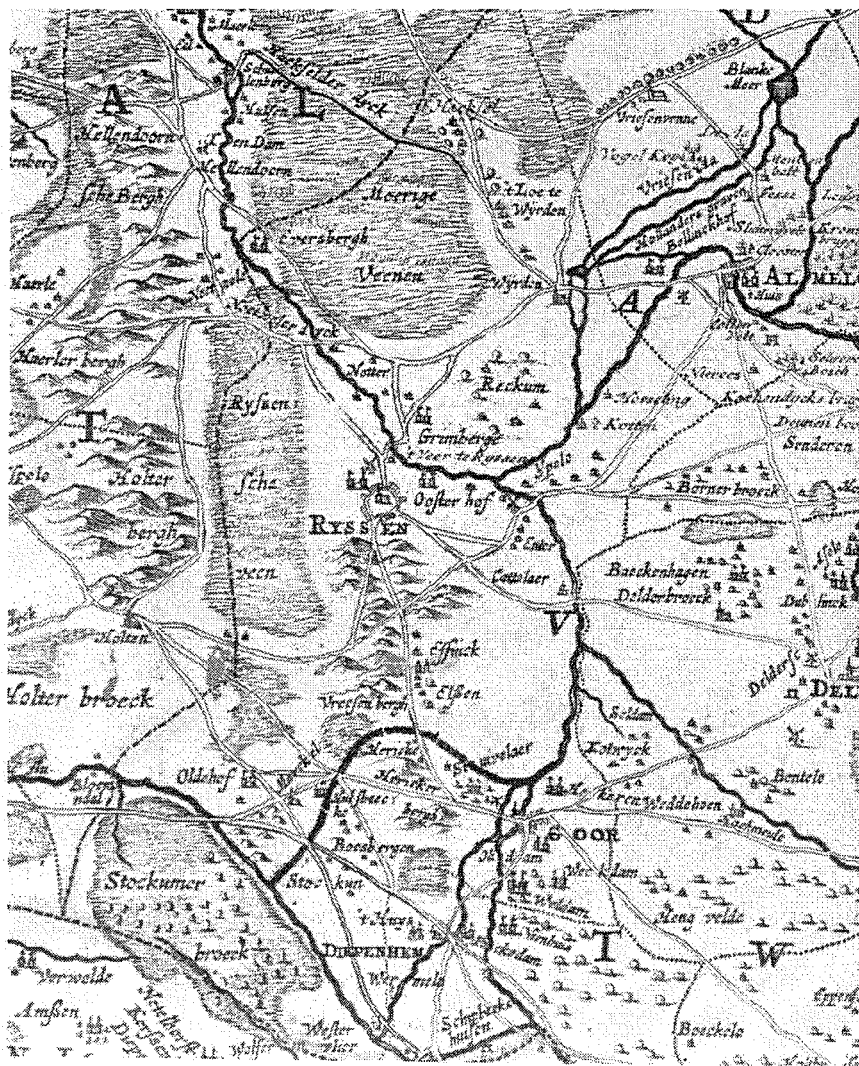
1. De zuidelijke weg loopt van Deventer via Holten om zich daar te splitsen in een weg naar Rijssen, een weg naar Markelo en Goor, en een weg naar Stokkum en Diepenheim. Hier fungeert het moeras inderdaad als dialectgrens tussen de *huus*- en de *hoes*-uitspraak.

2. Iets verder naar het noorden loopt van Noetzeler³⁶ in Salland door het moeras naar Notter in Twente de Noetzeler Dyck. De weg loopt verder door naar Rijssen en Wierden. Noetzeler zegt volgens Kloeke *huus*, maar Notter G172a *hoes*. Ook hier lijkt het moeras de dialectgrens.

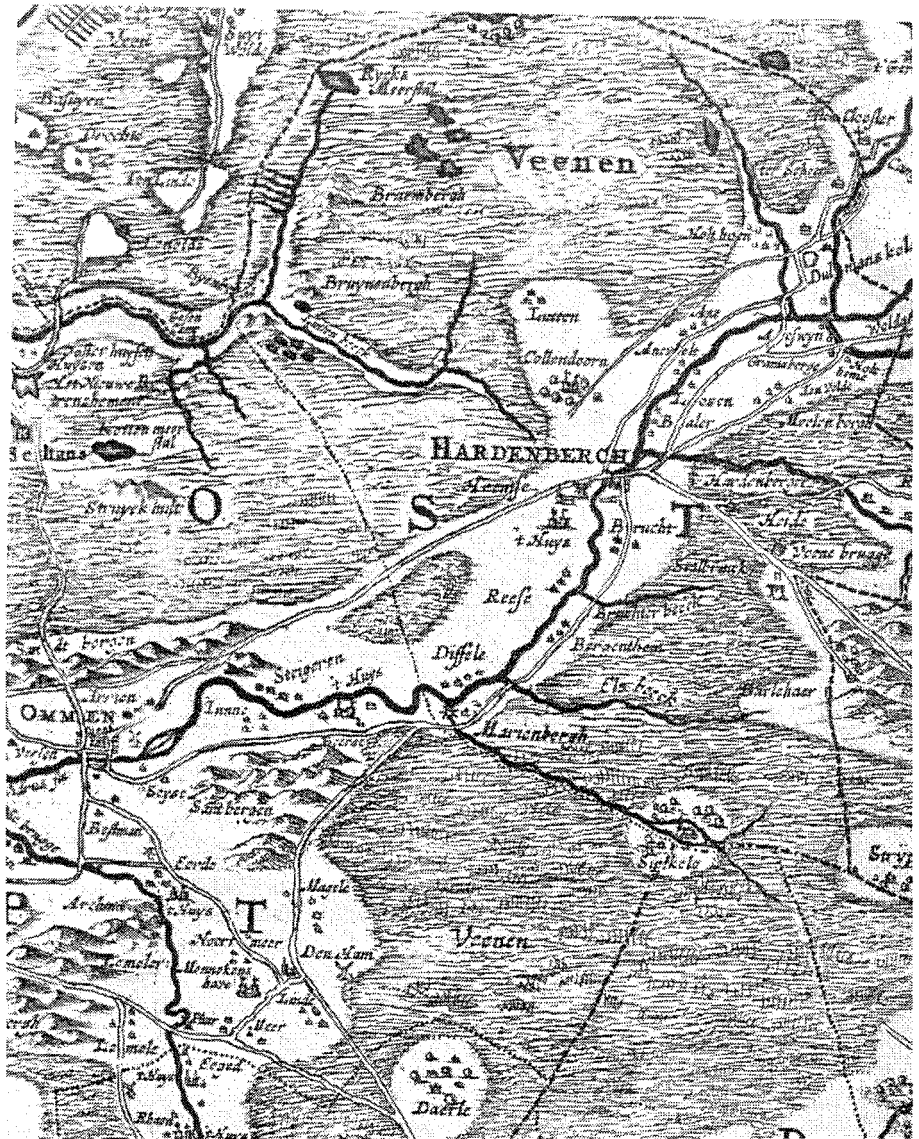
3. Van Hellendoorn in Salland splitst zich een weg in twee takken die door het moeras naar Twente lopen: een zuidelijke tak via Notter naar Rijssen en Wierden, een noordelijke, de Hackselder Dyck, naar Wierden en Almelo. Opnieuw fungeert het moeras als dialectgrens: *huus* in Salland, *hoes* in Twente.

³⁵ Transisalaria Provincia; vulgo Over-ijssel / Auctor N. ten Have – Schaal [ca. 1:180.000]. - Amsterdam: C.J. Visscher Excudit. Kaartenverzameling Bibliotheek Vrije Universiteit.

³⁶ Noetzeler heeft geen Kloekennummer, maar lijkt te kunnen staan voor Nijverdal G169. Is dat juist, dan bevestigen onze gegevens de *huus*-uitspraak.

Kaart 2a. Fragment van de kaart van ten Have van 1652. Zuidelijk deel.

Kaart 2b. Fragment van de kaart van ten Have van 1652. Noordelijk deel.

4. De noordelijkste doorgangsweg door de moerassen loopt van Den Ham G139 via Daarle G140a, nog net in Salland, naar Hoge Heksel. Ook hier fungeert het moeras als dialectscheider: Den Ham G139 zegt *boes* maar ligt binnen Salland geheel omgeven door plaatsen die *huus* zeggen: Ommen G112, Beerse G116*, Daarle G140a. In Vriezenveen G171 treffen we de omgekeerde situatie aan. Het heeft *huus*, maar alle wegen op de kaart leiden naar *boes*-dialecten: Tubbergen G174, Almelo G173, Wierden G172, Hoge Heksel G170.³⁷ Omgeven door moerassen is Vriezenveen G171 vanouds een geïsoleerde gemeenschap geweest. Kloeke (1927:58) zegt over Den Ham, Vroomshoop en Vriezenveen:

Den Ham G 139 (vormt) een *boes*-enclave in het *huus*-gebied door de toevallige omstandheid, dat V r o o m s h o o p G140 en F r i e z e n v e e n G171, beide veenkolonien, reeds tot de *uu*-uitspraak zijn bekeerd.

Den Ham G139 is inderdaad een *boes*-enclave, zoals we hebben gezien, maar Vroomshoop G140 in Salland, dat nu *huus* zegt, staat niet op de kaart van 1652 en bestond in de 17de eeuw dus mogelijk nog niet. *Vrome Hoops belt* geeft de Grote Historische Atlas van Nederland 1838-1859, blad 49. Duidelijk is op die kaart ook te zien dat het een veenontginning is vanuit Salland. Het zegt inderdaad *huus*, maar is daartoe niet "bekeerd": het heeft waarschijnlijk nooit anders gezegd.

Kloeke construeert op zijn eigen kaarten een corridor vanuit Salland met *uu* [y:] naar Vriezenveen. De kaart van 1652 laat echter zien dat hier geen wegen liggen direct naar Sallands *huus*-gebied. Daaruit volgt dat Vriezenveen zijn *huus*-uitspraak niet direct uit Salland heeft, maar een enclave is, ditmaal in Twente, en dat ook hier de isoglos van Kloeke gecorrigeerd moet worden.

Na de correctie valt de *huus/moes*-lijn hier samen met de grens tussen Salland en Twente, zoals verderop naar het noorden tussen Salland en Twente/Bentheim, met uitzondering van het gebied bij Radewijk en Gramsbergen. Radewijk G118, aan de gelijknamige beek die in Hardenberg G113 in de Vecht uitmondt, zegt *boes*. Hoewel het nog net deel uitmaakt van de Zeven Provinciën – het buurtschap sluit aan de westkant aan bij Hardenberg G113 – heeft het aan de oostkant veel grens met het graafschap Bentheim gemeen.³⁸ In Bentheim is altijd *boes* gezegd, zie

³⁷ Zie ook Horstens en Snuif 144.

³⁸ Op de kaart 2b is ten oosten van Hardenberg nog net de R van Radenberg te zien.

Rakers (1994:221). Ligt Radewijk soms binnen de Spaanse invloedsfeer?³⁹ Het kan ook heel goed zijn dat de *hoes*-uitspraak in het buurtschap Radewijk G118 bij Hardenberg aan de westkant aansluit bij de *hoes*-uitspraak van plat Hardenbergs, zie 2.1 hierboven, en aan de oostkant bij die van het Bentheimse *hoes*.

Ook Gramsbergen G94 aan de Vecht grenst aan het graafschap Bentheim en zegt *hoes*, maar Ane, iets ten westen, kan ook *huus* zeggen. Gramsbergen ligt niet binnen de Spaanse invloedsfeer. Invloed van Bentheim lijkt ook niet echt voor de hand te liggen. Een alternatieve verklaring komt in paragraaf 4 aan de orde, namelijk dat ook Gramsbergen, net als Den Ham, een enclave binnen Salland is geweest. Het enclave-karakter is alleen minder evident doordat het grenst aan Bentheim.

De isoglos ligt dus precies op de grens van Salland, met als enige uitzondering het marginale buurtschap bij Hardenberg: Radewijk G118. En er moeten zeker twee, waarschijnlijk zelfs drie enclaves worden onderkend: Den Ham G139, Vriezenveen G171 en Gramsbergen G94.

4 De enclaves en de isoglos: de rol van religie

De isoglos en de drie taalkundige enclaves danken hun bestaan aan de gereformeerde en katholieke geestelijken in de periode 1606-1614. Dat is de stelling die in deze paragraaf nader zal worden onderbouwd. Uitgangspunt is dat daar waar de invloed van de gereformeerde kerk bij monde van haar predikanten aanwezig is de *huus*-uitspraak wordt ingevoerd, tenzij de predikant zijn crediet bij zijn gemeentleden heeft verspeeld. Is geen predikant aanwezig, dan gaat Salland over op *huus*, waar Twente *hoes* houdt. Aangezien de predikanten tussen 1606 en 1614 in Salland volop hun activiteiten ontplooiden, maar op Vriezenveen na niet in Twente werkzaam waren, vinden we in Salland en Vriezenveen *huus* en in de rest van Twente *hoes*. Waar dat niet zo is, zoals in de twee genoemde plaatsen in Salland, is iets mis met de predikant. Paragraaf 4.1 gaat over de drie enclaves en hun geestelijke herders, paragraaf 4.2 vooral over de tegengestelde geestelijke invloeden aan beide zijden van de isoglos.

³⁹ De Venebruggerschans is in 1607 door Maurits niet bezet, zie hierboven in 1.1. Zie over de Venebruggerschans ook Mulder 1862 en Snuif 144, 160.

4.1 De drie enclaves en hun predikanten

De *hoes-* of *huus-*uitspraak in de drie enclaves correleert met het individuele prestige van de predikanten. Is dat groot dan volgen de gemeenteleden zijn uitspraak. Ontbreekt het hem aan gezag, dan volgen zij zijn uitspraak niet. In Den Ham stond van lang voor 1606-1614 tot lang erna een lokale gereformeerde predikant, de al even genoemde Hiëronymus Heroldt, die het volledig aan prestige ontbrak. Veel groter prestige had daar een katholieke priester uit het Twentse Ootmarsum. Hoe dat zit is het onderwerp van paragraaf 4.1.1. In 4.1.2 komt het Twentse Vriezenveen aan de orde, met een gereformeerde predikant die ter plaatse zeer geliefd was en groot prestige genoot. De gereformeerde predikant van het Sallandse Gramsbergen tenslotte had het daar grondig verbruid, zie 4.1.3.

4.1.1 Den Ham in Salland met hoës

Hiëronymus Heroldt, gereformeerd predikant te Den Ham in Salland, is allesbehalve geliefd geweest. Hij en zijn vrouw hebben de eer en goede naam van twee van zijn gemeenteleden in discrediet gebracht: Janneken Sticken, de vrouw van Gert Costers, en diens zuster zaliger. Getuigen van Gert Costers hebben dit in 1615 ter provinciale synode te Zwolle bevestigd. Heroldt houdt vol dat hij van sommige uitspraken geen weet heeft en van andere van harte spijt. Als straf voor zijn "grove zonde" is Heroldts schuldbekentenis van zijn eigen preekstoel in Den Ham voor-gelezen. Daarin stond onder meer dat, mocht hij de ter synode gemaakte afspraken niet nakomen, hij uit zijn ambt ontzet zou worden. Dat is niet gebeurd, en Heroldt zal tot aan zijn dood in 1626 in Den Ham predikant blijven.

De zaak zal zijn gezag geen goed hebben gedaan. En daar was het toch al droevig mee gesteld. Want al eerder, in 1606, had Heroldt zijn *gereformeerde* predikantschap, dat hij al sinds 1586 in Den Ham had uitgeoefend, weer mogen opvatten, na een korte onderbreking door de Spaanse inval in 1605, dankzij een *katholieke* priester. In Den Ham, gelegen binnen de invloedsfeer van de gereformeerden in de Republiek der Nederlanden, werd de predikant slechts door de eigenerfden en ledematen der gemeente "getolereerd", op voorspraak van een pastoor uit Ootmarsum die blijkbaar zelfs op afstand nog groot gezag had in Den

Ham.⁴⁰ Maar aan het prestige van Hiëronymus Heroldt zelf schortte het toen blijkbaar ook al.

Met de pastoor die Heroldts herbenoeming in Den Ham erdoor heeft weten te krijgen, Frederick van Delden, lag dat volledig anders. Vanaf 1606 mag hij, met instemming van de gereformeerde synode, te Ootmarsum het priesterschap uitoefenen als dank voor de door hem in Den Ham verleende diensten. Waaraan Frederick van Delden voor die tijd in Den Ham zijn bekendheid te danken had heb ik niet kunnen achterhalen. (Misschien is een aanwijzing van zijn verbondenheid met Den Ham nog wel te vinden in het feit dat zijn kapelaan in Ootmarsum, Robertus Ham, genoemd in 1626, gezien zijn naam uit Den Ham afkomstig kan zijn geweest.) Dat hij in Den Ham veel indruk heeft achterlaten is echter duidelijk. Daar moet hij de gaven naar hebben gehad. Want ook in Ootmarsum gaan zijn parochianen voor hem door het vuur. Wanneer op Pinksterdag (20 mei 1609) tijdens de mis plotseling vier Staatse ruiters de kerk komen binnentrijden en hem onder bedreiging van pistolen en geweren proberen af te voeren, grijpen zij onmiddellijk in. Ze zien kans een van de paarden buit te maken, ontfutselen een van de ruiters zijn geweer en schieten ermee op een van de corporaals in het gezelschap. Zijn parochianen weigeren hem te laten gaan, "al solden sij dairomme sterven". Uiteindelijk loopt alles met een sisser af.⁴¹ Het is duidelijk dat pastoor Frederick van Delden een geliefd en gerespecteerd herder van zijn kudde is geweest, met groot gezag en veel prestige.

Dominee Hiëronymus Heroldt kan in Den Ham *huus* gezegd hebben tot hij een ons weegt, zijn gemeenteleden zullen geen respect voor hem en zijn Hollands-gereformeerde uitspraak hebben gehad, en ze zullen hem daarin niet gevolgd zijn. Rond 1606 hadden zij alleen vertrouwen in pastoor Frederick van Delden. Had die *huus* gezegd, dan zouden ze het hem niet alleen in Den Ham, maar wie weet zelfs nog in Ootmarsum hebben nagezegd. Maar die had geen enkele reden om die nieuwe uitspraak over te nemen. Het gebrek aan prestige van de predikant, en het gezag van de priester wijzen in dezelfde richting: Den Ham houdt zich aan de oude *hoes*-uitspraak. Met hun grote voorbeeld: de verre priester uit Ootmarsum hebben ze zich kunnen identificeren, niet met

⁴⁰ Van Alphen 145. Bachiene 44. De Hullu 1914:27, 34, 43; 1920:199. Van Lieburg 95. Reitsma en van Veen 207, 295-296. Rijperman 1957:560.

⁴¹ Gerard 42, 48-54, 162-163, 169-170. De Hullu 1914:21-23, 43, 77-79, 81, 85; 1920: 197-206.

hun eigen predikant. Dat, zo menen wij, is het antwoord op de vraag waarom Den Ham, in tegenstelling tot vrijwel de hele rest van Salland, *hoes* is blijven zeggen.

4.1.2 *Vriezenveen in Twente met huus*

Het dialect van Vriezenveen heeft *huus*. Was dat al vanaf 1606 zo? Dat is niet onmogelijk, al viel dit afgelegen kerkdorp officieel binnen de invloedssfeer van Rovenius. Maar Vriezenveen kan, dankzij zijn geïsoleerdheid, aan de invloed van Rovenius zijn ontsnapt. In een klacht van de Geheime Raad te Brussel aan de Staten-Generaal in 1615 wordt zelfs gezegd dat in Twente vanaf de verovering van Oldenzaal in 1605 tot de tijd van het 12-jarig bestand geen enkele predikant geresideerd zou hebben.

Vriezenveen kent nog heden taalvormen als *ljäppel* "lepel" en *jätten* "eten", die in de rest van Twente verdwenen zijn. Wel treffen we zulke vormen ook in Westfalen aan, zie Kloeke (1931:833-7), Heeroma (1970: 251) en vooral Entjes (1970). Daarmee kent het dialect van Vriezenveen opmerkelijk conservatieve elementen. Hoe komt Vriezenveen dan aan het allesbehalve conservatieve Hollands-gereformeerde *huus*?

Feit is dat in dit afgelegen kerkdorp van 1598 tot 1634, één en dezelfde geestelijke heeft gestaan: Wilhelmus Grevinckhoff. Rovenius noemt hem in 1611 ex-monnik en gereformeerd. Dat laatste is Grevinckhoff al sinds 1601. In dat jaar verklaart hij in alles positief te staan tegenover de gereformeerde religie, met uitzondering van het Avondmaal, waarover hij zich na een bedenktijd nader wil uitspreken. Ook hier moet zijn antwoord positief zijn uitgevallen, want in 1602 krijgt hij opdracht naar Oldenzaal of Deventer te reizen om er aan het Heilig Avondmaal deel te nemen. In 1605 kan hij voor korte tijd zijn ondergedoken na Spinola's verovering van Oldenzaal. Een verslag van de Deventer predikant Roothuys in 1618 meldt dat Grevinckhoff vanwege zijn goede gezindheid jegens de gereformeerde leer in zijn dienst wordt gelaten. En in 1620 betuigt Grevinckhoff in Deventer zijn volledige instemming met de calvinistische leer. Veel hebben ze hem in Deventer ter gereformeerde classis overigens niet gezien, en hij preekte nog in 1623 op de katholieke feestdagen. Zelf noemt hij zich in 1618 "pastoor en dienaar van het Goddelijke Woord".

Dat Grevinckhoff in Vriezenveen geliefd is geweest staat buiten kijf. Zijn aanstelling in 1598 als pastoor had hij aan de bewoners te danken, volgens zijn eigen verklaring van 1620. Door op de katholieke feestdagen

te prediken, hoefde hij zijn boeren niet van een groot aantal vrije dagen te beroven. En in een heksenproces in 1618 heeft hij, samen met andere ingezetenen van het dorp, een positieve getuigenverklaring afgegeven om de schuld van de betrokken vrouwen te verminderen. Geliefd was ook zijn zoon, want in 1630 proberen de boeren hem tot zijn opvolger te benoemen. Maar dat is tegen de gereformeerde regels in, en gaat dan ook niet door.

Onder de geestelijke leiding van de gereformeerde Grevinckhoff heeft de *huus*-uitspraak via zijn kansel in Vriezenveen ingang kunnen vinden. De *uu*-uitspraak van de Vriezenveners kan niet uit Almelo, Wierden of Tubbergen afkomstig zijn, maar moet via Grevinckhoff en zijn Hollands-gereformeerde contacten in Vriezenveen terecht gekomen zijn. Zo valt te begrijpen dat juist in deze geïsoleerde uithoek van Twente, zonder directe verbindingswegen met Salland, en waar het meest conservatieve taalgebruik van Twente met vormen zoals *ljäppel* zich heeft gehandhaafd, ook de moderne Hollands-gereformeerde *huus*-vormen te vinden zijn. Zoiets zou in Borne, waar in 1611 de geestelijke door Rovenius ook gereformeerd wordt genoemd, ondenkbaar zijn geweest. Want Borne ligt niet alleen ver van het grensgebied tussen Salland en Twente, maar ook aan een kruispunt van belangrijke wegen. Onder zulke omstandigheden krijgt geïsoleerd taalgebruik – of dat nu modern of ouderwets is – geen kans. Bovendien bestond in Borne een sterke antigereformeerde lutherse stroming.⁴²

Het antwoord op de vraag waarom Vriezenveen, met zijn in menig opzicht archaisch dialect, anders dan in de rest van Twente, toch de moderne *huus*-uitspraak kent is dus tweërlei. Vriezenveen had al voor, tijdens en na de periode van 1606-1614 een geliefde, gerespecteerde, gereformeerde predikant, waarmee de lidmaten ter plaatse zich ongetwijfeld graag hebben geïdentificeerd. Tevens kon het dankzij zijn geïsoleerde ligging min of meer buiten de invloed van Rovenius blijven.

4.1.3 Gramsbergen in Salland met hoes

Aan het begin van de 17de eeuw is de stemming in Gramsbergen niet pro-gereformeerd. Weliswaar had in 1593 Willem Lodewijk het huis van Gramsbergen op de Spanjaarden veroverd, maar dat het na 1605 nog door de Staatsen bezet zou zijn is niet waarschijnlijk, aangezien voor de

⁴² Abels 54-56, 166-167. De Hullu 1914:11; 1920:196, 210. Knippenberg 29. Van Lieburg 78. Niemeijer 57-58, 66-67, 70-71. Van Slee 9,14-15, 20.

brandschattende soldaten van Spinola vanuit Oldenzaal de weg naar het noordwesten, langs Gramsbergen, open lag. Daar staat tegenover dat Rovenius er geen invloed had, aangezien het hier Salland betreft.

Pas in 1609 horen we voor het eerst van een predikant, Jodocus Boulow, of Bulouw, en die is verre van populair.⁴³ Hij krijgt in dat jaar van de classis te horen dat hij zich zal moeten richten naar de kerkorde der Nederlanden. Dat lijkt hij te hebben gedaan, want zes jaar later wordt hij als eerste gereformeerde predikant ter plaatse vermeld in verband met een ruzie met Asewijn, de edele vrouwe van het huis Gramsbergen. De synode zal de vrouwe “willen gelieven te verstaen tot reconciliatie met Boulow, mits conditie dat J. Boulow sal behoorlyke schultbekenninge doen over syne voorgepasseerde fauten”. Nadat hij een maand gepreekt heeft, is het dan aan vrouwe Asewijn om te beslissen of hij mag blijven, maar nog hetzelfde jaar 1615 wordt hij afgezet. Daarna gebeurt hem dat in 1617 en 1618 opnieuw in nieuwe gemeenten. Dat klinkt niet naar een invloedrijke, gerespecteerde, geliefde predikant met groot prestige. In 1615 volgt L. Voltelen hem in Gramsbergen op, tot 1621. Van deze predikant is verder niets bekend. Al die tijd kent de kerk van Gramsbergen een koster die in 1619-1620 ter gereformeerde synode “overout ende impotent” wordt genoemd. Veel gereformeerd gezag zal deze koster evenmin hebben uitgestraald.⁴⁴

Perikelen met de gereformeerde predikant zoals in Gramsbergen zijn in het aangrenzende Hardenberg niet bekend. Daar is de predikant, J. Edeling, in 1610 gereformeerd. Hij blijft daar tot zijn overlijden in 1633. Het was er armoe troef en de synode adviseert Hardenberg met buurplaats Heemse (toen ten zuidwesten van het fort Hardenberg) tot één gemeente te fuseren, maar dat gebeurt pas in 1663.⁴⁵ Waar in de jaren 1606-1614 de bewoners van Gramsbergen weinig reden hebben gehad open te staan voor de nieuwe Hollands-gereformeerde *huus*-uitspraak, zal daar in Hardenberg niets op tegen zijn geweest, al is die wel tot de lokale elite beperkt gebleven, en is in het plat Hardenbergs benevens in het buurtschap Radewijk de uitspraak *hoes* gebleven.

Tot zover de drie linguïstische enclaves. Dat zijn ze vanwege hun predikanten. In Twente vanwege zijn prestige, in Salland door hun

⁴³ Volgens Van Lieburg 42 was hij mogelijk omstreeks 1600 pastoor van Gramsbergen.

⁴⁴ Van Alphen 145. Van Lieburg 42, 266. Reitsma en Van Veen 279, 295, 373.

⁴⁵ Van Alphen 145-146. Van Lieburg 56. Reitsma en Van Veen 285, 323, 360, 364.

gebrek eraan. In Salland zijn de sprekers na het vertrek van de betrokken predikanten uiteindelijk wel tot de reformatie overgegaan, maar toen was de tijd van de vorming van de isoglos voorbij. Maar Vriezenveen is vroeger dan enig ander deel van Twente gereformeerd geworden – vroeg genoeg om de *huus*-uitspraak over te nemen.

4.2 De isoglos als scheidslijn tussen Hollands-gereformeerd en Spaans-katholiek

Alleen in de korte periode van 1606-1614 – uniek in de geschiedenis van Salland en Twente – is voldaan aan de voorwaarden waaronder zich precies op de grens tussen beide landschappen een isoglos heeft kunnen vormen. De Staats-Spaanse tegenstelling van toen is thans uiteraard verdwenen, maar sporen van de tegenstelling gereformeerd-katholiek zijn nog steeds te vinden. Het duidelijkst is dat te zien op de religieuze kaart uit 1809 van Nederland, zie Knippenberg (1992), gebaseerd op de oudste betrouwbare gegevens beschikbaar. Die kaart laat zien dat de grens tussen katholiek en niet-katholiek in Twente niet met de isoglos samenvalt, maar er iets ten oosten van loopt. Aan de westkant van Twente, pal ten oosten van de isoglos, vormen Almelo, Wierden, Hoge Heksel, Notter, Rijssen, Goor, Markelo, Stokkum, Diepenheim een aaneengesloten reeks van plaatsen waar *hoes* wordt gezegd, zie de kaarten 1 en 2a. Tussen 1605 en 1614 was deze streek inderdaad nog zeker niet gereformeerd. Dat zal worden aangetoond in 4.2.1 tot 4.2.4 voor Almelo, Rijssen-Wierden, Goor-Diepenheim en Markelo. Over het geestelijk leven te Hoge Heksel, Notter en Stokkum heb ik niets kunnen vinden. Veel belang zullen deze woonkernen niet gehad hebben. In 4.2.5 en 4.2.6 volgen dan nog enkele opmerkingen over het katholieke westen van Salland, zie kaart 3, en over Holten en Hellendoorn aan de oostkant van Salland.

4.2.1 *Almelo omstreeks 1606-1614*

Almelo is tot 1632 overwegend katholiek geweest. Er was een gereformeerde predikant ter plaatse, Johannes Holtman. In 1571 wordt hij als pastoor genoemd, vanaf 1601 verklaart hij zich gereformeerd, maar vanwege zijn hoge ouderdom en zijn angst voor een eventuele terugkeer van de Spanjaarden durft hij de gereformeerde leer niet openlijk voor zijn

gemeente te belijden, “oock bevreest dat den tijt anders lopen mochte ende [hij] alsdan verdreven mocht worden”. Hij overlijdt in 1611.⁴⁶

Volgens Rovenius is de pastoor van Almelo in 1611 luthers.⁴⁷ Die pastoor is Chris Ledeboer. In 1614 – dan is Rovenius al vertrokken – wordt hij als predikant in Almelo benoemd, maar hij wordt pas gereformeerd in 1619. Hij blijft tot 1657.⁴⁸ “Gedurende zijn dienst aldaar steeg het aantal leden van vijf tot vijfhonderd.”⁴⁹ Maar in de cruciale periode 1606-1614 was Ledeboer dus nog niet eens gereformeerd. Veel respect heeft hij aanvankelijk niet kunnen afdwingen. De reden is dat in Almelo een invloedrijk klooster stond, waar Rovenius placht te preken. Steeds weer trekken nieuwe jonge nonnen in het klooster in, ondanks het verbod van de gereformeerde classis in Deventer.⁵⁰ Nog in 1620 krijgen de bagijnenpaters een verbod er te preken.⁵¹ In datzelfde jaar slaagt Ledeboer er niet in, in opdracht van synode en classis een groot beeld van het kerkhof te verwijderen.⁵² In 1622 wordt het allemaal nog erger, want dan duikt een in gereformeerde kring beruchte pater op, Joannes ter Borch, al eens door de classis als pastoor van Enschede afgezet. Hij doet openlijk de paapse afgodendienst, hij dient volgens de classis te worden “geremoveert”, maar dat lukt niet. Pas eind 1632 begint de finale afrekening met het katholicisme.⁵³ In 1643 boekt de gereformeerde classis een fraai succes. Dan worden de “affgodische schilderyen” in de kerk eindelijk overgekalkt.⁵⁴ Maar pas in 1664 wordt het klooster opgeheven.⁵⁵

⁴⁶ Abels 45, 47. De Hullu 1914: 9-10, 14-15. Niemeijer 57. Reitsma en Van Veen 258. Van Slee 15.

⁴⁷ De Hullu 1920:195.

⁴⁸ Abels 47-48. Van Alphen 138. De Hullu 1914:54; 1920:195. Van Lieburg 102, 147. Van Slee 22-23, 25.

⁴⁹ Natzijl 200.

⁵⁰ De Hullu 1914:56,58. Koch 173, 175a.

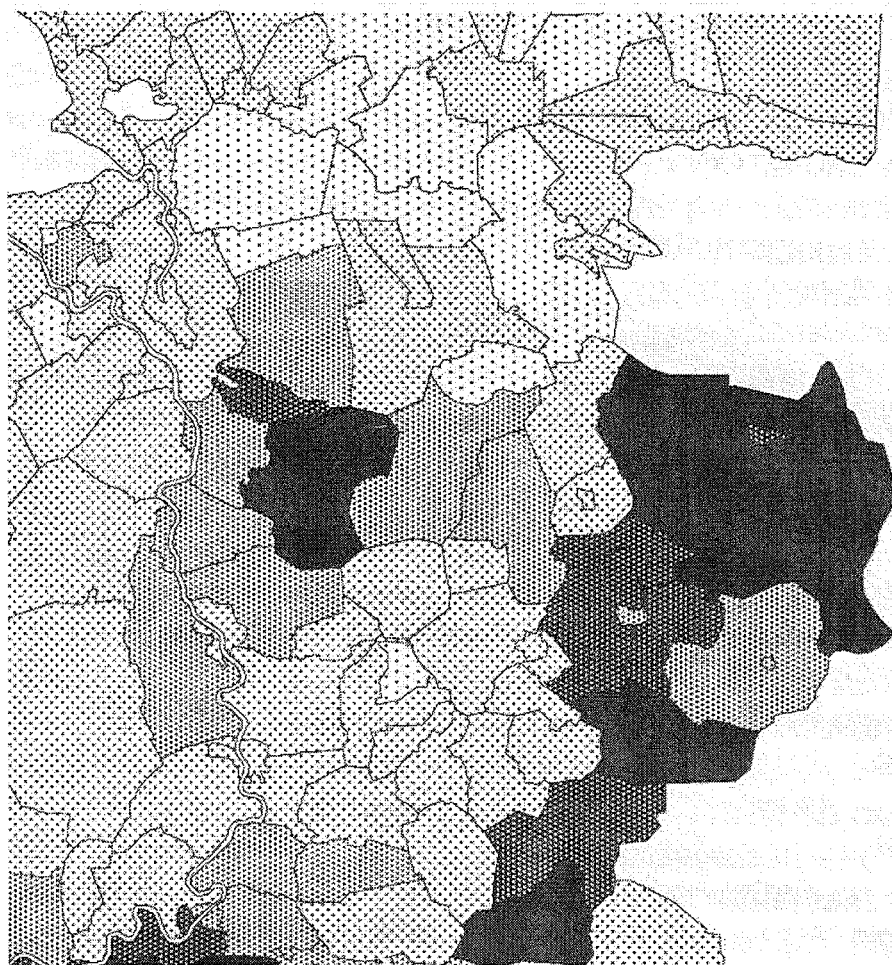
⁵¹ De Hullu 1914:52. Van Slee 25.

⁵² De Hullu 1914:11. Van Slee 24.

⁵³ Abels 104-105. De Hullu 1914:45, 49-50, 60-62, 64, 75, 78. Niemeijer 64.

⁵⁴ Koch 175a. Niemeijer 68.

⁵⁵ Koch 175a. Snuif 149.

Kaart 3. Percentage rooms-katholieken in Overijssel en Gelderland in 1809 per gemeente (indeling 1849). Bron: Knippenberg 1992:29, die zich baseert op de tabellen van De Kok 1964:350-362.

Ook het onderwijs, inclusief het godsdienstonderwijs, blijft lang in handen van een niet-gereformeerde schoolmeester. De gereformeerde classis ontvangt in 1620 een verzoek de paapse en ketterse boeken uit zijn school te laten.⁵⁶ Almelo, aan de westrand van Twente bij de grens met Salland, heeft in de periode 1605-1614 geen gereformeerde elite gekend en dat is tot minstens twee generaties daarna zo gebleven. Daar past geen Hollands-gereformeerde *huus*-uitspraak bij.

4.2.2 Rijssen en Wierden omstreeks 1606-1614

In Rijssen heeft van omstreeks 1568 tot 1629 – meer dan zestig jaar – één en dezelfde pastoor de scepter gezwaaid: Ruthgerus Braemcamp. Hij leeft in concubinaat, zegt Rovenius van hem. En hij heeft ook een zoon, die het tot niet minder dan gemeentesecretaris van Rijssen schopt. De banden tussen kerk en overheid, normaal al nauw in deze periode, zijn in Rijssen heel innig.⁵⁷ Onder de druk der omstandigheden overweegt pastoor Braemcamp in oktober 1601 nog even zich aan de Reformatie te onderwerpen, maar al in november van dat jaar ziet hij daarvan af. Hij wordt daarom door de gereformeerde classis afgezet. Daarvoor was al in juni 1598 Bernard Stedemeyer als predikant te Rijssen en Wierden bestemd, met als standplaats Rijssen, maar of daar iets van terecht is gekomen is onbekend. In elk geval wordt in 1602 Winandus Gerhardi predikant te Rijssen en Wierden. Maar hard meegewerkt aan een goede ontvangst voor de dominee wordt er niet, want in 1604 worden die van Rijssen door de classis gelast de kerkgoederen der pastorie en vicarie terecht te brengen. De gereformeerde dienaar woont dan niet “in loco” bij de kerk, omdat er geen “bequame” woning is. En in 1605 is dominee Gerhardi ongetwijfeld snel vertrokken na Spinola’s verovering van Oldenzaal. Pastoor Braemcamp moet het rijk toen weer ruim tien jaar helemaal voor zichzelf alleen hebben gehad, en hij zegent en doopt alom.⁵⁸

Pas in 1616 komt de gereformeerde classis weer in actie. Het wordt Braemcamp verboden zegensprekingen te doen en kinderen te dopen uit andere kerspelen waar predikanten zijn. Hij doopte dus, en blijkbaar mag hij dat in Rijssen zelf van de classis nog steeds.

⁵⁶ De Hullu 1914:48, 56. Van Slee 24.

⁵⁷ Van Deursen 1974:92. De Hullu 1914:77,79; 1920:197.

⁵⁸ De Hullu 1914: 45, 75, 82. Reitsma en Van Veen 267. Van Slee 7, 13, 18.

In 1629 excuseert zijn zoon, Thomas Braemcamp, de gemeente-secretaris, hem bij de classis in Deventer, dat hij vanwege hoge ouderdom en lichamelijke zwakheid niet had kunnen komen, hetgeen hij anders graag gedaan zou hebben. De classis verklaart Braemcamp senior daarop onvermogen om zijn functie uit te oefenen en degenen met het recht tot voordracht dienen binnen 14 dagen een bekwame prediker aan de classis te presenteren, anders zal de classis genoodzaakt zijn dat zelf te doen.⁵⁹ De reden voor die haast is dat voorkomen moet worden dat een paap wordt beroepen. En het lukt de classis nog voor het eind van 1629 een gereformeerde predikant benoemd te krijgen: dominee Havenbergius, die in 1639 met emeritaat gaat. Maar respect zullen zijn gemeenteleden niet voor hem gehad hebben. Hij wordt in 1635 door de classis beschuldigd van "seer argelyck leven". Ook in zijn jonge jaren was hij al eens uit het ambt ontzet wegens openbare dronkenschap.⁶⁰ Wat zijn karakter ook mag zijn geweest, vóór 1629, en waarschijnlijk nog jaren erna, in Rijssen hangt een allesbehalve gereformeerde sfeer.

In Wierden ligt het niet anders. Bernard Stedemeyer wordt in 1598 ook in Wierden aangesteld. Hij zou op zondag uit zijn standplaats Rijssen met de wagen moeten worden opgehaald om aldaar te preken, maar of daar iets van terecht gekomen is is onbekend. In 1601 is sprake van pastoor Werner Pylsmiet, die dat jaar niet voor de classis verschijnt en zich daarom later in Oldenzaal moet verantwoorden voor de kerkenraad. Hij wordt ongetwijfeld afgezet, want al in 1602 neemt Winandus Gerhardi in Wierden, al weer op afstand vanuit Rijssen, de diensten waar. Wierden, aan de hoofdweg tussen katholiek Almelo en katholiek Rijssen, blijft ongetwijfeld zelf ook nog lang katholiek. Pas van 1626 (tot 1667) is er weer een gereformeerde predikant: Abraham Nijhoff. Maar nog in 1642 krijgen de kinderen van Wierden van een katholieke meester onderricht.⁶¹

4.2.3 Goor en Diepenheim omstreeks 1606-1614

Op de gemeente Goor lijkt de gereformeerde classis al wat eerder vat te krijgen dan op de andere steden, maar toch ook niet eerder dan omstreeks 1621. Al van 1598 tot 1605 worden predikanten benoemd:

⁵⁹ De Hullu 1914: 89, 92.

⁶⁰ Abels 149-151. Van Alphen 151. Van Lieburg 89.

⁶¹ Abels 178. Van Alphen 155. De Hullu 1914:9. Koch 175a. Van Lieburg 181. Van Slee 7, 13, 16. Snuif 144.

Regnerus Stangerus (1598-1599), Ludolphus Pieck (1599-1602(?)) en Joh. Buranus (1602-1605), maar die blijven geen van allen lang. Buranus wordt al in 1586 "minister verbi divini in Goer"⁶² genoemd, maar hij moet snel daarna naar Kamperveen vertrokken zijn, waar hij tot 1599 blijft. In 1598 is sprake van de voorlopige benoeming tot predikant te Goor en Diepenheim van Wessel Johannis, maar die benoeming lijkt niet geëffectueerd te zijn. Intussen is in 1601 wel sprake van een pastoor genaamd David Bushof. Deze wil niet tot de Reformatie overgaan en wordt afgezet. Daarna keert in 1602 Buranus weer terug tot 1605.

Vanaf 1605 valt Goor binnen de invloedsfeer van Rovenius en zijn voorganger Vosmeert. In 1611 noemt Rovenius de pastoor een verkapte calvinist, dat wil zeggen, hij laat het althans in de kerk niet merken dat hij het is. Die pastoor kan heel goed Johannes Putman zijn geweest, die sinds 1604 de schoolkinderen onder zijn hoede had. In 1612 benoemt de gereformeerde classis hem tot predikant. Goor krijgt opdracht hem te onderhouden, en dat gebeurt blijkbaar ook, want Putman blijft in Goor tot zijn dood in 1656.⁶³ Hoe weinig hij van zijn krypto-calvinisme laat blijken, blijkt als drost Unico Ripperda in 1620 een zogenaamde lijkpredikatie voor zijn gestorven moeder vraagt. Putman wil wel, maar het is tegen de gereformeerde zeden, en de classis verbiedt het hem.⁶⁴ Het is ook anderszins duidelijk dat Goor in en na 1612 nog katholiekgezind is. Van december 1619 tot midden 1620 doen de raad en de gemeenteluiden van Goor hun uiterste best hun schoolmeester Jo Thiessinck – een "papist" – te mogen houden. Na heel omzichtige discussies van beide kanten wordt hij uiteindelijk door de classis afgezet en vervangen door een gereformeerde jonge gezel uit Steinfurt in Duitsland. De gemeente kan er dan niet langer onder uit.⁶⁵

Voor Diepenheim loopt de geschiedenis weer gedeeltelijk parallel. Hier is de broer van Philippus Rovenius schoolmeester. Weliswaar antipaaps, maar zo goddeloos levend dat hij door de classis wordt afgezet.⁶⁶ Al eerder, in 1601, werd een pastoor, Arnoldus Lowess, afgezet.⁶⁷ Verder treffen we hier weer, naast de niet benoemde Wessel

⁶² Reitsma en van Veen 207.

⁶³ Abels 115-122. Van Alphen 145. De Hullu 1920:196. Van Lieburg 198. Reitsma en van Veen 358, 363, 366. Van Slee 18, 19.

⁶⁴ Niemeijer 68.

⁶⁵ Aldus de classis Deventer geciteerd in De Hullu 1914:49-57. Van Slee 24.

⁶⁶ Niemeijer 57.

⁶⁷ Hullu 1914:12.

Johannis, Johannes Buranus aan, die vanuit Goor de diensten waarneemt. Burgemeesters, goedheren en schepenen willen echter een eigen predikant en niet iemand van elders. Zij ontslaan Buranus, maar in 1604 kon nog niet met een eigen predikant in de dienst van Diepenheim worden voorzien. In januari 1605 wordt Bartholomeus Schrantz benoemd maar die neemt ongetwijfeld in augustus al weer de wijk in verband met de verovering van Oldenzaal. Inmiddels waren de kerkgoederen zoekgeraakt, want die dienen van de classis terecht te komen.⁶⁸ Pas in 1614 komen er nieuwe predikanten: Andreas Suavius tot 1615 en Hugo Gallus tot 1617. In 1618 wordt Egbert Westerberg benoemd als predikant, vooreerst onwettig, maar in 1619 wordt hij toch door de classis bevestigd. Hij overlijdt in 1624.⁶⁹ In 1619 wordt de schoolmeester voor de classis geciteerd, maar hij vraagt uitstel. In 1620 wordt de eerste gereformeerde kerkenraad gevormd, daarvóór was de gemeente te klein.⁷⁰ Vóór 1620 zijn Goor en Diepenheim overwegend katholiek gebleven.

4.2.4 Markelo

Sinds onheugelijke tijden heeft tweemaal per jaar, begin mei en begin september, een bedevaart plaats naar het huisje met “het heilig bluijt (so men noempt)”.⁷¹ Er zijn meer heiligdommen in Twente en Salland,⁷² maar het heilige huisje van Markelo is wel zeer populair. En in gereformeerde ogen des te meer berucht. De classis laat tussen 1602 en 1606 niet af zijn onvrede uit te spreken over de “gruwel” en de “afgoderij” te Markelo, die dient de worden afgeschaft. Weliswaar is in 1598 Johannis Smit te Markelo en Holten voorlopig voor een jaar tot predikant benoemd, maar daarna, in 1601, is alleen sprake van een pastoor, Albertus Buschhof. Buschhof en de kerkmeesters worden voor de magistraat ontboden, maar verschijnen daar niet. Daarop wordt in 1602 Johannes Hardenack tot predikant benoemd, maar die vertrekt in 1603 alweer naar Wezep. In 1611 is er een pastoor waarover Rovenius zegt dat hij alleen maar niet door de ketters (= de gereformeerden) aanvaard wordt, omdat hij hem, Rovenius, om toestemming gevraagd heeft zijn

⁶⁸ Abels 85, 119-120. Van Slee 8, 16, 18.

⁶⁹ Van Alphen 85-90. Van Slee 17.

⁷⁰ De Hullu 1914:49. Van Slee 6-8, 16-18, 20.

⁷¹ De Hullu 1914:16, 18, 44-45, 55, 59-60, 62, 70, 80, 85, 88. Niemeijer 1994:68-69.

⁷² Niemeijer 69, 70, noten 116, 123 en 124.

ambt te mogen uitoefenen.⁷³ Mogelijk is dat nog steeds Buschhof. Maar het enige dat in Markelo telt is de bedevaart. Wie pastoor is in zo'n dorp, zal het wel uit zijn hoofd laten die te verbieden.

In 1612 wordt dan weer een gereformeerde predikant benoemd: Th. Schrunderus, die tot zijn dood in of voor 1637 blijft.⁷⁴ Maar in 1619 is de schoolmeester van Markelo nog steeds allesbehalve gereformeerd. Toen hem op 28 december van dat jaar door de classis werd gevraagd de formulieren der gereformeerde leer te ondertekenen heeft hij dat, zo notuleert de classis, "plataf geweyjert". Van de invloed van de predikant is in die periode niet veel te merken geweest. Hij wil wel optreden, zo zegt hij, tegen de "superstitiose bedefaren", maar daar blijkt niets van. En hij weigert categorisch, ondanks veelvuldig aandringen van de classis Deventer, "de versierde grote Christophel ... uit zijner kercke te doen vertrecken".⁷⁵ In Markelo weegt het prestige van de predikant niet op tegen de populariteit van de bedevaart. Die heeft ongetwijfeld het nodige geld opgebracht. Markelo met zijn huisje van het heilig bloed is tot lang na 1614 traditioneel katholiek gebleven.

Bezien we Twente tussen 1605 en 1614, dan valt er maar één plaats aan te wijzen waar gedurende de hele periode een gereformeerde predikant te vinden is geweest: Wilhelmus Grevinckhoff te Vriezenveen.⁷⁶ En dat is ook meteen de enige plaats in heel Twente waar de *huus*-uitspraak is ingevoerd. In 1611 komt er een gereformeerde predikant in Almelo, maar die had geen gezag. Van 1612 zijn er gereformeerde predikanten in Goor en Markelo, en wat verder van de isoglos in Delden.⁷⁷ Het ontbreekt ze allen aan gezag.

Alle plaatsen van belang aan de westrand van Twente – Almelo met zijn klooster, Rijssen met zijn katholiek bestuur, Goor met zijn populaire katholieke schoolmeester, Markelo met zijn bedevaart – zijn in deze periode verre van gereformeerd geweest, en in het geval van Goor en Rijssen ook nog eens expliciet spaansgezind. Er is in de periode 1606-1614 in heel Twente met uitzondering van Vriezenveen geen enkele aanleiding geweest voor de invoering van de Hollands-gereformeerde

⁷³ Abels 135-136. De Hullu 1914:6, 9, 16; 1920:196. Van Lieburg 86. Van Slee 6, 13.

⁷⁴ Van Alphen 149, Reitsma en Van Veen 322, 358, 365, 368. Van Slee 19.

⁷⁵ Abels 137. Van Alphen 149. De Hullu 1914:49. Van Lieburg 223. Van Slee 15-16, 19. Reitsma en Van Veen 272, 322, 358, 365, 368.

⁷⁶ Niemeijer 65.

⁷⁷ Abels 63-73.

huus-uitspraak. De godsdienstkaart van 1809 in Knippenberg (1992) geeft voor wat betreft het westen van Twente niet de situatie weer van de periode 1606 tot 1614, maar van een latere periode.

4.2.5 Overige verschillen met de kaart van Knippenberg

Dat Raalte en omgeving overwegend katholiek is gebleven en toch *huus* zegt – evenals Bathmen, Wijze, Olst⁷⁸, dat is praktisch het hele platteland van Salland west – is begrijpelijk aangezien deze streek ver ten westen van de isoglos ligt. Deze prestigelose dorpen zullen bovendien sterk de invloed van de IJsselsteden met hun *huus*-uitspraak hebben ondergaan.

4.2.6 Hardenberg, Holten en Hellendoorn

Vanaf 1606 zijn de Hollandsgezinde gereformeerde predikanten vanuit de IJsselsteden actief in Salland, maar niet in Twente. Dat wil niet zeggen dat Salland daarmee onmiddellijk tot de reformatie overgaat en het katholicisme ineens verdwenen is, zie 4.2.5 hierboven. Wat het wel wil zeggen is dat in Salland de voorwaarden aanwezig waren voor het tot stand komen van kleine lokale gereformeerde elites in de vorm van een kerk met relatief weliswaar strenge toegangseisen aan de poort, maar met groot aan Holland ontleend prestige.

Van de predikanten aan de oostgrens van Salland valt niet veel te vertellen, behalve als het gaat om hun wangedrag zoals in Den Ham en Gramsbergen, en dat is al aan de orde geweest. Veel weten we daarom niet uit de periode 1606-1614, maar weinig of geen nieuws over een predikant is ongetwijfeld goed, althans geen slecht, nieuws geweest. Dat was al te merken bij Hardenberg in 4.1.3. Over de predikanten van Holten en Hellendoorn is ook nog wel iets bekend. Ook bij hen is van schandaleus gedrag geen sprake, wel bij de huislieden van Holten.

Al voor 1602 is in Holten enige gereformeerde activiteit. In 1598 is Johannes Smit te Markelo en Holten voor een jaar predikant geweest, maar in 1599 is sprake van Herman Bushof, pastoor van Holten, inmiddels getrouwd met zijn “huisvrouw”, toegelaten tot de tafel des Heren, maar vervolgens overgeplaatst naar Olst.⁷⁹ En in 1601 verschijnt pastoor Joannes Ketteler uit Holten voor de gereformeerde classis, die

⁷⁸ Koch 172,175. Voor Raalte, zie Abels 124, De Hullu 1914:18, Reitsma en Van Veen 322,359, Van Slee 19. Voor Bathmen, zie De Hullu 1914:43, 49, 55. Niemeijer 71. Voor Wijze, zie De Hullu 1914:15,17,18. Niemeijer 71 69-70.

⁷⁹ De Hullu 1914:6. Van Slee 6.

zich in april 1602 gereformeerd verklaart. Voorts zal hij in de eerstkomende synode getuigen dat zijn gemeente hem als predikant wil houden. Maar de classis heeft kennelijk meer fiducia in de gemeente dan in haar predikant, want in maart 1603 schrijft zij aan de ingezetenen van Holten "oft sij met haeren tegenwoerdighen pastor Joanne Ketteler tevreden sijn ende hij derselven kercke met gesonder leeringhe genoeg doe."⁸⁰ Zo niet, dan kunnen ze een andere kerkdienaer krijgen. Het antwoord is blijkbaar inderdaad negatief uitgevallen, want in 1604 wordt Ketteler vervangen door dominee C. Hallein. Helaas ziet Hallein zich in 1605 genoodzaakt naar Deventer de wijk te nemen, in de paniek na de verovering van Oldenzaal, en hij keert niet naar Holten terug.⁸¹

In 1607 wordt een nieuwe predikant benoemd, J. Redemannus, die tot aan zijn dood in 1627 daar zal blijven. Breed heeft hij het niet gehad. De kerk van Holten had nauwelijks 200 gulden inkomen, terwijl een fatsoenlijk predikantstractement alleen al minstens 350 gulden zou moeten zijn, althans in Holland. En in de winter van 1611 woont hij zelfs in een onduidelijk huis.⁸² Een deel van de huisluiden placht in 1610 in plaats van naar de kerk naar het kerkhof te gaan en daar zo'n lawaai te maken dat de kerkdienst erdoor werd verstoord.⁸³ Hij heeft het allemaal verdragen.

In Hellendoorn, een andere grenspost met Twente, is nog minder van de predikanten bekend. Pas in 1620 komt er een kerkenraad, voordien waren er te weinig gereformeerde gemeenteleden.⁸⁴ Maar omstreeks 1600 moet er al een predikant zijn geweest, J. Joachimus.⁸⁵ Voor de periode van 1600 tot 1611 zijn wij niet ingelicht. Van 1611 tot 1612 wordt Richard Obenol genoemd.⁸⁶ Johannes Henricus Rappaeus volgt hem op als predikant en blijft daar tot 1619.⁸⁷ Rappaeus zelf wordt op zijn beurt eerst voorlopig, in 1620 definitief, opgevolgd door Henricus van Bulderen. Van Bulderen vertrekt in 1626 of 1627 naar

⁸⁰ Niemeijer 66.

⁸¹ Van Alphen 147. De Hullu 1914:12, 15, 17. Van Lieburg 84. Van Slee 16-18.

⁸² Van Alphen 147. Van Deursen 1974:72, 80. Van Lieburg 204. Van Slee 17-19.

⁸³ Niemeijer 72. Over het afzetten van de koster in 1619 Van Slee 24. Over de schoolmeesters in 1619: Reitsma en Van Veen 322, 359.

⁸⁴ Van Slee 17,18,19,20, van Alphen 147.

⁸⁵ Van Lieburg 113.

⁸⁶ Van Lieburg 18. Reitsma en van Veen 282.

⁸⁷ Abels 70-71. Van Lieburg 200. Reitsma en Van Veen 293.

Herwijnen.⁸⁸ Nog in de tweede helft van de 18de eeuw leven er veel roomsgezinden in Hellendoorn, al zijn de gereformeerden dan wel talrijk.⁸⁹

4.3 Conclusie

De conclusies van deze paragraaf kunnen als volgt worden samengevat.

1. Den Ham en Gramsbergen hebben de Hollands-gereformeerde *huus*-uitspraak niet overgenomen. Dat de *hoes*-uitspraak in deze plaatsen tot op de dag van vandaag gebleven is, kan worden toegeschreven aan het gebrek aan geestelijk leiderschap van hun predikanten.

2. Het antwoord op de vraag of het westen van Twente – op Vriezenveen na dat de *huus*-uitspraak kent – al in de periode van 1606-1614 gereformeerd kan zijn geweest, is ontkennend.

3. Aangezien de grens tussen Salland en Twente alleen tussen 1606 en 1614 de scheidslijn heeft gevormd tussen politiek en religieus diametraal tegenover elkaar staande belangensferen, is er alle aanleiding de vorming van de isoglos in deze periode te dateren.

4. Salland stond tussen 1606 en 1614 in open contact met Holland, in tegenstelling tot Twente en Bentheim. Daarom stopt de Hollands-gereformeerde *uu*-uitspraak bij, en valt samen met, de grens van Salland met Twente en Bentheim.

5 De eigenschappen van de *huus*/*moes*-isoglos

Wie tot nu toe het betoog met instemming heeft gevolgd, weet inmiddels heel wat van de *huus*/*moes*-isoglos en zijn ontstaan. Vooral dat laatste is ongewoon: taalkundigen plegen zich zelden af te vragen waar isoglossen vandaan komen en beperken zich er meestal toe te signaleren waar ze te vinden zijn. Meestal valt er ook niet veel meer over te melden. Een onderzoeker moet heel wat geluk hebben wil hij erin slagen te achterhalen wanneer de vorming van een isoglos precies heeft plaats gehad. Ook aan de vraag wanneer een isoglos terecht een isoglos

⁸⁸ Van Lieburg 42. Over de koster in 1619: Reitsma en Van Veen 322,359 en de Hullu 1914:49. Over onordelijkheden in de kerk: Niemeijer 72.

⁸⁹ Bachiene 44-45.

genoemd kan worden dan wel of er veeleer sprake is van een graduele overgang in een bepaald gebied van het gebruik van de ene vorm naar de andere, wordt niet altijd aandacht besteed. Over deze punten gaat 5.1. De vraag in 5.2 aan de orde is in hoeverre de *huus/moes*-lijn een typisch voorbeeld is van Hollandse expansie à la Kloeke. Hoe de linguïstische achtergrond van de predikanten kan verklaren dat de *huus*-groep uit zes woorden bestaat is het onderwerp van 5.3. Tenslotte ga ik in 5.4 in op de aard van de verandering *boes* tot *huus* ([hu:s] > [hy:s]). Is het een vorm van zogenaamde lexicale diffusie, en zo ja, wat zijn dan de gevolgen voor de Frequency Actuation Hypothesis van Phillips (1984).

5.1 De aard van de isoglos

Een isoglos is een taallijn op de kaart. De taallijn correspondeert met een grens in het landschap. Aan de ene kant van de lijn zeggen de mensen iets anders dan aan de andere kant. En dat moet ook zo, vinden ze zelf, want wij zijn dit en jullie zijn dat, of omgekeerd, en dat moet je kunnen horen. Een echte isoglos is dus ook een grens tussen twee sjibbolets: de sprekers maken bewust een verschil om hun identiteit te definiëren. De *huus/moes*-isoglos dwars door de vroeger uitgestrekte en verlaten moerassen tussen Salland en Twente is een echte, en die zijn zeldzaam. Want niet alle zogenaamde isoglossen op dialectkaarten zijn echte isoglossen, en niet alle sjibbolets laten zich op een kaart tekenen. Menige zogenaamde isoglos blijkt, zodra voldoende informanten geraadpleegd zijn, bij nader inzien niet een abrupte, scherpe, maar veeleer graduele overgang van het ene gebied naar het andere te zijn.

Is de *huus/moes*-isoglos wel haarscherp? Daar valt iets, maar niet veel, op af te dingen. Ten eerste moet worden vastgesteld dat niet helemaal overal in alle plaatsen dezelfde zes woorden ofwel [y:] ofwel [u:] hebben, of dat niet altijd alle sprekers uit een plaats die de afgelopen eeuw zijn ondervraagd dezelfde uitspraak geven.

Ten tweede is er bij een isoglos het probleem van het meetpunten-net: het getuigenis van de informanten in de diverse plaatsen. De meetpunten vormen geen lijn. Wat er in de gebieden tussen de plaatsen wordt gezegd weten we niet. Uiteraard wordt waar niemand woont niets gezegd en in de 17de eeuw lagen op de grens tussen Twente en Salland veel uitgestrekte en verlaten moerassen. De isoglos ontstaat als tussen de meetpunten een lijn wordt getrokken. De lijn op kaart 1, expres al wat

aan de brede kant, had door de diverse stukken “niemandslaan” best nog wat breder of zelfs anders getrokken kunnen worden. Strict genomen zou je nog heel wat meer meetpunten nodig hebben om van een waterdichte isoglos te mogen spreken. Maar hoe meer gedocumenteerde meetpunten, hoe groter het risico dat de isoglos toch geen echte, scherpe isoglos blijkt te zijn. En bij weinig documentatie weet je het nooit.

Toch is de *huus/moes*-lijn scherper dan alle andere dialectlijnen in Overijssel, ondanks het feit dat zij op relatief veel meetgegevens berust, al is dat aan de dialectkaarten niet altijd direct te zien. Want vaak staan lijnen op de dialectkaart die door hun scherpte echte isoglossen suggereren, maar dat niet zijn. Trudgill (1983) heeft op dit probleem gewezen, Van Reenen (1989) en Taeldeman (1989) gaan er ook op in. Die discussie wordt hier niet herhaald.

Onder welke omstandigheden ontstaan isoglossen? Die vraag wordt zelden gesteld. Een uitzondering is Taeldeman (1987:430-431). Taeldeman zegt over Kleit, een dorp op de grens tussen Oost- en West-Vlaanderen, het volgende:

Kleit is pas aan het begin van de 19de eeuw ontstaan in het vrij desolate en grotendeels beboste Maldegemveld. Deze afgelegen woonkern vormde tot na de eerste wereldoorlog een zeer gesloten gemeenschap, o.a. doordat de meeste bewoners leefden van wat bos en heide opbrachten (bezembinders, lattenknievers, klompenmakers, stoelenvlechters, enz.), wat ook gemeenschappelijke beroepsbelangen meebracht. In die omstandigheden kon er zich een ... norm ontwikkelen ... met (ook) een ruimtelijke dimensie, nl. het gebied van het dorp.

Kleit tegen de rest van de wereld, althans Vlaanderen. Er zijn daar in de 19de eeuw heel wat isoglossen gevormd, en dat is nog goed te zien in de FAND. Het zou interessant zijn na te gaan of die isoglossen zich al meteen na het ontstaan van Kleit hebben gevormd, dan wel of sprake is geweest van een langzaam groei- en uitkristalliseringsproces door de jaren heen.

5.2 De *huus*-uitspraak als sjibbolet en de representativiteit

Zelfs wie aanvaardt dat zes woorden binnen tien jaar in een groot gebied hun klinker van *oe* in *uu* kunnen veranderen en dat de verbreiders van de nieuwe uitspraak hollandsgezinde predikanten zijn geweest die echter zelf geen Hollanders waren, en ook geen Hollands spraken, zou graag

willen weten waarom zij nu juist die *uu*-klank uit het Hollands hebben opgepikt.

Met het groeien van het Hollands zelfbewustzijn vanaf 1590 neemt ook het prestige voor de Hollanders buiten Holland toe. De Hollanders zelf wensen zich te onderscheiden van de allochtone import en doen dat door de echte Hollander – terecht of ten onrechte – te herkennen aan de uitspraak van één klank. Zoals thans de zachte *g* als zuidelijk, Brabants of katholiek wordt beschouwd – dat dat maar gedeeltelijk klopt doet er niet toe –, zo is in de jaren 1590 en daarna de *uu* van woorden als *huus* als typisch Hollands gepercipieerd, de uitspraak waaraan men de autochtone Hollander herkent. Dat is in hoofdstuk 5 uitvoerig behandeld. Daar is erop gewezen dat zich daarbij het opmerkelijke feit voordoet dat de Hollandse uitspraak [y], uit de tijd van Erasmus en daarvoor, eerst plotseling verdwenen lijkt, om vervolgens veel later weer op te duiken. Alleen de *uu* blijft zo dan over. Zo meen ik dat de merkwaardige omkering van de ontwikkeling van de de [y:] naar [yj] en weer terug naar [y:] omstreeks 1600 in Holland, geduid moet worden. De gereformeerde predikanten uit Overijssel voelen zich verwant met de Hollanders en dat laten zij blijken door het sjibbolet over te nemen.

Over de vraag of het hier om Hollandse expansie gaat moge geen twijfel zijn, iets anders is of de *huus/moes*-lijn in de ogen van Kloeke een representatieve vorm van Hollandse expansie is. Kloeke (1931:837) zelf laat zich hierover niet uit en lijkt de verandering over een kam te scheren met de andere isoglossen in Overijssel als hij opmerkt dat alle dialectlijnen aldaar vroeger westelijker moeten hebben gelopen. Toch lijken die andere isoglossen minder scherp te zijn dan de *huus/hoes*-lijn en gaat het niet altijd om sjibbolets. En niets wijst erop dat gereformeerde predikanten bij hun vorming een rol zouden hebben gespeeld.

5.3 Linguïstische achtergrond van de predikanten

Toen Kloeke (1927) voor het eerst opmerkzaam maakte op het verschil tussen *huus* en *moes* in grote delen van Oost-Nederland, wees hij er onder meer op dat ‘muis’ minder wordt gebruikt dan ‘huis’. Dat maakte dat *huus* wel, maar *muus* minder makkelijk kon worden ingevoerd. Niet iedereen was het met die redenering eens. Toch had Kloeke gelijk. Wil een woord met een nieuwe uitspraak in een dialect worden opgenomen, dan moeten de sprekers de nieuwe uitspraak genoeg te horen krijgen.

Anders blijft hij niet in het geheugen hangen. Minstens vier situaties kunnen hier onderscheiden worden, zoals is betoogd in hoofdstuk 4.

Kort gezegd komt het hierop neer. Praat een Hollander met een spreker uit Overijssel, dan is makkelijk in te zien dat een woord dat veel voorkomt in Holland en zeldzaam in het dialect makkelijk door de dialectspreker wordt overgenomen. Maar gebruikt de Hollander een woord zelden en is het frequent in het dialect, dan blijft het dialectwoord gehandhaafd, want de nieuwe Hollandse vorm wordt niet genoeg gehoord. Gaat het voor beide sprekers om zeldzame woorden, dan is er ook geen aanleiding tot verandering. Alleen als het woord frequent is bij beide sprekers valt niet echt iets te voorspellen. Want de sprekers kennen weliswaar beide varianten, maar of zij de nieuwe variant willen overnemen hangt van hun attitude af.

De bewijsvoering berust op het samengaan van een aantal factoren. Allereerst het zo goed als perfect samenvallen van de isoglos met niet alleen de eeuwenoude grens tussen Salland en Bentheim, maar vooral met de grens tussen Salland en Twente, een grens die maar heel kort een rol van grote politieke betekenis heeft gespeeld. Die unieke periode – van 1606 tot 1614 – geeft een datering voor het ontstaan van de isoglos. Vanuit die datering moet worden beredeneerd dat in Salland, maar niet in Twente, voldoende open en positieve contacten met Holland en de Hollanders te vinden moeten zijn geweest om de uitspraak *huus* daar alom ingevoerd te krijgen. En dan is er maar een organisatie die voor deze rol in aanmerking komt. In deze periode is in heel Salland, maar niet in Twente, een goed geoliede organisatie werkzaam met zulke wijdvertakte en in het algemeen positieve contacten met Holland: de gereformeerde kerk en haar predikanten. Op hun beurt onderhielden deze predikanten, op een enkele notoire uitzondering na, weer open en positieve contacten met de gewone mensen in de steden en de dorpen, hun gemeenteleden. Deze gemeenteleden vormen via hen op zich weer een hollandsgezinde, gereformeerde lokale elite, die in hun omgeving de anti-Spaans-katholieke toon aangeven. Met uitzondering natuurlijk van de dominees Hiëronymus Heroldt en Jodocus Bulouw. Ook al hebben die de *huus*-uitspraak uit Holland overgenomen, de lidmaten van hun gemeenten zullen niet naar hen hebben geluisterd.

De predikanten in Overijssel zijn in het algemeen van huis uit geen *huus*-sprekers geweest. Maar dankzij hun contacten binnen de nationale gereformeerde kerk nemen zij althans een opvallend kenmerk van het Hollands over. Dat kenmerk is de *uu*-uitspraak, het Hollandse sjobbolet

bij uitstek. Zo pikken zij alleen de zes frequentste woorden waarin die *uu* voorkomt op. Het is aannemelijk dat de predikanten zich van deze verandering van *hoes* in *huus* volledig bewust zijn geweest, maar dat het hun in hun vooral wat formele contacten met de Hollandse predikanten ontgaan is dat die ook in minder formele situaties en woorden die minder frequent voorkomen de *uu* gebruiken. Verder dan dat hebben zij hun oostelijk Nederlands mogelijk niet aangepast. Aan de bekende uitspraak *cuius regio, eius et religio* kan worden toegevoegd *et lingua*. Maar in Salland alleen voor zes woorden.

5.4 Lexicale diffusie

Hoe moet men zich voorstellen dat een verandering, die alleen de zes frequentste woorden met Westgermaanse *û* (*oe*) betreft, en die vrijwel overal in een groot gebied van oostelijk Nederland hetzelfde resultaat oplevert, heeft kunnen plaats hebben? Is het een geval van lexicale diffusie, van vervanging van de [u:] door de [y:] per woord en één voor één? Dat is in elk geval wel de gedachte van Kloeke geweest, als hij het in het citaat in 2.2 hierboven over het “afbrokkelen” dezer groep heeft. Is ook sprake van lexicale diffusie als het om een vrijwel massieve groep van zes frequente woorden tegelijk gaat? Wat in elk geval overeind blijft is dat alleen de zes woorden met Westgermaanse *û* – de ‘huis’-groep – de [y:] hebben gekregen, de ‘moes’-groep niet. En daardoor vormt de verandering een directe weerlegging van de Frequency Actuation Hypothesis van Phillips (1984:336):

Physiologically motivated sound changes affect the most frequent words first; other sound changes affect the least frequent words first.

Onder “physiologically motivated sound changes” verstaat zij “surface phonetic influence” zoals “vowel reduction and eventual deletion or assimilations” (p. 323-322). Aangezien de verandering [u:] > [y:] geen klinkerreductie, -deletie of assimilatie is, is zij niet fysiologisch gemotiveerd. Zij behoort dus tot “the other sound changes” van Phillips. Maar die betreffen nu juist de minst frequente woorden. Chambers (1992) lijkt het op dit punt met Phillips eens te zijn. Hinskens (1992) daarentegen is terecht voorzichtiger. Mijns inziens doet de Frequency Actuation Hypothesis geen recht aan de attitude van de sprekers, zoals geschets in

tabel 1, aanwezig bij elke voornamelijk externe taalverandering met het karakter van een sjibbolet.

6 Conclusie

Deze studie is poging tot nadere uitwerking van Kloekes visie op taalverandering als Hollandse expansie met betrekking tot de Overijsselse dialecten. In Overijssel hebben veel dialecten naast *moes* de Hollandse uitspraak *huus* overgenomen. Beargumenteed is dat dat verschil in uitspraak is ontstaan aan het begin van de 17de eeuw tussen 1606 en 1614, toen Salland en Twente politiek en religieus scherp tegenover elkaar stonden. In Salland had in die jaren de gereformeerde classis Deventer het voor het zeggen, in Twente de rooms-katholieke vicaris-generaal Rovenius. De gereformeerde predikanten hebben een klankeigenschap van het Hollands die als typisch Hollands werd beschouwd overgebracht op dit oostelijk deel van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, maar zijn daarbij op één uitzondering, Vriezenveen, na niet verder dan de grens van Twente gekomen. Zelf waren die predikanten geen Hollanders, en hebben zij de *oe*-klank alleen in de zes frequentste woorden met Westgermaanse *û* door een *uu* vervangen, naast 'huis' alleen in 'duizend', 'uit', 'buiten', 'gebruiken' en 'sluiten'. Zo heb ik door verband te leggen tussen de *huus/moes*-isoglos en de religieus-politieke toestand tussen 1606 en 1614 geprobeerd antwoord te geven op een heel complex vragen, dat in Kloekes studie uit 1927 nog onbeantwoord moest blijven.

Tot zover de grote lijnen. Wat in het verhaal ontbreekt is enig direct getuigenis dat de dominees in Salland inderdaad *huus* hebben gezegd. Wie weet wordt nog eens een opmerking daarover aangetroffen in de verslagen van de kerkenraden of de classis. Zolang dat niet zo is is de weg vrij voor alternatieve verklaringen. Ook die zullen dan moeten verantwoorden hoe het mogelijk is dat zich precies op de grens tussen Salland en Twente een isoglos heeft gevormd. Nader onderzoek zal bovendien moeten uitwijzen of de hier voorgestelde verklaring in principe ook geldt voor delen van Drente en de Achterhoek. Voor het Rijk van Nijmegen en het Duitse gebied rond Kleef ligt het mogelijk anders, want daar waren de sociolinguïstische en dialectgeografische omstandigheden niet goed vergelijkbaar met die in Overijssel. Ook dat verdient nader onderzoek.

Bibliografie

Abels, P.H.A.M. 1984. *De broederen van Twenthe, Een studie van de eerste Twentse dominees (1597-1678)*. Hengelo: Broekhuis.

Alphen M.W.L. van (z.j.). *Naamlijsten van Hervormde Predikanten*.

Bachiene W. A. 1773. *Kerkelyke Geographie der Vereenigde Nederlanden*, Vierde stuk, Overyssel. Amsterdam: Dirk onder de Linden.

Berg, B. van den 1979. "Soorten van taalverandering". *Taalverandering in Nederlandse dialecten* red. M.Gerritsen, 53-62. Muiderberg: Coutinho.

Berg, B. L. van den 2003. *Phonology & morphology of Dutch and Frisian dialects in 1.1 million transcriptions*. [MIEPiL. Series, vol. 3]. Amsterdam: Meertens Instituut.

Chambers, J.K. 1992. "Dialect acquisition", *Language* 68.673-705.

De Wulf, Chr., Goossens J. en Taeldeman, J. 2005. *Fonologische Atlas van de Nederlandse dialecten*. Gent: KANTL

Deursen, A. Th. van 1965. *Honni soit qui mal y pense? De Republiek tussen de mogendheden (1610-1612)*. Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij.

Deursen, A. Th. van 1971. *Resolutiën der Staten-Generaal*, Nieuwe Reeks, eerste deel 1610-1612, bewerkt door..., Den Haag: Nijhoff.

---- 1974. *Bavianen en Slijkgeuzen, Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldebarnevelt*, Assen: van Gorcum. (Ongewijzigde herdruk z.j. Franeker: Van Wijnen.)

---- 1991. *Mensen van klein vermogen*. Amsterdam: Bert Bakker.

---- 1997. "Het Duitse Rijk en de Nederlanden (1548-1648)". In *Gemeenschap met de tijd*, 114-128. Amsterdam: Bert Bakker.

---- 2000. *Maurits van Nassau, 1567-1625, De winnaar die faalde*, Amsterdam: Bert Bakker.

Entjes, H. 1969. *Woordenboek van het Vriezenveens*, deel 1. Groningen: Sasland.

---- 1970. *Die Mundart des Dorfes Vriezenveen in der niederländischen Provinz Overijssel*. Groningen: Sasland.

---- 1982. *Dialektatlas van Zuid-Drente en Noord-Overijssel*, Reeks Nederlandse dialektatlassen 14, Malle: De Sikkel.

---- & Hol, A. R. 1973. *Dialektatlas van Gelderland en Zuid-Overijssel*, Reeks Nederlandse dialektatlassen 12, Antwerpen: De Sikkel.

FAND, zie Goossens et al. (1998, 2000) en De Wulf et al. (2005).

Gerard, J.N.A. et al. 1994. *Geschiedenis van kerk en parochie Ootmarsum*, Ootmarsum: Stichting Heemkunde.

Goossens, J. Taeldeman, J. en Verleyen, G. 1998, 2000. *Fonologische Atlas van de Nederlandse dialecten*. Gent: KANTL

Gerritsen, M. & Jansen, F. 1979. "Een 50-jarige theorie over Klankverandering getoetst aan 18 ui-woorden in 100 jaar". *Taalverandering in Nederlandse dialecten* red. M.Gerritsen, 63-91. Muiderberg: Coutinho.

Goeman, A.C.M. 1992. "De presensvervoeging in de dialecten van Nederland". *Taal en Tongval* 44.97-139.

GTRP, zie van den Berg 2003.

Heeroma, K. 1970. "De taal van Overijssel". *Geschiedenis van Overijssel* red. B.H. Slicher van Bath et al., 237-252. Deventer: Kluwer.

Hinskens, Frans 1992. *Dialect leveling in Limburg*. Nijmegen: Proefschrift KUN.

---- 2005. "Dialectgrenzen, taalgrenzen en staatsgrenzen". *Taal en Tongval* 57.3-25.

Horstens, F.H. 1992. *Wegenatlas van de 16de tot de 19de eeuw*, Amsterdam: Proefschrift Universiteit van Amsterdam.

Hullu, J. de 1914. "Aantekeningen betreffende de katholieken in Twente en op het platteland in het ronde van Deventer (1583-1629)". *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 40.1-92.

---- 1920. "Over de kerkelijke toestanden in Twenthe gedurende de eerste jaren van het Twaalfjarig Bestand, Deventer (1583-1629)". *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 45.194-216.

Kloeke, G.G. 1927. *De Hollandsche Expansie in de zestiende en zeventiende eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagsch Nederlandsche dialecten*, 's-Gravenhage: Nijhoff.

----. 1931. "De Taal van Overijssel". *Overijssel* red. G.A.J.van Engelen van der Veen, G.J. ter Kuile & R. Schuiling, 820-51. Deventer: Kluwer.

---- 1950. *Herkomst en groei van het Afrikaans*. Leiden: Brill.

---- 1952. *Verzamelde opstellen*. Assen: Van Gorcum.

Knippenberg, Hans 1992. *De Religieuze Kaart van Nederland, Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.

Koch, A.C.F. 1970. "De kerk in het geding". *Geschiedenis van Overijssel* red. B.H. Slicher van Bath et al., 167-178. Deventer: Kluwer.

Kok, J.A. de 1964. *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie. Numerieke aspecten van Protestantisering en Katholieke Herleving in de Noordelijke Nederlanden 1580-1880*. Assen: Van Gorcum/Prakke & Prakke.

Lieburg, F.A. van 1996. *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816*. Dordrecht.

Mulder, Lodewijk 1862. *Journal van Anthonis Dwyck, Advokaat-Fisikaal van den Raad van State (1591-1602)*. 's-Gravenhage/Arnhem: Nijhoff/Thieme.

Natzijl, H. 1980. "L.G.C. Ledeboer en zijn familie". *Verzamelde geschriften over ds. L.G.C. Ledeboer, 197-202*. Utrecht: Den Hertog.

Niemeijer, H.E. 1994. "Reformatie en volkscultuur in het achterland van Deventer 1597-1633". *Overijsselse Historische Bijdragen* 109.51-86.

Phillips, B.S. 1984. "Word frequency and the actuation of sound change". *Language* 60.320-342.

Poelhekke, J.J. 1978. *Frederik Hendrik, Prins van Oranje, Een biografisch driekw. Zutphen: Walburg Pers.*

Rakers, Arnold 1993. *Mundartatlas der alten Grafschaft Bentheim*. Hrsg. bearb. und auf der Basis der Rakersschen Forschungsansatzes kommentiert von Hendrik Entjes und Hermann Niebaum. Emsland/Bentheim, Beiträge zur Geschichte 9.

Reenen, P. Th. van 1989. "Isoglosses and gradual differences across dialects in Medieval French". M.E.H. Schouten & P. Th. van Reenen (ed.), 135-154.

---- 1990. *Corpustaalkunde en de Hollandse Expansie*. Amsterdam: VU.

---- 1995. "De *huus/hoes*-isoglosse in Overijssel, zijn ontstaan rond 1610 en de weerlegging van de Frequency Actuation Hypothesis". *Voortgang, Jaarboek voor Neerlandistiek*, 87-100.

---- 1997. "Reformed versus Catholic, The Origins of the [hu:s]/[hy:s] isogloss in Eastern Netherlands at the beginning of the 17th century". *Language Change (Functions and Explanations)*, ed. by Jadranka Gvozdanovic, 179-217. Berlin: Mouton de Gruyter.

---- 2001. "Gereformeerd Den Ham in Salland met hoes". *'t Midden-dorps-huis. Oudheidkundige vereniging Den Ham-Vroomshoop*, kwartaalblad 2, 31-35.

Reitsma, J. en Veen, S.D. van 1896. *Acta der Provinciale en particuliere Synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620*. deel V, Groningen:Wolters.

RND: zie Entjes (1982), Entjes en Hol (1973).

Rogier, L.J. 1945-1946. *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en de 17e eeuw*, 2 dln, Amsterdam: Urbi et Orbi.

Rijperman, Ha. H. P. 1957. *Resolutiën der Staten-Generaal 1605-1606*, bewerkt door..., 's-Gravenhage: Nijhoff.

Rijperman, Ha. H. P. 1970. *Resolutiën der Staten-Generaal 1607-1609*, bewerkt door..., 's-Gravenhage: Nijhoff.

Schouten, M.E.H. & van Reenen, P.Th. (ed.) 1989. *New methods in dialectology*, Dordrecht: Foris.

Slee, J.C. van 1926. "De reformatie ten platten lande in de classis Deventer". *Verslagen en Mededelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis*, 43e stuk 2e reeks, 19e stuk, 1-25.

Slicher van Bath, B.H. e.a. 1970. *Geschiedenis van Overijssel*. Deventer: Kluwer.

Snuif, C.J. 1930. *Verzamelde bijdragen tot de geschiedenis van Twenthe*. Amsterdam: De Spieghele.

Taeldeman, J. 1987. "Eigen en vreemd, oud en nieuw in Vlaamse overgangsdialecten". *Handelingen van het 39e Nederlands Filologencongres*, 423-434. Amsterdam: VU-boekhandel.

Taeldeman, J. 1989. "A typology of dialect transitions in Flanders". M.E.H. Schouten & P. Th. van Reenen, 155-163.

Veenhof, H. & Vliet, P. van 1989. "Fonologie en Morfologie der Nederlandse dialecten". *Jaarboek Corpusgebaseerde Woordanalyse*, 127-133. Amsterdam: Vrije Universiteit.

Visser, J. 1966. *Rovenius und seine Werke*. Assen: Van Gorcum.

Weijnen, A. 1966. *Nederlandse dialectkunde*. Assen: Van Gorcum.

Woolhiser, Curt 2005. "Political borders and dialect divergence/convergence in Europe". *Dialect Change, Convergence and Divergence in European Languages* ed. by Peter Auer, Frans Hinskens, and Paul Kerswill, 236-262. Cambridge: University Press.

Index nominum

- Abels, P.H.A.M.
166-167, 182, 185, 188-193
- Aertsen, Henk
35
- Van Alphen, M.W.L.
180, 183, 185, 188-191,
193
- Asewijn, *vrouwe*
183
- Van Atteveld
42, 136
- Baayen, R. Harald
89, 96
- Bachiene, W.A.
180, 194
- Barbiers, Sjef
22
- Bennis, Hans
22
- Benjamins, John
35
- Van den Berg, B.
95, 171
- Van den Berg, Boudewijn
150
- Berns, Jan
89
- Berteloot, Amand
74-75
- Beyer, E.
38
- Bijl, S.W.
139
- Bloomfield, Leonard
36-38
- Booij, Geert E.
96
- Ter Borch, Joannes
185
- Boyce Hendriks, J.
21
- B(o)ulo(u)w, Jodocus
183
- De Brabandere, Frans
32
- Braemcamp, Ruthgerus
187-188
- Braemcamp, Thomas
188
- Van Bree, Cor
11, 21, 38, 136
- Brouns, *meester*
71
- Bulderen, Henricus
193
- Buranus, Joh.
189-190
- Burke, Peter
11
- Buschhof, Albertus
190
- Bushof, David
189
- Bushof, Herman
192

- Caron, W.J.H.
40-43, 53-54, 135-136, 139
- Casimir, Ernst
18, 165, 169
- Chambers, J.K.
199
- Cheng, Chin-Chuan
90
- Costers, Gert
179
- De la Court
97, 103-104, 113-114
- Daalder, Saskia
8
- Daan, Jo
89, 110
- Dees, Anthonij
24
- Van Delden, Frederick
180
- Van Deursen, Arie
10-12, 41-42, 44, 163-168,
187
- Edeling, J.
183
- Entjes, H.
171-173, 181
- Erasmus, Desiderius
10-20, 36, 40-44, 57, 70,
135-140, 142, 144-145, 147
- Feitsma, A.
146
- Franck, Johannes
43
- Francken, M.J.
110
- Gallus, Hugo
190
- Gerard, J.N.A.
167, 180
- Geel, Cees
13
- Gerhardi, Winardus
187
- Gerritsen, Marinel
90-91, 94-95, 104, 106, 109,
173
- Goeman, Ton
8, 32, 89, 108
- Goossens, Jan
42, 54, 73-74, 109, 135
- Grevinckhoff, Wilhelmus
181-182, 191
- Gussenhoven, Carlos
146
- Gysseling, Maurits
38-39, 44-45, 54-55
- De Haar, Bert
47
- Hallein, C.
193
- Ham, Robertus
180
- Hamans, Camiel
35
- Hardenack, Johannes
190
- Hasher, L.
108
- Ten Have, N.
16, 174-176
- Havenbergius
188
- Heeroma, Klaas
38-39, 98, 101-102, 107-
109, 115, 181

- Helderer
 136
 Hellinga, W.
 42, 44, 54
 Heroldt, Hiëronymus
 166, 179-180
 De Heuiter, Pontus
 40, 136
 Van Heule
 136
 Hinskens, Frans
 159
 Holtman, Johannes
 184
 Hooft, P.C.
 136
 Hoppenbrouwers, Cor
 109, 115
 Horstens, F.H.
 177
 Huber, Onno
 89
 De Hullu, J.
 44, 164, 167-168, 180, 182,
 185, 187-194
 Van Hulten, Frauke
 158
 Huygens, Constantijn
 41
 Jansen, Frans
 90-91, 94-95, 104, 106, 109,
 173
 Janssen, W.A.F.
 15, 92-95, 98, 100-101, 104,
 106, 109
 Joachimus, J.
 193
 Johannes, Wessel
 189-190
 De Jong, E.D.
 97, 103-105, 113
 Jongkind, Anke
 8, 12-13, 134
 Keizer M.E.
 35
 Ket(t)eler, Joannes
 193
 Kloeke, Gesinus G.
passim
 Knippenberg, Hans
 182, 184, 186, 192
 Koch, A.C.F.
 167, 185, 188, 192
 De Kok, J.A.
 186
 Koldijk, J.D.
 9
 Krans, Jan
 137
 Kuyper, Abraham
 10, 25
 Labov, William
 10, 94, 159
 Ledeboer, Chris
 185
 Lieburg, F.A.
 180, 182-83, 185, 188-189,
 191, 193-194
 Linschoten, J.
 97, 103
 Van Loey, A.
 38, 42, 44, 51, 53, 71, 73,
 75-76
 Van Loon, Josef
 38-39, 42, 54, 69, 74

- Lowess, Arnoldus
189
- Maes, Engelbert
186
- Marynissen, Ann
22
- Maurits
12, 163-166, 178
- Van der Meer, M.J.
42
- Mihm, A.
143, 145
- Molière
94
- Montanus, Petrus
19-20, 135, 139, 142, 146-
147
- Mooijaart, Marijke A.
35, 74-75
- Moors, Joseph
73
- Moul
72
- Mulder, Maaïke
8, 16, 43, 71
- Mulder, Lodewijk
178
- Van Mulken, Margôt
94
- Natzijl, H.
185
- Niemeijer, H.E.
165-167, 182, 185, 189-194
- Nijhoff, Abraham
188
- Noordegraaf, Jan
8
- Obenol, Richard
193
- Van Oldenbarnevelt, Johan
12, 166
- Oudaen
136
- Peters, J.
146
- Philippa, Marlies
32
- Phillips, B.S.
195, 199
- Pieck, Ludolphus
189
- Poelhekke, J.J.
139
- Ponelis, F.A.
38
- Postma, G.
21
- Putman, Johannes
189
- Pylsmiet, Winandus
188
- Quak, Aad
32
- Raidt, Edith
35
- Rakers, Arnold
73, 158, 177
- Rappaeus, Johannes Henricus
193
- Redemannus, J.
193
- Van Reenen, Roelof
10, 25

- Reitsma, J.
 166, 180, 183, 185, 187,
 189, 191-194
 Rem, Margit
 8
 De Reuse, Willem
 35
 Rijperman, Ha. H. P.
 164-165, 167, 180
 Ripperda, Unico
 189
 Rogier, L.J.
 167
 Roothuys
 181
 Rovenius, Philippus
 167-168, 181-183, 185, 187,
 189-191
 Ryckeboer, Hugo
 38, 42-44, 54, 69-70, 72-73,
 77-78, 109, 135, 144
 Salemans, Ben J.P.
 44, 97
 Salverda de Grave, J.J.
 40, 42
 Schaars, Frans A.M.
 97
 Schönfeld
 38-39, 46, 73
 Scholtmeijer, Harrie
 171
 Schoormans *of* Schoermans
 140
 Schotel, G.D.J.
 41
 Schrantz, Bartholomeus
 190
 Schrunderus, Th.
 191
 De Schutter, George
 74, 89
 Van der Sijs, Noline
 12, 21
 Van Slee, J.C.
 167, 182, 185, 187-193
 Smit, Johannis
 190
 Snuif, C.J.
 165, 169, 177-178, 185,
 188
 Spinola, Ambrosio
 12, 163-164, 181
 Stangerus, Regnerus
 189
 Stedemeyer, Bernhard
 187-188
 Stermerdink, G.J.
 96
 Stevens, A.
 72
 Sticken, Janneken
 179
 Strengholt, Leen
 35
 Van Strien, A.
 41
 Suavius, Andreas
 190
 Taeldeman, Johan
 20, 94, 135, 147, 196
 Tanenbaum, Andrew
 25
 Thiessinck, Jo
 189

Torvalds, Linus	Wang, William S.-Y.
25	90
Trudgill, Peter	Wattel, Evert
196	8, 12-13, 26, 35, 58, 80-83,
Uit den Boogaart, P.C.	91, 114, 153-156, 162
97, 103-105, 113-114	Weijnen, A.A.
Valcoogh, Dirk Adriaensz	10, 90, 92, 104, 107, 109
41	Westerberg, Egbert
Van Veen S. D.	190
166, 180, 183, 185, 187,	Van der Weyden
189, 191-194	136
Veenhof-Haan, Herma	Wijnands, Astrid
91	70-71, 77, 109
Verleyen, Geert	Willem I
201	11
Visscher, C.J.	Willem Alexander
174	13
Visser, J.	Willem Lodewijk
167	163-164, 182
Van Vliet, Peter	Willemyns, R.
91	70-71
Voltelen, L.	Winschooten
183	136
Van de Vondel, Joost	Woolhiser, Curt
97, 103-107, 113-114, 136	159
Vosmeer, Sasbout	Worp, J.A.
167, 189	41
De Vries, W.	De Wulf, Chris
108	210
Van der Wal, Marijke	Zacks, R.T.
11, 21	108

Pieter van Reenen

Publicaties

Diemen in het land van Amstel red. Hanna Blok, Wiard Krook, Pieter van Reenen en Ruud Wiggers. Amsterdam: Bataafsche Leeuw (in druk)

Reenen, Pieter van & Ibelings, Bart. "Over de ontstaansgeschiedenis van Diemen, Duivendrecht, de Watergraafsmeer en Amsterdam". *Diemen in het land van Amstel*.

Ibelings, Bart & Reenen, Pieter van. "De geschiedenis van Diemen tot de Opstand". *Diemen in het land van Amstel*.

Reenen, Pieter van. "Thomas Becket in Diemen". *Diemen in het land van Amstel*.

Reenen, Pieter van & Jensen, Vivi. "Jydepotten en hun export naar Nederland". *Diemen in het land van Amstel*.

Reenen, Pieter van & van Reenen-Stein, Karin H. "De pastorie te Diemen". *Diemen in het land van Amstel*.

Reenen, Pieter van. "Het skelet in de pastorie". *Diemen in het land van Amstel*.

2006

Reenen, Pieter van. *In Holland staat een 'Huis', Kloekes expansietheorie met speciale aandacht voor de dialecten van Overijssel*. Amsterdam & Münster: Stichting Neerlandistiek VU & Nodus Publikationen.

Jongkind, Anke & Reenen, Pieter van. "De *je*-werkwoorden in de Friese dialecten van het G(oeman)TRP". *Taal en Tongval* 58:99-118.

Reenen, Pieter van, avec le concours de Mulken, Margôt van & Wattel, Evert. *Champagne 1270 - 1300, Chartes en langue française conservées aux Archives de l'Aube*. Orléans: Paradigme.

2005

Reenen, Pieter van & Jongkind, Anke. "One or two Phonemes: /ø/ - /u/ in Old French, /s/ - /z/ in Dutch and Frisian, New solutions to an old problem". *Linguistics Informatics - State of the Art and the Future, Usage-Based Linguistic Informatics 1* ed. by Yuji Kawaguchi, Susumu Zaima, Toshihiro Takagaki, Kohji Shibano, Mayumi Usami, 9-28. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins.

Reenen, Pieter van. "Kloekes Hollandsche Expansie: Palatalisering, diftongering en opening van de Westgermaanse *û* tussen 1300 en 1700". *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 121:264-278.

Reenen, Pieter van. Bespreking van: Michael Elmentaler, *Struktur und Wandel vormoderner Schreibsprachen*, Berlin & New York: Walter de Gruyter 2003, *Studia Linguistica Germanica* 71. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 121:297-299.

Reenen, Pieter van. "Van oude Dietsche boeken en kloosters die voorbijgaan. Puzzels uit de regio Brussel". Naar aanleiding van: Erik Kwakkel, *Die Dietsche Boeke die ons toebehoeren, De kaartnizers van Herne en de productie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel (1350-1400)*, Leuven, Peeters 2002. *Miscellanea Neerlandica* XXVII. *Queeste* 12:142-145.

2004

Reenen, Pieter van & Jongkind, Anke. "One or two Phonemes: /ø/ - /u/ in Old French, /s/ - /z/ in Dutch and Frisian, New solutions to an old problem". *The first International Conference on Linguistics Informatics - State of the Art and the Future, Linguistic Informatics III* ed. by Yuji Kawaguchi, Susumu Zaima, Toshihiro Takagaki, Kohji Shibano, Mayumi Usami, 9-28. Tokyo: University of Foreign Studies (TUFS).

Reenen, Pieter van. Review of: *Interpreting the History of French, A Festschrift for Peter Rickard on the occasion of his eightieth birthday* ed. by Rodney Sampson and Wendy Ayres-Bennett. Amsterdam: Rodopi 2002. In: *Medium Aevum*, 23:135-137.

Studies in stemmatology II ed. by Pieter van Reenen, August den Hollander, & Margot van Mulken with the assistance of Annelies Roeleveld. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins.

Reenen, Pieter van, Hollander, August den & Mulken, Margot van. "Prologue". *Studies in stemmatology II*, i-xii.

Reenen, Pieter van. "De westgermaanse korte *i* in kind". *Taaldeman, man van de taal, Schatbewaarder van de taal* red. Johan De Caluwe, Georges De Schutter, Magda Devos, Jacques Van Keymeulen, 927-930. Gent: Vakgroep Nederlandse Taalkunde, Universiteit Gent-Academia Press.

Reenen, Pieter van. Bespreking van: Rik Castelain en Luc Van Durme, *Het pacht- en cijnsoeek, bekend als het Vorwaarden bouck van het Onze-Lieve-Vrouwospitaal te Oudenaarde (1385-1411)*. Gent: KANTL 2002. In: *Taal- en Tongval* 56:113-118.

2003

Rem, Margit, Wattel, Evert & Reenen, Pieter van. "De taalkundige lokaliseringsmethode" plus "Appendix 3". Margit Rem, *De taal van de klerken uit de Hollandse grafelijke kanselarij (1300-1340), Naar een lokaliseringsprocedure voor het veertiende-eeuws Middelnederlands*, 129-150 en 303-307. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU, 112.

Reenen, Pieter van & Mulder, Maaïke. "Linguistic interpretation of spelling variation and spelling conventions on the basis of charters in Middle Dutch and Old French: Methodological aspects and three illustrations". *The Dawn of the Written Vernacular in Western Europe (Medieval Lovaniensis, Series I, Studia XXXIII)* ed. by Michèle Goyens & Werner Verbeke (red.), 179-199. Leuven: University Press.

Reenen, Pieter van & Jongkind, Anke. "On the reflexes of Proto-Germanic *ai*. The spelling *ie*, *ei* and *ey* in Middle Dutch". *Historical Linguistics 2001, Selected Papers from the 15th International Conference on Historical Linguistics, Melbourne, 13-17 August 2001* ed. by Barry J. Blake & Kate Burridge, 415-428. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins.

2002

Dijkhof, Eef, Mulder, Maaïke & Reenen, Pieter van. "Een vidimus van 1292 en enkele verwante teksten als aanvulling op het *Corpus Gyseling*". *Taal en Tongval* 54:47-67.

2001

Reenen, Pieter van. "Gereformeerd Den Ham in Salland met hoes". *'t Middendorpshuis, Oudbeidkundige vereniging Den Ham-Vroomschoop*. 2:31-35.

Reenen, Pieter van. "Het 14de-eeuwse Middelnederlandse oorkondencorpus als dynamisch-systematisch referentiekader voor taalkundig onderzoek". *Talig Erfgoed, de zuidelijke Nederlanden in de 14de eeuw*, red. E. Vanhoutte, 399-412. Gent: KANTL. (Ook in: *Verslagen & Mededelingen van de KANTL* III, 3.)

Reenen, Pieter van & Jongkind, Anke. "De vocalisering van de /l/ in het Standaard Nederlands". *Taal en Tongval* 52:189-199.

2000

Reenen, Pieter van & Schøsler, Lene. "Corpus et stemma en ancien et en moyen français. Bilan, résultats et perspectives des recherches à l'Université Libre Amsterdam et dans les institutions collaboratrices". *Le moyen français, le traitement du texte, Actes du IXe colloque international sur le moyen français* éd. Claude Buridant, 25-54. Strasbourg: Presses universitaires.

Schøsler, Lene & Reenen, Pieter van. "Le désespoir de Tantale ou les multiples choix d'un éditeur de textes anciens, à propos de la Chevalerie Vivien, éditée par †Duncan McMillan". *Zeitschrift für romanische Philologie*, 116 :1-19.

Reenen, Pieter van & Schøsler, Lene. "Declension in Old and Middle French: Two opposing tendencies". *Historical Linguistics 1995, Volume I: General issues and non-Germanic Languages* ed. by John Charles Smith & Delia Bentley, 327-344. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins.

Reenen, Pieter van & Mulder, Maaïke. "Un corpus linguistique de 3000 chartes en Moyen Néerlandais du 14e siècle". *Corpus, Méthodologie et Applications linguistiques* éd. Mireille Bilger, 209-217. Paris: Champion & Perpignan: Presses Universitaires.

Reenen, Pieter van. "'Goed' en 'uit' in de 14de-eeuwse Nederlandse dialecten". *Huldealbum Hugo Ryckebøer* red. Veronique de Tier, Magda Devos, Jacques van Keymeulen, 485-500. Gent: Universiteit Gent, Vakgroep Nederlandse Taalkunde.

Textual Parameters in Older Languages ed. by Suzan Herring, Pieter van Reenen & Lene Schøsler, Amsterdam & Philadelphia: Benjamins.

Herring, Suzan, Reenen, Pieter van & Schøsler, Lene. "On Textual Parameters and Older Languages". *Textual Parameters in Older Languages*, 1-31.

Reenen, Pieter van & Schøsler, Lene. "Pragmatic Parameters in Old French, Topic Continuity and Topic Switch in the main clause in Old French, The pragmatic Function of the Particles AINZ, APRES, DONC, LORS, OR, PUIS, SI". *Textual Parameters in Older Languages*, 59-105.

Reenen, Pieter van. "De Zuidhollands-Gelderse herkomst van het Pella Dutch in Iowa". *Nederlandse Taalkunde* 5:301-324.

1999

Goeman, A. C. M. & Reenen, Pieter van. "Word-final t-deletion in Dutch dialects: the roles of conceptual prominence, articulatory complexity, paradigmatic properties, token frequency and geographical distribution". A.C.M. Goeman, *T-deletie in de Nederlandse dialecten, Kwantitatieve analyse van structurele, ruimtelijke en temporele variatie*, Proefschrift Vrije Universiteit, Amsterdam, 157-208.

Reenen, Pieter van. "The Hollandish Roots of Pella Dutch in Iowa". *VU-Working Paper in Linguistics* 46:1-73.

Reenen, Pieter van & Huijs, Nanette. "De harde en de zachte g, de spelling *gh* versus *g* voor voorklinker in het veertiende-eeuwse Middelnederlands". *Taal en Tongval, Themanummer 12, De verschriftelijking van het Nederlands* red. E. Dijkhof, J. Goossens, J. van Loon, 159-181.

1998

Reenen, Pieter van & Mulder, Maaïke. Bespreking van: Ann Marynissen, *De flexie van het substantief in het 13de-eeuwse ambtelijke Middelnederlands*, Belgisch Interuniversitair Centrum voor Neerlandistiek, Leuven: Peeters 1995. *Nederlandse Taalkunde* 3:147-153.

Reenen, Pieter van & Schøsler, Lene. "Les manuscrits du Charroi de Nîmes, Présentation d'un projet d'édition". *Atti del XXI Congresso di linguistica e Filologia Romanza*, 463-472. Tübingen: Niemeyer Verlag.

1997

Reenen, Pieter van. "Reformed versus Catholic, The Origins of the [hu:s]/[hy:s] isogloss in Eastern Netherlands at the beginning of the 17th century". *Language Change (Functions and Explanations)* ed. by Jadranka Gvozdanovic, 179-217. Berlin: Mouton de Gruyter.

Reenen, Pieter van & Schøsler, Lene. "La déclinaison en ancien et en moyen français, Deux tendances contraires". *Le Moyen Français, Philologie et linguistique, Approches du texte et du discours, Actes du VIIIe Colloque International sur le moyen français, Nancy 5-7 septembre 1994*, éd. Bernard Combettes et Simone Monsonégo, 595-612. Paris: Didier.

Reenen, Pieter van & Heuvel, Wilco van den. "Aen/an/ane Cor van Bree: een vroege apocope". *Taal in tijd en ruimte* red. A. van Santen en M. van der Wal, 257-265. Leiden: SNL.

Reenen, Pieter van & Elias, Michael. *Taalverschillen, Een werkboek in variatie en verandering in taal*. Bussum: Coutinho.

Afrikaans en variëteiten van het Nederlands, Taal en Tongval, Themanummer 9 red. Hans den Besten, Jan Goossens, Frits Ponelis, Pieter van Reenen.

Coetzee, Anna & Reenen, Pieter van. "Nasaalvokalen in het Afrikaans en in Nederlandse dialecten". *Taal en Tongval, Themanummer 9*:48-60.

1996

Wattel, Evert & Reenen, Pieter van. "Visualisation of extrapolated social-geographical data". *Structures and contingencies in computerized historical Research, Proceedings of the IX International Conference of the Association for History & Computing, Nijmegen 1994*, ed. by Onno Boonstra, Geurt Collentier, Bart van Gelderen, 253-262. Hilversum: Verloren.

Wattel, Evert, Reenen, Pieter van & Rem, Margit. "Localizing medieval charters". *Mémoire vive, Bulletin de l'association française pour l'histoire et l'informatique*, Numéro double 15-16, décembre 1996:13-26.

Studies in Stemmatology ed. by Pieter van Reenen & Margôt van Mulken, with the assistance of Janet Dyk. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins.

Reenen, Pieter van & Mulken, Margôt van. "Prologue". *Studies in Stemmatology*, vii-xvi.

Reenen, Pieter van & Schøsler, Lene. "From variant to pedigree in the Charroi de Nîmes, a typology of variants". *Studies in Stemmatology*, 263-304.

Reenen, Pieter van & Coetzee, Anna. "Afrikaans, the daughter of Dutch". *The origins and Development of Emigrant Languages, Proceedings from the second Rasmus Rask Colloquium November 1994* ed. by Hans F. Nielsen & Lene Schøsler, 71-101. Rask Supplement vol. 6 = NOWELE Supplement vol. 17. Odense University.

1995

Reenen, Pieter van. "Luiden en lieden in het 14de-eeuws Middelnederlands". *Lingua Theodisca, Beiträge zur Sprach- und Literaturwissenschaft, Jan Goossens zum 65. Geburtstag*, herausgegeben von José Cajot, Ludger Kremer und Hermann Niebaum, 53-61. Niederlande-Studien 16. Münster: Lit.

Reenen, Pieter van & Jensen, Vivi. "Jydepotten en hun export naar Nederland". *Westerbeem* 44:1-16.

Reenen, Pieter van. "Contractions of preposition and plural article without *s* (e.g. A+LES to *au*) in Old French, a completely overlooked problem of paradigm formation with implications for the theory of language change". *Medieval Dialectology* ed. by Jacek Fisiak, 175-215. Berlin: Mouton de Gruyter.

Coetzee, Anna & Reenen, Pieter van. "Die Afrikaanse nasalering en nienasalering se verband met 17de-eeuse Nederlands". *Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Taalkunde* 13:62-74.

Reenen, Pieter van & Schøsler, Lene. "The Thematic structure of the Main clause in Old French, Or versus *S?*". *Historical Linguistics 1993* ed. by Henning Andersen, 401-419. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins.

Reenen, Pieter van, Rijnvis, Marleen & Wijck, Iris van. "Waarom *vijbtig* niet bestaat, De reductievokaal in *vijftig* en *negentig*". *Taal en Tongval* 47:179-186.

Reenen, Pieter van. "De *huns/hoes*-isoglosse in Overijssel, zijn ontstaan rond 1610 en de weerlegging van de Frequency Actuation Hypothesis". *Voortgang, Jaarboek voor Neerlandistiek* 15:87-100.

1994

Reenen, Pieter van. "Les premières (?) voyelles nasales en ancien français et le rapport avec la non prononciation du *r*, *-ss-* intervocalique dans *pensser* et *perssoné*". *Diachronie et variation linguistique, Les nasalizations dans le monde roman, Communication & Cognition* 27:111-122.

Reenen, Pieter van & Wattel, Evert. "Het Nederlands tussen *s* en *z*". *Onze Taal* 63:174-176.

Reenen, Pieter van. "The study of medieval language in the Low Countries: the Good, the Bad and the Future". *Speaking our tongues, Proceedings of a Colloquium on Medieval Dialectology and Related Disciplines* ed. by M. Laing and K. Williamson, 31-49. Cambridge: Brewer.

Reenen, Pieter van. "Driemaal R in de Nederlandse dialecten". *Taal en Tongval, Themanummer 7* red. G. de Schutter, J. Tældeman, A. Weijnen, 54-72.

1993

Reenen, Pieter van & Schøsler, Lene. "Les indices d'infinitif complément d'objet en ancien français". *Actes du XIXe Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes*, Coruna, volume 5:523-545.

Reenen, Pieter van & Wijnands, Astrid. "Palatalization and diphthongization of West Germanic [u:] The spelling UY in Middle Dutch". *Proceedings of the 10th International Conference on Historical Linguistics* ed. by H. Aertsen and G. Jefferts, 389-415. Amsterdam & Philadelphia.

Reenen, Pieter van & Mulder, Maaïke. "Een gegevensbank van 14de-eeuwse Middelnederlandse dialecten op computer", *Lexikos* 3:259-281.

Reenen, Pieter van. "Thomas Becket in Diemen". *Fibula* 34, 2:11-13.

Reenen, Pieter van. *Godsdienst en oorlog als vormers van een isoglos, De hoef/huuslijn op de grens van Twente en Salland in Overijssel*. Aanvulling Syllabus Taalverandering en Talen van de wereld, Amsterdam: Vakgroep Taalkunde, Vrije Universiteit, 1-44.

Goeman, Ton, Reenen, Pieter van & Wattel, Evert. "The diphthongization of West Germanic *î* and its relation to West Germanic *û* in Modern Dutch dialects, a quantitative approach". *Historische Dialektologie und Sprachwandel, Sprachatlanten und Wörterbücher, Band 2* ed. by Wolfgang Viereck, 76-97. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Reenen, Pieter van & Schøsler, Lene. "SI «thématique», étude de SI en ancien et moyen français, discours direct". *Actes du XXe Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes, Zürich, tome I, section I - La Phrase*, 615-628.

Fransen, Margo & Reenen, Pieter van. Bespreking van: Stephen C. Anderson (ed.) (1991), *Tone in five languages of Cameroon*. (SIL Publications in Linguistics 102.) Dallas: Summer Institute of Linguistics and University of Texas at Arlington. *Phonology* 10:337-341.

1992

Reenen, Pieter van. *Corpustaalkunde en de Hollandse Expansie*, Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de computerlinguïstiek, in het bijzonder de corpuslinguïstiek, vanwege de Stichting Het Vrije Universiteitsfonds, bij de Faculteit der Letteren van de Vrije Universiteit te Amsterdam op vrijdag 23 februari 1990, Amsterdam: VU Boekhandel /Uitgeverij.

Goeman, Ton, Reenen, Pieter van & Wattel, Evert. "The diphthongization of West Germanic *î* and its relation to West Germanic *û* in Modern Dutch dialects, a quantitative approach". *VU-Working Paper in Linguistics* 37.

Reenen, Pieter van & Wijnands, Astrid. "Palatalization and diphthongization of West Germanic [u]: The spelling *uy* in Middle Dutch". *VU-Working Papers in Linguistics* 35.

Reenen, Pieter van & Mulder, Maaïke. "Een gegevensbank van 14de-eeuwse middelnederlandse dialecten op computer, De klinkers van het werkwoord *zullen*". *Corpusgebaseerde woordanalyse, Jaarboek 1992* red. Onno Huber, Margôt van Mulken, Lennard de Regt, 129-161. Amsterdam: Vakgroep Taalkunde, Vrije Universiteit.

Reenen, Pieter van & Wattel, Evert. "De uitspraak van /s/ en /z/ voor klinker in het Nederlands: Zes eeuwen variatie". *De Binnenbouw van het Nederlands, Een bundel artikelen voor Piet Paardekooper* red. Hans Bennis & Jan W. de Vries, 291-309. Dordrecht: ICG Publications.

Reenen, Pieter van & Schøsler, Lene. "Ancien et moyen français: si «thématique»: Analyse exhaustive d'une série des textes". *Vox Romanica* 51:101-127.

Reenen, Pieter van. "Jydepotten in Nederland". *Westerbeem* 41:258-261.

Reenen, Pieter van. Bespreking van: Ben J. P. Salemans, Frans A.M. Schaars met medewerking van Roland J.G. de Bonth, Peter King, Cefas G. Th. van Rossem, Ferrie C.L. Verouden, *Concordantie met alfabetische woordenlijst, frequentieijst, retrograde woordenlijst, tekstweergave en concordantie van hoogfrequente woorden van het dramatisch werk van Joost van den Vondel (1587-1679)*, 5 banden. Assen: Quarto 1990. *Spektator* 22:347-350.

1991

Reenen, Pieter van. "Bijbelvertalen in het Pidgin en het Limbum (Kameroen)". *Aspecten van Bijbelvertalen* red. R. H. Baayen & J. de Waard, 85-96. Haarlem: Nederlands Bijbelgenootschap.

Reenen, Pieter van & Schøsler, Lene. "La maison(s) et li charbons, La forme du nominatif singulier féminin et masculin". *Actes du XVIIIe Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes*, 136-166. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

Reenen, Pieter van. "Comment distinguer les espaces dialectaux?" *Revue de Linguistique Romane* 55:479-486.

Reenen, Pieter van. "De Hollandse Expansie, Gebruiksfrekwenties en het belang van Drempelwaarden". *Taal en Tongval* 43:169-209.

Corpusgebaseerde Woordanalyse, Jaarboek 1991 red. L.J. de Regt & Pieter van Reenen. Amsterdam: Vakgroep Taalkunde, Vrije Universiteit.

1990

Reenen, Pieter van & Schøsler, Lene. "Le problème de la prolifération des explications". *Travaux de Linguistique et de Philologie* 28:221-238.

Reenen, Pieter van. Bespreking van: Antonio Almeida und Angelika Braun (herausg.), *Probleme der phonetischen Transkription*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GMBH 1987. (= Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik, Beihefte, 54, herausgegeben von Joachim Göschel.) *Journal of Phonetics* 18:552-554.

1989

Reenen, Pieter van. "La pertinence linguistique des rimes en EN/AN dans la Bible de Macé de la Charité". *Actes du Colloque International sur l'Ancien Provençal, l'Ancien Français et l'Ancien Ligurien* (Nice, septembre 1986): Bulletin du Centre de Romanistique et de Latinité Tardive 1989:247-266.

Reenen, Pieter van. "Onderliggende of Oppervlaktespelling in het Oudfrans, de s aan wordeinde in AU(S) en DES". *Corpusgebaseerde Woordanalyse, Jaarboek 1989* red. Bert de Haar, B. & Karin H. van Reenen-Stein, 105-118. Amsterdam: Vakgroep Taalkunde, Vrije Universiteit.

New methods in dialectology ed. by M. E. H. Schouten & Pieter Th. van Reenen. Foris: Dordrecht.

Reenen, Pieter van. "Isoglosses and gradual differences across dialects in medieval French". *New methods in dialectology*, 135-154.

Fransen, Margo & Reenen, Pieter van. Bespreking van: Klaus W. Spreda, *Tonologie des Metta (Western Grassfields): Eine Autosegmentale Beschreibung des einfachen unabhängigen Satzes, (Inaugural) Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Universität zu Köln*, 1986. *Journal of African Languages and Linguistics*, vol. 11, 2:201-204.

Reenen, Pieter van & Schøsler, Lene. "Discourse-Si and switch reference in a body of Old French texts". *VU-Working Paper in Linguistics* 36.

1988

Hogenhout-Mulder, Maaïke & Reenen, Pieter van. "Buiging in de zelfstandignaamwoordsgroep in 14de eeuws Gronings". *Uitgangspunten en toepassingen: Taalkundige studies over Middelnederlands, 16de- en 17de-eeuws Nederlands* red. J.A. van Leuvensteijn, 157-173. Amsterdam: VU Uitgeverij.

Reenen, Pieter van. "An/en en ancien français, Aspects (géo)graphiques". *Aspects de linguistique française. Hommage à Q.I.M. Mok* éd. Roland Landheer, 141-160. Amsterdam: Rodopi.

Reenen, Pieter van & Schøsler, Lene. "Formation and evolution of the feminine and masculine nominative singular nouns in Old French *li maison(s)* and *li charbons*". *Historical Dialectology, Regional and Social*, ed. by J. Fisiak, 505-545. Berlin. New York, Amsterdam: Mouton/De Gruyter.

Distributions spatiales et temporelles, constellations des manuscrits/Spatial and Temporal Distributions, Manuscript Constellations, Etudes de variation linguistique offertes à Anthonij Dees à l'occasion de son 60ième anniversaire/Studies in language variation offered to Anthonij Dees on the occasion of his 60th birthday ed. by Pieter Th. van Reenen & Karin H. van Reenen-Stein. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins.

Reenen, Pieter van. "Les variations des graphies *o/ou* et *en/an* en ancien français". *Distributions spatiales et temporelles, constellations des manuscrits. Etudes de variation linguistique offertes à Anthonij Dees à l'occasion de son 60ième anniversaire*, 163-176.

Corpusgebaseerde Woordanalyse, Jaarboek 1987-1988 red. Karin H. van Reenen-Stein, Pieter Th. van Reenen, Antonij Dees. Amsterdam: Vakgroep Taalkunde, Vrije Universiteit.

Reenen, Pieter van. "Bijbelvertalen in de Derde Wereld, Pidgin en Limbuj in Kameroen". *Corpusgebaseerde Woordanalyse, Jaarboek 1987-1988*, 101-110.

1987

Reenen, Pieter van. "La pertinence linguistique des rimes en EN/AN dans la Bible de Macé de la Charité". *VU-Working Paper in Linguistics* 25.

Goeman, Ton & Reenen, Pieter van. "A Data base of Modern Dutch Dialects on Computer". *Data bases in the humanities and social sciences* ed. by Thomas F. Moberg, 139-147. Paradigm Press: Osprey Florida.

Reenen, Pieter van. "La formation des voyelles nasales en ancien français d'après le témoignage des assonances". *Etudes de linguistique française offertes à Robert de Dardel* éd. Brigitte Kampers-Manhe & Co Vet, 127-141. Amsterdam: Rodopi.

Reenen, Pieter van & Schøsler, Lene. "Le problème de la prolifération des explications". *VU-Working Paper in Linguistics* 27.

Reenen, Pieter van & Berg, Hans van den. "A problem of assimilation between nasal vowel and preceding nasal consonant, a perceptual experiment". *Proceedings of the 11th international congress of Phonetic sciences*, Tallinn vol. 3, se 43.4.1, 51-54.

Corpusgebaseerde Woordanalyse, Jaarboek 1987 red. G.E. Booij, A.C.M. Goeman & P. Th. van Reenen. Amsterdam: Vakgroep Taalkunde, Vrije Universiteit.

Reenen, Pieter van. "Dialectvariantie in het Limbum, een Bantoetaal uit Kameroen". *Corpusgebaseerde Woordanalyse, Jaarboek 1987*, 159-167.

1986

Goeman, Ton & Reenen, Pieter van. "Hypercorrecte klinkerverlenging, Een voorbeeld van dialectonderzoek". *Onze Taal* 55:8-10.

Reenen, Pieter van & Schøsler, Lene. "Le système des cas et sa disparition en ancien français". *Actes du XVIIe Congrès International de Linguistique et Philologie romanes*, Aix-en-Provence, Vol. 4:79-114.

Reenen, Pieter van. Bespreking van: W.H. Vierregge, *Transcriptie van spraak*. Foris: Dordrecht 1985. *Spektator* 15:473-6.

Reenen, Pieter van. "The vocalization of /l/ in Standard Dutch, A Pilot study of an ongoing change". *Linguistics in the Netherlands* 1986, 189-98. Foris: Dordrecht.

Reenen, Pieter van. "De lange weg naar een betrouwbare en systematische beschrijving van het Middelnederlands". *Spektator* 16:131-148.

1985

Goeman, Ton & Reenen, Pieter van. "A Data base of Modern Dutch Dialects on Computer". *VU-Working Paper in Linguistics* 19.

Reenen, Pieter van. "La linguistique des langues anciennes et la systématisation de ses données". *Actes du IVe Colloque International sur le Moyen Français*, 433-470. Amsterdam: Rodopi.

Reenen, Pieter van, Hogenhout-Mulder, Maaïke, Dekker, Marcel & Huber, Onno. "Towards a data base of Middle Dutch Dialects on the basis of 14th century charters". *VU-Working Paper in Linguistics* 18.

Reenen, Pieter van & Schøsler, Lene. "Formation and evolution of the feminine and masculine nominative singular nouns in Old French *li maison(s)* and *li charbons*". *VU-Working Paper in Linguistics* 17.

Goeman, Ton & Reenen, Pieter van. "Word-final t-deletion in Dutch dialects: the roles of conceptual prominence, articulatory complexity, paradigmatic properties, token frequency and geographical distribution". *VU-Working Paper in Linguistics* 16.

Corpusgebaseerde Woordanalyse, Jaarboek 1985 red. G.E. Booij, A.C.M. Goeman & P. Th. van Reenen. Amsterdam: Vakgroep Taalkunde, Vrije Universiteit.

Reenen, Pieter van. "Vocalisering van niet-prevokale l in het standaardnederlands, een verkennend onderzoek naar een veranderingsproces". *Corpusgebaseerde Woordanalyse, Jaarboek 1985*, 97-104.

Reenen, Pieter van. "A propos de la formation des voyelles nasales en ancien français ou la fiabilité de données linguistiques". *Actes du XVIe Congrès International de Linguistique et Philologie romanes*, 37-51. Palma 1980.

1984

Goeman, Ton & Reenen, Pieter van. "Word-final T-deletion in Dutch dialects, A quantitative approach". *Fifth International Phonology Meeting, Discussion Papers* ed. by W. Dressler, O. Pfeiffer & J. Rennison. Wiener Linguistische Gazette, Supplement Beiheft 3, 83-87.

1983

Portier, Judy & Reenen, Pieter van. "The linguist and the microcomputer, The encoding of a medieval corpus". *Actes du Congrès International Informatique et Sciences humaines 1981*, Liège, 743-754.

Reenen, Pieter van. "A propos de la formation des voyelles nasales en ancien français ou la fiabilité de données linguistiques". *VU-Working Paper in Linguistics* 6.

Reenen, Pieter van & Schøsler, Lene. "Le système des cas et sa disparition en ancien français". *VU-Working Paper in Linguistics* 4.

1982

Reenen, Pieter van. "Une faiblesse épistémologique de la grammaire historique actuelle". *Du Mot au Texte, Actes du 3e Colloque International sur le Moyen Français*, 301-304. Tübingen: Gunter Narr Verlag.

Reenen, Pieter van. "Voyelles nasales en ancien français non suivies de consonne nasale". *Rapports/Het Franse Boek* 52 :132-143.

Reenen, Pieter van. *Phonetic feature definitions, Their integration into phonology and their relation to speech, A case study of the feature NASAL*. Dordrecht: Foris Publications.

1981

Reenen, Pieter van. *Phonetic feature definitions, Their integration into phonology and their relation to speech, A case study of the feature NASAL*, Proefschrift Vrije Universiteit.

Indøvelse i Christendom. Af Anti-Climacus. Nr.I.II.III. Udgivet af Søren Kierkegaard, Reitzel, Kjøbenhavn 1850. *Oefning in Christendom*. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Pieter Th. van Reenen. Utrecht: Bijleveld.

1980

Linguistic Studies offered to Berthe Siertsema red. D.J. van Alkemade, A. Feitsma, W.J. Meys, P. van Reenen, J.J. Spa. Amsterdam: Rodopi.

Reenen, Pieter van & Voorhoeve, Jan. "Gender in Limbum". *Linguistic Studies offered to Berthe Siertsema*, 217-228.

Dees, Anthonij & Reenen, Pieter van. "L'interprétation des graphies *-o-* et *-ou-* à la lumière des formes trouvées dans les chartes françaises du 13e siècle". *Linguistic Studies offered to Berthe Siertsema*, 269-275 + trois cartes. Amsterdam: Rodopi.

Dees, Anthonij, avec le concours de Reenen, Pieter van et de Vries, J. A. De. *Atlas des formes et des constructions des chartes françaises du 13e siècle*. Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie Band 178, Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

Cammenga, Jelle & Reenen, Pieter van. Bespreking van: M. Trommelen & W. Zonneveld, *Inleiding in de generatieve fonologie*. Muiderberg: Coutinho 1980. *GLOT* 3:183-190.

Dees, A., Meilink, S., Reenen-Stein, K.H. van, Reenen, Pieter van. "Un cas d'analogie: l'introduction de *-e-* à la première personne du singulier de l'indicatif présent des verbes en *-er* en ancien français". *Rapports/Het Franse Boek* 50 :105-110.

1978

Dees, Anthonij & Reenen, Pieter van. "Taalkundig onderzoek aan de hand van Oudfranse oorkonden". *Forum der Letteren* 19:227-236.

1976

Reenen, Pieter van. "Les notions d'analyticité et de contradiction dans la théorie sémantique de J.J.Katz". *Actes du XIIIe Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes 1971*, 763-774. Québec: Presses de l'Université Laval, vol. I.

Reenen, Pieter van. *Taalgeografisch onderzoek naar het Frans in de Middeleeuwen, een kwantitatieve benadering*, Rede uitgesproken bij de opening van het tweekentigste studiejaar van de School voor Taal- en Letterkunde, 's-Gravenhage.

1975

Reenen, Pieter van. "Une théorie phonologique structurale", in *Mélanges de linguistique et de littérature offerts à Lein Geschiere par ses amis, collègues et élèves*, Amsterdam: Rodopi, 239-263.

1974

Reenen, Pieter van. "Remarques sur l'introduction de symboles complexes". *Linguistics in the Netherlands 1972-1973*, ed. by A. Kraak, 187-193. Assen: Van Gorcum.

1973

Reenen, Pieter van. "Une syntaxe transformationnelle importante du verbe français". *Rapports/ Het Franse Boek* 43 :65-75.

1972

Reenen, Pieter van & Siertsema, Berthe. "Destigmatisering". *Delikt en Delinquent* 2:399-411.

1971

Reenen, Pieter van. "Trois théories linguistiques et la diachronie phonique du français". *Rapports/ Het Franse Boek* 41:153-172.

1970

Reenen, Pieter van. Bespreking van: Q.I.M. Mok, *Contribution à l'étude des catégories morphologiques du genre et du nombre dans le français parlé actuel*. The Hague: Mouton 1968. *Levende Talen* 1970 : 380-384.

Corpora op computer

Reenen, Pieter van. *Migrants from the Netherlands to Pella, Iowa, 1846-1880*.
<https://www.dans.knaw.nl:10091/databases/nhda/study/15080/>

Goeman-Taeldeman-Van Reenen-Project (GTRP) 1980-1995. Phonology & Morphology of Dutch & Frisian Dialects in 1.1 million transcriptions, version 2.2 ed. by J.L. van den Berg. Meertens Instituut Electronic Publications in Linguistics (MIEPiL III) 2003, ISBN 90 70389 70 3 (cd-rom)
<http://www.meertens.knaw.nl/mand/database/>

Dees, Anthonij & Reenen, Pieter van. *Le nouveau corpus d'Amsterdam*.
<http://www.uni-stuttgart.de/lingrom/stein/corpus/>

Reenen, Pieter van & Mulder, Maaïke. *Corpus 14de-eeuwse Middelnederlandse oorkonden*.

Jongkind, Anke & Reenen, Pieter van. *Corpus uitspraak van de /l/ in het Nederlands*.